

ISSN 2225-7756

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**
імені В.Н.Каразіна

№ 1110

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 55

Започаткована 1967 р.

Харків - 2014

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання юридичної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі.

В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы юридической, медицинской психологии, особенности девиантного поведения.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету (протокол № 7 від 27.06.2014 р.).

Редакційна колегія:

Іванова О.Ф. (відп. ред.) - завідувач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.

Белканія Н.В. - професор факультету соціальних та політичних наук Тбіліського державного університету імені Івана Джавакішвілі, доктор психологічних наук, професор.

Гриценко В.В. - завідувач кафедри загальної та соціальної психології Смоленського гуманітарного університету, доктор психологічних наук, професор.

Дементій Л.І. - декан факультету психології Омського державного університету імені Ф.М. Достоевського, доктор психологічних наук, професор.

Коваленко А.Б. - професор кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Т. Шевченка, доктор психологічних наук, професор.

Кочарян О.С. - завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.

Кривоконь Н.І. - професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук.

Кряж І.В. - завідувач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук

Надарешвілі В.Г. - декан факультету соціальних та політичних наук Тбіліського державного університету імені Івана Джавакішвілі, доктор психологічних наук, професор.

Саннікова О.П. - завідувач кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, доктор психологічних наук, професор.

Сергєєва Т.В. - професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук;

Тімченко О.В. - провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, доктор психологічних наук, професор.

Шестопалова Л.Ф. - завідувач відділом медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», доктор психологічних наук, професор.

Яновська С.Г. (відп. секр.) - старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, факультет психології, каб. 441. тел. 8-057-707-56-32.

Електронна адреса: yanovskaya_s@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПР від 04.10.2006

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2014р.

Зміст

Психологія особистості

- Ангелова А.В.,
Гуляєва О.В.* Життєві домагання у структурі випереджальної регуляції діяльності
- Гарна-Зайко О.О.* Безпосереднє спілкування як загальнопсихологічна проблема в умовах сучасності
- Жук Н.Ю.* Дослідження можливостей застосування комунікативного методу навчання для попередження виникнення мовної тривожності у студентів, що вивчають іноземну мову
- Іванова О.Ф.,
Балинська М.В.* Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення
- Кочарян О.С.,
Півень М.А.* Особливості організації емоційної сфери особистості з різним рівнем емоційної зрілості
- Лучанінова Н.В.* Психологічні особливості розвитку педагогічної майстерності та особистості викладача Вищої школи
- Невоєнна О.А.,
Ярош Н.С.* Особливості емоційної сфери осіб, що проживають у «гарячих точках світу»
- Перевязко Л. П.* Сновидійна реальність у світлі позачасовості несвідомого
- Пушкін О. А.* Проективна психодіагностична методика «Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн» та перший досвід її застосування
- Яворовська Л.М.,
Філоненко Г.С.* Часова перспектива як чинник психологічного благополуччя особистості

Психологія пізнавальних процесів

- Бойчук М.П.* Психологічні особливості репрезентативних систем студентів: залежність від статі, віку і зв'язок зі спеціальністю
- Луценко О. Л.* Адаптація тесту критичного мислення Л. Старкі
- Митроченко О.Є.* Про доцільність використання поняття «дистрибуція уваги»

Соціальна психологія

- Люта Л. П.* Соціально-психологічні засади спрямування соціальної політики у різних формах організацій
- Москаленко В.В.* Психотехнології створення ефективного політичного іміджу
- Пуертас Савіна Д. К.* Співвідношення базових людських цінностей та електорального вибору

Психологія праці і професійної діяльності

- Невоєнна О.А.* Професійно – важливі якості операторів верстатів с числовим програмним керуванням
- Пляка Л.В.* Психологічний тренінг як форма психологічної допомоги суб'єктам освітнього простору вищого навчального фармацевтичного закладу
- Попова Г.В.,
Книш А.Є.* Формування особистісної готовності до професійної діяльності майбутніх психологів-тренерів в процесі навчання у вищому навчальному закладі

Шатило Ю.П. Засоби діагностики та розвитку комунікативних навичок ведення переговорів у студентів-міжнародників

Гендерна психологія

Поспєлова С.В. Особливості гендерно-рольової поведінки дівчат із різними типами статевої організації особистості

Такмакова М. Ю. Аналіз особливостей особистості і міжособистісних стосунків у дівчат з різними типами прихильності

Ярова Н.А. Статуси гендерної ідентичності у осіб з різним рівнем психологічного благополуччя

Психологія здоров'я та клінічна психологія

Кірілов Д. В. Функціональні зміни психологічного статусу після колекційної дії на підлітків з психофізичними порушеннями (ДЦП)

*Шестопалова Л.Ф.,
Кожєвнікова В.А.,
Бородавко О.О.* Рівневі та типологічні особливості комплайєнсу хворих з психічними і неврологічними розладами

Юридична психологія

Помацалюк А. Р. Соціально-психологічна адаптація засуджених жінок у виправних установах

Сорока А. В. Особливості загальної комунікативної толерантності бездомної особи після звільнення від відбування покарання

*Сорока А. В.,
Токова А. А.* Психологічні особливості неповнолітніх засуджених схильних до суїциду

Content

Psychology of Personality

- Anhelova A. V.,
Gulyayeva O. V. LIFE HARASSMENTS IN THE STRUCTURE OF ANTICIPATORY
REGULATION ACTIVITY
- Garna-Zaiko O. O. DIRECT COMMUNICATION AS A PROBLEM OF GENERAL
PSYCHOLOGY IN CONTEMPORARY CONDITIONS
- Zhuk N. Yu. INVESTIGATION OF THE POSSIBILITIES OF THE COMMUNICATIVE
TEACHING METHOD USAGE FOR LANGUAGE ANXIETY
PREVENTION AMONG STUDENTS WHO STUDY FOREIGN
LANGUAGE
- Ivanova O.F.,
Balinska M.V. THE EMOTIONAL BARRIERS AND EMPATHY IN THE PROCESS
OF INTERPERSONALITY INTERCOURSE OF TEENAGERS FROM
DIFFERENT SOCIAL SURROUNDINGS
- Kocharyan O. S.,
Piven M. A. FEATURES OF THE PERSON EMOTIONAL SPHERE WITH DIFFERENT
LEVEL OF EMOTIONAL MATURITY
- Luchaninova N.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PEDAGOGICAL SKILLS AND
PERSONALITY DEVELOPMENT IN HIGH SCHOOL TEACHERS
- Nevoenna O.A.,
Yarosh N.S. FEATURES OF EMOTIONAL SPHERE IN PERSONS WHO LIVE IN
THE «HOT POINTS OF THE WORLD»
- Perevyazko L. P. DREAMING REALITY IN THE VIEW OF THE UNCONSCIOUS BEING
OUT OF TIME
- Pushkin O. A. PERSONALITY PROJECTIVE TEST "DYNAMICAL EMOTIONAL
AND MOTIVATIONAL PATTERN" AND THE FIRST EXPERIENCE OF
ITS APPLICATION
- Yavorovskaya L.N.,
Filonenko A.S. TIME PERSPECTIVE AS PSYCHOLOGICAL WELL-BEING FACTOR

Psychology of Cognitive Processes

- Boyчук M.P. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF REPRESENTATIVE SYSTEMS
IN STUDENTS: DEPENDENCE ON GENDER, AGE AND CONNECTION
WITH OCCUPATION
- Lutsenko O.L. ADAPTATION OF L. STARKEY CRITICAL THINKING TEST
- Mitrochenko O.E. ABOUT EXPEDIENCE OF THE USE OF «ATTENTION DISTRIBUTION»
CONCEPT

Social Psychology

- Lyuta L. P. SOCIAL-PSYCHOLOGICAL BASIS OF SOCIAL POLICY ORIENTATION
IN DIFFERENT ORGANIZATION TYPES
- Moskalenko V.V. PSYCHOTECHNOLOGIES OF EFFECTIVE POLITICAL IMAGE
PRODUCTING
- Puertas Savina D. C. THE RELATIONSHIP OF BASIC HUMAN VALUES AND ELECTORAL
CHOICE

Psychology of Labour and Professional Activity

- Nevoenna O.A. PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES IN OPERATORS OF
NUMERICAL CONTROL MACHINE-TOOLS

- Plyaka L. V. PSYCHOLOGICAL TRAINING AS A FORM OF PSYCHOLOGICAL AID FOR SUBJECTS OF EDUCATIONAL SPACE IN HIGHER EDUCATIONAL PHARMACEUTICAL INSTITUTION
- Popova H.V.,
Knysh A.Y. THE FORMATION OF PERSONAL READINESS FOR FUTURE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF PSYCHOLOGISTS-COACHES IN THE LEARNING PROCESS OF A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION
- Shatilo Iu. P. METHODS OF DIAGNOSTIC AND DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS IN NEGOTIATION FOR FUTURE SPECIALISTS IN INTERNATIONAL RELATIONS

Gender Psychology

- Pospielova S. FEATURES OF A GENDER-ROLE BEHAVIOR IN GIRLS WITH DIFFERENT TYPES OF SEX-ROLE PERSONALITY ORGANIZATION
- Takmakova M. U. ANALYSIS OF PERSONALITY TRAITS AND INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN GIRLS WITH DIFFERENT ATTACHMENT STYLES
- Yarova N.A. STATUSES OF GENDER IDENTITY IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

Psychology of Health and Clinical Psychology

- Kirillov D. V. FUNCTIONAL CHANGES IN PSYCHOLOGICAL STATUS AFTER CORRECTIVE INFLUENCE ON ADOLESCENTS WITH MENTAL AND PHYSICAL DISTURBANCES (ICP)
- Shestopalova L.F.,
Kozhevnikova V.A.,
Borodavko O.A. LEVEL OF TYPOLOGICAL PECULIARITY COMPLIANCE OF PATIENTS WITH MENTAL AND NEUROLOGICAL DISORDERS

Law Psychology

- Pomatsalyuk A. R. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF WOMEN PRISONERS IN CORRECTIONAL INSTITUTIONS
- Soroka A. V. FEATURES OF GENERAL COMMUNICATIVE TOLERANCE OF HOMELESS PERSONALITY AFTER SERVING OF PUNISHMENT
- Soroka A. V.,
Tokova A. A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MINOR CONVICTS WITH PROPENSITY TO SUICIDE

Розділ: Психологія особистості

УДК 159.923.2:316.728

Життєві домагання у структурі випереджальної регуляції діяльності

Ангелова А.В., Гуляєва О.В.

Життєві домагання є одним з найважливіших механізмів випереджальної регуляції діяльності людини, суб'єктивним механізмом побудови та перебудови її життєвого світу, вони забезпечують розвиток особистості у напрямку більшої задоволеності життям та успішності її самореалізації. Стаття присвячена аналізу сутності та специфіки життєвих домагань. Автори коротко резюмують основні підходи до розуміння домагань у вітчизняній та зарубіжній психології, описують їх структуру та функції, формування в онтогенезі та деякі аспекти стратегій їх реалізації.

Ключові слова: життєві домагання, майбутнє, успішність самореалізації.

Жизненные притязания являются одним из важнейших механизмов опережающей регуляции деятельности человека, субъективным механизмом построения и перестройки его жизненного мира, они обеспечивают развитие личности в направлении большей удовлетворенности жизнью и успешность его самореализации. Статья посвящена анализу сущности и специфики жизненных притязаний. Авторы кратко резюмируют основные подходы к пониманию притязаний в отечественной и зарубежной психологии, описывают их структуру и функции, формирование в онтогенезе и некоторые аспекты стратегий их реализации.

Ключевые слова: жизненные притязания, будущее, успешность самореализации.

Life aspirations are one of the most important mechanisms for anticipatory regulation of human activities, the subject mechanism of constructing and rebuilding of his life and world, they provide personal development towards greater life satisfaction and success of his self-realization. This article is devoted to analysis of the nature and specifics of life aspirations. The authors briefly summarise the main approaches to the understanding of the claims in the home and foreign psychology, describe their structure and function, the formation in ontogenesis, and some aspects of their implementation strategies.

Key words: life aspirations, future, success of self-realization.

Сьогодні людина живе у мінливому світі, де традиції стрімко втрачають своє значення, де вже не має жорстких рекомендацій, як і для чого потрібно жити. Кожен має можливість самостійно вирішувати, чого хоче від життя. Однак важливо розуміти, що, приймаючи будь-яке рішення, людина впливає не лише на сьогоднішній день, а й на своє майбутнє. На даному етапі розвитку психології як науки все більше вчених схиляються до думки про орієнтованість особистості на майбутнє, її спрямованість у завтрашній день. Одним з перших про це почав говорити К.Роджерс. Він стверджував, що поведінка людини не визначається минулими подіями, навпаки, особистість слід розглядати у контексті «майбутнє-теперішнє». З'являються нові дослідження, спрямовані на вивчення механізмів того, як особистість змінює сама себе у процесі орієнтації на майбутнє і як ця орієнтація детермінує її сьогоднішню поведінку. Серед них можемо назвати аналіз життєвих домагань як передбачення та очікування особистісного майбутнього. Даний термін виник на основі поняття рівня домагань, введеного К.Левіном. Життєві домагання як один з механізмів випереджальної регуляції діяльності є перспективним об'єктом дослідження, особливого вивчення ж потребують способи та стратегії їх реалізації.

Отже, метою даного дослідження є вивчення особливостей стратегій реалізації життєвих домагань.

Завдання дослідження:

1. Описання основних підходів до вивчення домагань у вітчизняній та зарубіжній психології.
2. Вивчення структури та функцій життєвих домагань.
3. Аналіз процесу формування життєвих домагань та факторів, що на нього впливають.
4. Виділення характеристик стратегій реалізації життєвих домагань.

Життєві домагання як передбачення та очікування особистісного майбутнього. Людина сприймає навколишню дійсність крізь власне бачення свого майбутнього, орієнтуючись не лише на проблеми сьогоднішнього, а й на нові можливості, нові завдання та цілі, що відкриваються чи лише можуть відкритися в майбутньому. Стан, у якому людина нічого не хоче, нічого не чекає, нічого не прагне у майбутньому, призводить до стагнації, призупинення побудови власного життєвого світу. Саме домагання, орієнтовані на віддалене майбутнє, амбіційні, цілеспрямовані, активні, допомагають зрозуміти, за яких умов продуктивніше відбувається особистісна самопобудова і повноцінне саморозгортання особистості. Отож, коротко розглянемо історію вивчення домагань та їх психологічний зміст.

Початок дослідження домагань було покладено у школі німецького психолога К.Левіна. Перше значне дослідження рівня домагань провів Ф.Хоппе. Він інтерпретував цей концепт як мету подальшої дії і довів, що успіх у діяльності людини залежить не стільки від реальної складності роботи, скільки від її оцінки власних можливостей щодо розв'язання проблеми. Вибір ступеню складності завдання

визначається попереднім досвідом, а переживання успіхів та невдач – ставленням людини до мети. Більшість авторів погоджується з думкою, що рівень домагань – це рівень складності цілей, які обирає суб'єкт. [3]

Ключем до передбачення людської поведінки, майбутньої діяльності є набутий досвід, індивідуальна історія та очікування з приводу майбутнього, вважає Дж.Роттер. На його думку, основним фактором, який визначає характер діяльності людини, є її очікування та взаємодія зі значущим довкіллям. У концепції Роттера розроблено формулу передбачення поведінки, де у ролі змінних використані поведінковий потенціал, очікування, цінність підкріплення та психологічна ситуація.

Якщо розширити контекст вивчення домагань від нескладної діяльності, яку моделювали Хоппе, Роттер та інші, до реального життєздійснення, процесу проживання людиною свого життя у всій його складності та непередбачуваності, то робоче визначення власне життєвих домагань буде таким. Це комплекс вимог, очікувань, бажань, надій, що переживається особистістю стосовно свого життя та майбутнього. [10] Домагання передбачають, моделюють те, на що особистість, як їй здається, має право, що вона хоче отримати від життя, на що розраховує. [1] Життєві домагання – це постійне зважування, порівняння своїх потреб і здібностей та запиту з боку соціуму, а також очікування у майбутньому такої самореалізації, яка задовольняла б як плани особистості, так і потреби суспільства, забезпечувала б стійку самопанагу та визнання значущого оточення.

Домагання, безсумнівно, є специфічним механізмом випереджальної регуляції життєдіяльності. Їх об'єкт – не сьогоднішнє життя, а життя майбутнє, не те, що є, а те, чого я прагну, тому що я саме такого життя вартий. Отож, об'єктом домагань стають не просто абстрактні уявлення людини про майбутнє, а радше яскраво емоційно забарвлені, конкретні проєкції туди, у завтрашній день, своїх сьогоднішніх найсміливіших очікувань, прагнень, сподівань.

Також В.С.Магун та М.В.Енговатов вказують, що домагання включають ті потреби, які людина самостійно та вільно обирає для себе, на відміну від тих значень потребового діапазону, які вона змушена приймати під тиском обставин. [7] При цьому рівень домагань, в їх розумінні, позначає конкретні величини вільно вибраних людиною модифікацій потреб.

Життєві домагання особистості відображають не лише бажане майбутнє, а й його оцінку за цілим рядом критеріїв: легкістю-важкістю, прийнятністю-неприйнятністю оточуючими, значущістю-незначущістю, цінністю (для особистості і тих, хто її оцінює) або її відсутністю. Домагання включають відповідність і всієї діяльності, й її результатів певним критеріям, встановлюваним особистістю. Саме тому задоволеність, оцінку результату, досягнень співвідносять з вихідними домаганнями особистості. [1]

Отже, життєві домагання – важливий, але недостатньо вивчений елемент ставлення особистості до свого майбутнього. Існує чимало думок щодо їх сутності та місця у структурі особистості, однак не викликає сумнівів, що життєві домагання мають велике значення для особистості людини.

Структура та функції життєвих домагань. Визначивши основні особливості життєвих домагань, необхідно розглянути, яку будову вони мають, і, безсумнівно, в чому їх роль та головні функції у житті особистості.

Коли виникають думки про структуру домагань, у деяких людей передусім увага акцентується на емоційній складовій, тоді як у інших безумовний пріоритет має раціональний компонент. Водночас раціональне, зважене моделювання потребового майбутнього інколи важно відокремити від фантазійних, компенсаторних імажинацій. Зрозуміло, що людина ніколи просто не «вираховує» своє майбутнє, хоча когнітивна складова, звісно, має значення.

Людина своє бажане майбутнє не лише планує, вона його ще й уявляє, із задоволенням смакує, з апетитом наперед переживає. Себто емоційна складова має не меншу вагу, ніж когнітивна. Легко знайти в структурі домагань і складову конативну. Домагання стають домаганнями, вже починаючи мотивувати людину на певну активність, підштовхуючи її до певної активності у бік їх досягнення. Це, звісно, певна спонука. Можна говорити про стан готовності до певної активності, який передусім життєвим виборам та спрямовує їх. Цей стан зумовлений не стільки актуальною потребою особистості, скільки її перспективними планами, стратегічними життєвими рішеннями. У цьому аспекті домагання співголосні з поняттям установки у визначенні Д.Узнадзе. [8]

Розглянемо, яке місце у житті особистості займають життєві домагання, яке значення мають, які функції їм притаманні. По-перше, це функція оцінювальна. Домагання оцінюють те, що є, що хотілося, щоб було, що має бути. Завдяки наявності домагань особистість має змогу комплексної оцінки свого минулого, теперішнього, майбутнього з погляду задоволеності життям, його якістю.

По-друге, очевидно, що життєві домагання виконують стимулювальну функцію. Вони підштовхують, мотивують, активують розвиток, відповідаючи потребі організувати, упорядковувати, планувати своє життя. Ця стимуляція не є безпосередньою, вона досить складно опосередкована мріями, бажаннями, сподіваннями, вірою у власну ефективність тощо.

Не можна не назвати функцію футуристичну або породжувальну. Домагання не відтворюють майбутнє, вони радше його готують, конструюють, моделюють, породжують. Таке моделювання майбутнього за допомогою домагань підпорядковується принципу організованості, який виділяє Ю.Швалб. [10] Організованість передбачає структурованість елементів, їх відносну внутрішню несуперечливість, функціональну цілісність та просторово-часову обмеженість. Без домагань людське майбутнє сприймається, переживається, мислиться як хаос, який відштовхує, лякає своєю просторово-часовою безмежністю, неупорядкованістю, суперечливістю різних елементів. Домагання цей хаос

приборкують, упорядковують, організовують.

Також домагання забезпечують так звану випереджальну адаптацію – «адаптацію наперед», випереджальну готовність до тих середовищних факторів, що швидко змінюються. [8]

Оцінка людиною своєї здатності, за Бандурою, виконувати певні дії і передбачати, очікувати, планувати їх є важливим елементом самоконтролю. Тому можна вважати, що домагання здійснюють і функцію самоконтролю, сприяючи оцінці нашої самоефективності. Спосіб, за допомогою якого домагання нас контролюють, досить ненав'язливий, далекий від жорстоких самопримусів.

Наявність життєвих домагань активно впливає на привласнення життєвого досвіду. Йдеться про функцію самоусвідомлення, розуміння себе і свого життя. До того ж ці домагання активно переінтерпретовують реальні умови життя, розставляючи власні акценти, їх можна вважати певною інтерпретаційною рамкою, в яку кожен намагається помістити своє майбутнє. Песимістичне сприйняття актуального, тобто того, що відбувається тут і тепер, провокує перетлумачення минулого у ракурсі його ідеалізації, а оптимістичне сприйняття теперішнього зумовлює негативну переінтерпретацію минулого. [10]

Отже, життєві домагання є інструментом: а) привласнення минулого досвіду, б) прогнозування майбутнього, в) ієрархізації життєвих цілей, г) окреслення напрямку руху, д) формування ставлення до перешкод та обмежень, е) активізації довгострокової мотивації, завдяки якій допомагають послідовно обирати середовище, котре у подальшому сприятиме їх досягненню.

Формування життєвих домагань. Проаналізувавши роль випереджальної регуляції діяльності у поведінці людини та визначивши специфіку життєвих домагань, виникає потреба вивчити фактори, що впливають на їх появу та розвиток. Розглянемо, як соціальне оточення, зокрема, родина впливають на формування життєвих домагань.

Важко переоцінити значення сім'ї у формуванні особистості і характеру дитини. Родина на ранніх, найбільш важливих етапах розвитку є єдиною, а пізніше – однією з найвагоміших соціальних груп, до якої входить людина. Тут дитина отримує перший досвід, засвоює навички соціальної взаємодії. У перші роки життя сім'я є для дитини основною моделлю соціальних стосунків. Тут дитина проводить багато часу, пізнає світ, самого себе, свої здібності та можливості.

Для психологічного комфорту дитини надзвичайно важливо, чи відчуває вона в родині, що її люблять, що вона потрібна. Своя роль у родині хоча й не до кінця усвідомлюється дитиною, але визначає її реакції на те, що відбувається, формує фундамент для існуючих та майбутніх стосунків з людьми. Це свого роду сценарії, на основі яких дитина визначає, як оточуючі будуть з нею поводитися, інтерпретує, що вони відчувають до неї. Такі дитячі установки дуже стабільні, часто людина несе їх за собою протягом усього життя. [6]

Родина має велике значення ще й тому, що розвиток особистості дитини, її самооцінки, уявлень про себе, свої здібності та, зокрема, домагання тісно пов'язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій на даного індивіда. Такий підхід був сформований та розвинутий у роботах Ч.Кулі та Дж.Г.Міда. Вони стверджують, що людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші. Провідним цей чинник є у дитинстві. Оскільки ще тільки складається власна стійка думка про себе, дитина стихійно приймає ставлення до себе дорослого і, таким чином, витоком первісних ставлень до себе є «на віру» прийняте ставлення дорослого. [9] Маленькі діти говорять про себе у третій особі, тобто ніби переносять на себе звернення до них дорослого. Дитина, діє вона заради контакту з дорослим чи заради оволодіння предметним світом, оцінює себе за тими параметрами, які так чи інакше диктує їй дорослий, поводити і наставник у світі соціальних стосунків і людських діяльностей. Одним з цих параметрів є і певний рівень домагань, здібностей, можливостей, досягнень, та планка, яку батьки вважають для дитини достатньою.

Самоставлення дитини до певного періоду також є, так би мовити, лінійною функцією до ставлення до нього дорослого, перш за все батьків: неприязнь, віддаленість, неповага до дитини переходять в дефект самоставлення аж до неприязні до себе, свого тіла, рис характеру. В самосвідомості дитини, однак, відбувається обертання цієї логіки; насправді вона негативно ставиться до себе тому, що так ставляться до неї інші, дорослі, але сама вона сприймає це ставлення інших як наслідок її «об'єктивної поганості». [9]

По своїй психологічній, змістовно-генетичній структурі цей діалог є лише формою засвоєння батьківського монологу. Заміна безпосередньої оцінки дорослого на внесену тим же дорослим систему самооцінок не змінює справи. Адже відповідні норми і зразки справедливі для дитини ще не в силу її власного соціального досвіду та свідомої прихильності до цих норм, а лише в силу авторитетності і значущості тих осіб, які ці норми впроваджують у її свідомість. Свій образ і ставлення батьки транслюють дитині або у прямій вербальній формі, або у непрякій, у формі такої поведінки, що передбачає певні риси і якості дитини. Вони роблять це свідомо, у виховних цілях, або несвідомо. Параметри того, що саме в образі дитини є об'єктом навіювання, залежить від багатьох факторів: від прийнятих у суспільстві соціокультурних еталонів, зразків, норм, від власних мотивів і потреб батьків. Результатом цього навіювання можуть бути й життєві домагання: ставлячи перед дитиною мету певної складності, підштовхуючи її до конкретних амбіцій, високих чи низьких, батьки, прямо чи опосередковано, вказують на можливості дитини, її рівень, те, чого вона варта, на що вона може розраховувати. Інтєріоризація, на нашу думку, є одним з основних механізмів формування життєвих

домагань, що з'являється вже на найбільш ранніх етапах онтогенезу.

Стратегії реалізації життєвих домагань. Хоча виділення та подальше вивчення конкретних способів, сценаріїв, стратегії реалізації життєвих домагань і є наразі завданням майбутніх досліджень, однак не викликає сумнівів, що лише в комплексі з конструктивними стратегіями реалізації домагань не залишаються суто емоційними, фантазійними утвореннями, а втілюються у життя і забезпечують успішність особистості. Перспективними для дослідження таких стратегій є запропоновані Є. Головахою параметри життєвої перспективи:

- 1) тривалість – характеристика хронологічного простору прогнозування особистістю свого майбутнього;
- 2) реалістичність – здатність висувати реальні домагань та спрямовувати свої зусилля на втілення їх в життя;
- 3) диференційованість – ступінь конкретності та структурованості домагань і способів їх реалізації;
- 4) узгодженість – відповідність домагань теперішньому досвіду та стратегіям їх реалізації, послідовність в реалізації життєвих домагань [4].

На наш погляд, ще одним важливим компонентом, що характеризує стратегії реалізації життєвих домагань є позитивна оцінка власних вчинків, загальна задоволеність собою, своїми здібностями та досягненнями, своєрідний індикатор не лише успіху, досягнень, а й відповідності домагань та способів їх реалізації потребам особистості, її морально-етичним переконанням.

Отже, життєві домагань – важливий, але недостатньо вивчений елемент ставлення особистості до свого майбутнього. Лише високі домагань забезпечують високі досягнення, тому стимулювання, заохочення високих домагань є важливим завданням навчання і виховання. [7] Виховання особистості амбітної, цілеспрямованої, здатної ставити реалістичні і, водночас, бажані цілі і досягати їх – ось завдання психології домагань, на нашу думку.

Отже, проаналізувавши основні погляди дослідників на феномен життєвих домагань, їх структуру, функції, формування домагань та деякі аспекти стратегій їх реалізації, можна зробити наступні висновки:

1. Життєві домагань – це моделі бажаного майбутнього, засновані на певних очікуваннях, бажаннях, сподіваннях, котрі переживає і частково усвідомлює особистість.
2. Життєві домагань забезпечують розвиток особистості у напрямку більшої задоволеності життям, є суб'єктивним механізмом побудови та перебудови життєвого світу. До структури домагань входять емоційно забарвлене передчуття майбутнього; рефлексивний, когнітивний пласт та конотативний елемент, вольовий імпульс, бажання досягати поставленої мети. Серед функцій, котрі виконують життєві домагань, слід назвати оцінку, стимулювальну, породжувальну, самоконтролю та самоусвідомлення.
3. Родина і стосунки з батьками закладають основу формування особистості дитини. Зокрема, оцінюючи себе за параметрами, визначеними дорослим, дитина інтеріоризує встановлені для неї батьками життєві домагань, присвоює їх, робить частиною свого внутрішнього світу.
4. Реалізацію домагань та успішність особистості забезпечують конструктивні стратегії реалізації домагань, які можна охарактеризувати за такими параметрами: тривалість, реалістичність, диференційованість, узгодженість та загальна задоволеність собою.
5. Життєві домагань людини є важливим фактором її соціальної активності і в той же час індикатором стану суспільства. Лише високі домагань забезпечують високі досягнення, тому стимулювання, заохочення високих домагань є важливим завданням навчання і виховання.

Література

1. Абульханова-Славская К.А.. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991, – 299 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986, – 424 с.
3. Бороздина Л.В.. Исследование уровня притязаний. – М.: Мысль, 1985, – 101 с.
4. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодёжи. – К., 1988. – 143 с.
5. Кон И.С.. В поисках себя. – М.: Политиздат, 1984, – 335 с.
6. Кон И.С.. Проблема «Я» в психологии // Психология самосознания. Хрестоматия. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2003, – 672 с.
7. Магун В.С., Энговатов М.В. Жизненные притязания различных социальных групп молодежи // Молодежь Самарской области в 2002 году: современное положение и тенденции развития // Под ред. В.Б. Звоновского. Самара, 2003. – 254 с.
8. Максименко С.Д.. Генезис существования личности. – К.: Издательство ООО «КММ», 2006, – 240 с.
9. Столин В.В.. Самосознание личности. – М.: Издательство МГУ, 1983, – 286 с.
10. Титаренко Т.. Життєві домагань особистості: феноменологічний та структурно-функціональний підхід // Психологія і суспільство. – 2004. – №4.

Література

1. Abulhanova-Slavskaya K.A.. Strategiya zhizni. – M.: Myisl, 1991, – 299 s.
2. Berns R.. Razvitie Ya-kontseptsii i vospitanie. – M.: Progress, 1986, – 424 s.
3. Borozdina L.V.. Issledovanie urovnya prityazaniy. – M.: Myisl, 1985, – 101 s.
4. Golovaha E. I. Zhiznennaya perspektiva i professionalnoe samoopredelenie molodyozhi. – K., 1988. – 143 s.
5. Kon I.S.. V poiskah sebya. – M.: Politizdat, 1984, – 335 s.
6. Kon I.S.. Problema «Ya» v psihologii // Psihologiya samosoznaniya. Hrestomatiya. – Samara: Izdatelskiy Dom «BAHRAH-M», 2003, – 672 s.
7. Magun V.S., Engovatov M.V. Zhiznennyye prityazaniya razlichnykh sotsialnykh grupp molodezhi // Molodezh Samarskoy oblasti v 2002 godu: sovremennoe polozhenie i tendentsii razvitiya // Pod red. V.B. Zvonovskogo. Samara, 2003. – 254 s.
8. Maksimenko S.D.. Genezis suschestvovaniya lichnosti. – K.: Izdatelstvo OOO «KMM», 2006, – 240 s.
9. Stolin V.V.. Samosoznanie lichnosti. – M.: Izdatelstvo MGU, 1983, – 286 s.
10. Titarenko T.. ZhittEvI domagannya osobistosti: fenomenologichniy ta strukturno-funktsionalniy pldhd // Psihologiya i suspilstvo. – 2004. – #4.

УДК 316.6: 316.472.42

Безпосереднє спілкування як загальнопсихологічна проблема в умовах сучасності

Гарна-Зайко О.О.

У статті проаналізовано основні підходи до спілкування, як до загальнопсихологічної категорії, що існують у вітчизняній психології. Представлено розмежування понять «безпосереднє» і «опосередковане» спілкування. Позначена особлива роль безпосереднього спілкування у становленні та розвитку особистості. Розглянуто специфіку основних функцій спілкування – інформаційно-комунікативної, регуляційно-комунікативної та афективно-комунікативної. Поставлена проблема дослідження безпосереднього спілкування в умовах інтенсифікації та зростання ролі опосередкованого сучасними технічними засобами спілкування.

Ключові слова: спілкування, безпосереднє спілкування, опосередковане спілкування, інформаційно-комунікативна, регуляційно-комунікативна та афективно-комунікативна функції спілкування.

В статье проанализированы основные подходы к общению, как к общепсихологической категории, существующие в отечественной психологии. Представлено разграничение понятий «непосредственное» и «опосредствованное» общение. Обозначена особая роль непосредственного общения в становлении и развитии личности. Рассмотрена специфика основных функций общения – информационно-коммуникативной, регуляционно-коммуникативной, аффективно-коммуникативной. Поставлена проблема исследования непосредственного общения в условиях интенсификации и роста роли опосредствованного современными техническими средствами общения.

Ключевые слова: общение, непосредственное общение, опосредствованное общение, информационно-коммуникативная, регуляционно-коммуникативная и аффективно-коммуникативная функции общения.

The article analyzes the main approaches to communication as a general psychological category of Soviet psychology. It gives differentiation of concepts of «direct» and «mediated» communication. The special role of direct communication in personal development is noted. The main functions of communication are specified. They are informative-communicative, regulatory-communicative and affective-communicative functions of communication. We announced the problem of direct communication research in the conditions of increased role of communication mediated by modern technical means.

Keywords: communication, direct communication, mediated communication, informative-communicative, regulatory-communicative and affective-communicative functions of communication.

Існування суспільства неможливо уявити поза спілкування та взаємодії людей, як його членів, один з одним, тому спілкування завжди залишалося об'єктом не тільки повсякденної, але й наукової уваги. Однак, гостру актуалізацію проблеми спілкування спричинило наростання капіталістичної та техногенної проблематики у ХХ столітті. Зараз поняття «спілкування», як наукова категорія, відіграє найважливішу роль не тільки в психології, але й у філософії, соціології, педагогіці, соціолінгвістиці, психолінгвістиці, тобто стає міждисциплінарним об'єктом. Людина і людські відносини стають предметом уваги багатьох наук, кожна з яких виокремлює в предметі їх спільного інтересу доступні їй сторони й закономірності, втрачаючи при цьому цілісне розуміння спілкування [7]. Міжособистісне спілкування розглядається як необхідна умова буття людини, що забезпечує формування як окремих психічних функцій, процесів, властивостей, так і особистості в цілому, обумовлюючи необхідність масштабного вивчення спілкування саме в психологічній науці [3].

Психологія спілкування в даний час являє собою одну з найбільш актуальних наукових областей, в рамках якої також відсутня узагальнена модель, що систематизує накопичені дані про спілкування. Вченими проведено велику кількість різноспрямованих досліджень спілкування, розкрито його структуру, основні особливості та закономірності, функції, однак для повноцінного розуміння спілкування недостатньо спиратися на якусь єдину концепцію, необхідно враховувати наявні наукові розробки в комплексі, в єдиній системі [10,12]. Розрізнені концепції пропонуються в соціальній психології, педагогічній психології, інженерній психології, психології праці, медичній психології, юридичній психології тощо. «У широкому зверненні різних психологічних дисциплін до проблеми спілкування знаходить своє вираження потреба психологічної науки в цілому» [10, с. 243], що зумовлює актуалізацію проблеми вивчення спілкування як загальнопсихологічної категорії. «Психологія спілкування — це розділ загальної психології, предметом якого є психологічна специфіка процесів спілкування, які розглядаються під кутом зору взаємовідносин особистості та суспільства», відмічає О. О. Леонтьєв [9, с. 12]. Однак, на шляху реалізації цього напряму дослідження, ми стикаємося з певними перешкодами: мультипарадигмальність психології передбачає наявність одночасно декількох підходів, що визначають напрями дослідження спілкування в загальній психології.

Неоднозначність та іноді суперечливість теоретичних підходів, що визначають методологічні основи дослідження спілкування, обумовлює необхідність перегляду, узагальнення та систематизації наявних наукових концепцій, що розкривають сутність, основні закономірності, функції та види процесу спілкування. Вирішення цього завдання є суттєво важливим для розробки принципів, методів та засобів конкретного психологічного дослідження процесу спілкування в умовах сучасності.

Тому метою даної роботи є аналіз теоретичних підходів до проблеми спілкування в рамках загальної психології.

Спілкування за своїм походженням і змістом є продуктом вітчизняної науки [17]. В зарубіжній психології ми частіше стикаємося з поняттям «комунікація», яке в наших культурно-соціальних умовах має дещо інший сенс. Як зазначає В. І. Фефелова [16], в слові «спілкування» закладений більш особистісний, духовний контакт партнерів (діалог, взаємодія, взаємостосунки), а «комунікація» передбачає більш ділову та раціональну спрямованість взаємодії суб'єктів (передача інформації). Саме тому ми зупинимося на розгляді спілкування з позицій вітчизняної загальної психології.

Вихідною концептуальною підставою психологічного дослідження спілкування є його розгляд як самостійної і специфічної сфери індивідуального буття людини, діалектично пов'язаної з іншими сферами його життєдіяльності, як процесу міжособистісної взаємодії індивідів, як умови виникнення та розвитку соціально-психологічних явищ [5].

Теоретичні основи дослідження проблеми спілкування в вітчизняній психології ґрунтуються на працях видатних українських і російських учених: В. М. Бехтерева, В. М. М'ясищева, Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломова, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О.О. Леонтєва, Г. М. Андрєєвої, О. О. Бодальова, М. І. Лісіної, Б. Д. Паригіна, П. П. Петровської, В. О. Горяніної, М. М. Філоненко, Т. С. Яценко та інших науковців, які досліджують особливості спілкування. Розглянемо найбільш теоретично та методологічно розроблені підходи до проблеми спілкування.

Основоположником розробки проблеми спілкування у вітчизняній психології став В. М. Бехтерев. Саме він розробив емпіричні методи дослідження спілкування, а також теоретичні положення про вплив групи на особистість, про специфіку перебігу психічних процесів в умовах спілкування [15]. Спілкування, за В. М. Бехтеревим, служить в якості механізму об'єднання людей в групи і умови соціалізації особистості. Він зазначав, що чим різноманітніше і багатше спілкування людини з оточуючими його людьми, тим успішніше здійснюється розвиток особистості [2]. Окрім того, саме В. М. Бехтерев вперше виділив «безпосереднє» і «посереднє» спілкування. Останнє пов'язано з наявністю будь-якого посередника в процесі спілкування – людина або лист, телеграма, телефон, пам'ятки історії, папіруси, книги, чуттєві посередники: абетка сліпих, дотики, поцілунки, ласки, температурні та електричні подразники, нюхові стимули та ін. [6]. «Посередники можуть об'єднувати людей, які не тільки знаходяться на величезній відстані один від одного, а й тих, що живуть у різні епохи» [2, с. 108]. У лабораторії В. М. Бехтерева було проведено ряд експериментів з вивчення різних сторін проблеми спілкування [6].

Пізніше, ґрунтуючись на розробках В. М. Бехтерева, свій теоретичний підхід до проблеми спілкування розвивав В. М. М'ясищев. Він розглядав спілкування як цілісний «процес взаємодії конкретних особистостей, які певним чином відносяться одна до одної і впливають одна на одну» [4, с. 28], а не лише як мовленнєву комунікацію. Необхідно зауважити, що В. М. М'ясищев відводив важливу роль попередньому комунікативному досвіду особистості, а також віковим особливостям у змістовних та формальних характеристиках процесу спілкування кожної окремої людини.

Велику увагу проблемі спілкування приділяв у своїх наукових пошуках Б. Г. Ананьєв, визнаючи детермінуючу роль саме процесу спілкування у формуванні особистості, розвитку людини як суб'єкта діяльності, становленні індивідуальності [3]. Він підкреслював, що спілкування завжди визначається системою суспільних відносин, до якої воно включено. Б. Г. Ананьєв розглядав спілкування як специфічний вид людської діяльності (поряд з трудом та пізнанням), за допомогою якого людина будує свої стосунки з іншими людьми. Серед основних складових цілісного процесу спілкування Б. Г. Ананьєв виділяв пізнання учасниками спілкування один одного, міжособистісні відносини, саморегуляцію вчинків людини з урахуванням отриманого знання, перетворення внутрішнього світу людей, які беруть участь в спілкуванні. «На будь-якому рівні і при будь-якій складності поведінки особистості існує взаємозалежність між: а) інформацією про людей і міжособистісними відносинами; б) комунікацією і саморегуляцією вчинків людини в процесі спілкування; в) перетвореннями внутрішнього світу самої особистості» [1, с. 315]. Варто зазначити, що Б. Г. Ананьєв підняв проблему кількісного та якісного оптимуму спілкування, необхідного для повноцінного розвитку особистості, а також наслідків дефіциту спілкування для цього розвитку. У зв'язку з цим він поставив питання знаходження такого співвідношення впливів на людину засобів масової інформації, що активно розвивалися в той час (телебачення, радіо тощо) та безпосереднього повсякденного спілкування, яке було б найбільш сприятливим для формування особистості [3, с.234;6, с. 16].

Велика роль відводиться спілкуванню культурно-історичній теорії Л. С. Виготського. Спілкування розглядається в його концепції як процес, заснований на розумному розумінні і навмисній передачі думок і переживань за допомогою відомої системи засобів, що займає найважливіше місце у взаємодії людини з навколишньою дійсністю від народження і протягом усього життя [13]. Опосередковуючим засобом, медіатором спілкування є мова, при чому не тільки усна, але й писемна. Саме мова, за Л. С. Виготським є джерелом формування та розвитку психіки. Поняття «спілкування» займає центральне місце в уявленнях Л. С. Виготського про інтеріоризацію, що розглядається ним як формування структурних одиниць свідомості із зовнішніх форм спілкування. Акти інтеріоризації здійснюються, очевидно, в процесі спілкування. Таким чином, спілкування генетично передає психічні процеси в їх кінцевому вигляді, визначає їх структуру, яка своєю чергою, детермінує їх вияви як знову «відкритих» до спілкування, взаємодії, діалогу [15].

Для О. О. Леонтєва спілкування виступає «не як інтеріндивідуальний, а як соціальний феномен; в якості його суб'єкта слід розглядати не ізольованого індивіда, а соціальну групу або суспільство в цілому». Окрім того, спілкування, за О. О. Леонтєвим є «...одним із видів діяльності. Це не означає, що спілкування у всіх випадках виступає як самостійна діяльність, важливо, що воно може бути такою, хоча може виступати і як компонент, складова частина (і одночасно умова) іншої, некомунікативної діяльності» [9, с. 26].

Іншого ж погляду дотримувався Б.Ф. Ломов, стверджуючи, що, по-перше, неправомірно протиставляти соціальне та інтеріндивідуальне, а по-друге, спілкування не можна визначити як вид людської діяльності, що воно є щось принципово відмінне від діяльності, бо пов'язує суб'єкт не з об'єктом, а з іншим суб'єктом [10]. Акцентуючи увагу на тому, що психологія розглядає спілкування перш за все на рівні індивідуального буття людини, Б. Ф. Ломов відмічає, що «Спілкування виступає як самостійна і специфічна форма активності суб'єкта. Її результат - це не перетворений предмет (матеріальний чи ідеальний), а відносини з іншим людиною, з іншими людьми...І хоча, безумовно, діяльність і спілкування, певним чином пов'язані через суб'єкта, мають багато спільних рис, цього ще недостатньо для їх отожднення (або подання одного як різновиду іншого). При розгляді відносин «суб'єкт - суб'єкт (и)» тільки як супутнього відношенню «суб'єкт – предмет» (або «суб'єкт - об'єкт») затушовується багато суттєвих характеристик спілкування...» [10, с. 248-250]. Окрім того, спроба аналізу процесу спілкування за схемою діяльності, неминуче приведе до виникнення певних труднощів. Тому він розглядав спілкування як специфічну, самостійну, одну з базових категорій загальної психології, поряд з відображенням, діяльністю, свідомістю, особистістю, суспільними відносинами тощо.

Важливим моментом розгляді проблеми спілкування Б. Ф. Ломовим стала його теза, що «Психологія досліджує перш за все безпосереднє спілкування» [10, с. 260], що є вихідною формою спілкування, на базі якої в процесі культурно-історичного розвитку виникають і розвиваються форми опосередкованого спілкування (писемність, спілкування за допомогою техніки зв'язку). Таким чином, Б. Ф. Ломов розмежує поняття безпосереднього та опосередкованого спілкування (подібно «безпосереднього» та «посереднього» спілкування, які виокремив В. М. Бехтерев). Безпосереднє спілкування, за Б. Ф. Ломовим, являє собою спілкування «обличчям до обличчя», основна твірна якого є мовленнєве спілкування, допоміжними засобами стають міміка та пантоміміка, а необхідною умовою виступає «єдність місця і часу».

В психологічній літературі можна знайти подібне розділення спілкування в залежності від опосередкованості (чи неопосередкованості) будь-яким опосередковуючим «апаратом» (або зовнішніми факторами, додатковим засобом, проміжною ланкою тощо) на безпосереднє та опосередковане спілкування. Таким опосередковуючим засобом можуть виступати технічні засоби, аудіо та відеотехніка, письмо, матеріальна річ, третя особа та інше [14]. Подібні тлумачення ми зустрічаємо й у довідковій літературі з психології [8, с. 35; 18, с. 417].

На сучасному етапі розвитку психології, проблема спілкування в цілому, та зокрема безпосереднього спілкування, набуває нового характеру. В умовах комп'ютеризації та інформатизації суспільства, де все більшу роль в житті людини відіграють технологічні можливості сучасності, спілкування, як необхідна складова життя людини, зазнає певних змін. «Цифрова» сучасність надає людині можливості майже необмеженого спілкування, що виявляється в його опосередкованих формах. Таке опосередковане сучасними технічними засобами комунікації спілкування не тільки долає умову «єдності місця та часу», що необхідно для безпосереднього спілкування, але й спрощує комунікацію людей з різних соціальних та етнічних груп, змістовно збагачує спілкування людини завдяки інтенсифікації неформального спілкування. Це розглядається дослідниками як позитивний момент для забезпечення майбутнього, а саме пошуку роботи, дозвілля та інше [19].

Однак, збільшення ролі спілкування, опосередкованого сучасними технічними засобами комунікації, веде, в свою чергу, до мінімізації та втрати значення в житті сучасної людини безпосереднього спілкування, що, в свою чергу, призводить до його трансформації. Таким чином, перед сучасною психологією постає завдання вивчення саме безпосереднього спілкування в умовах сучасності.

А оскільки загальну психологію цікавлять такі основні проблеми: 1) психологічні функції спілкування; 2) формування та функціонування механізмів і засобів спілкування в їх залежності від функцій спілкування, від особливостей особистості і від інших психологічних факторів; 3) взаємовідношення спілкування з іншими аспектами психічного життя людини і з особливостями особистості [9, 10], то й вивчення спілкування в рамках загальної психології повинно бути направлено на вирішення цих проблем. Так, відкритим залишається питання, щодо основних функцій спілкування в умовах сучасності.

На думку Б. Ф. Ломова, існують такі функції спілкування:

- інформаційно-комунікативна (обмін інформацією). Охоплює процеси формування, передавання та прийому інформації. Реалізація її має кілька рівнів. На першому здійснюється вирівнювання розбіжностей щодо інформованості людей, що вступають у психологічний контакт. Другий рівень передбачає передавання інформації та прийняття рішень. Третій рівень пов'язаний із прагненням людини зрозуміти інших (спілкування спрямоване на формування оцінок досягнутих результатів);

- регуляційно-комунікативна (регуляція поведінки, спільної діяльності у процесі взаємодії).

Завдяки спілкуванню людина регулює не тільки власну поведінку, а й поведінку інших людей і реагує на їхні дії;

- афективно-комунікативна (регуляція емоційної сфери людини). Вона характеризує емоційну сферу людини, в якій виявляється її ставлення до навколишнього середовища, в тому числі й соціального [10, 11].

Таким чином, вивчення безпосереднього спілкування, з точки зору його окреслених функцій, у користувачів сучасних технічних засобів комунікації, є актуальною проблемою сучасної психології.

Ми припускаємо, що безпосереднє спілкування в умовах сучасності зазнає певних змін, що проявляється в трансформації його основних функцій – інформаційно-комунікативної, регуляційно-комунікативної та афективно-комунікативної. На нашу думку, ці зміни можуть проявлятися перш за все в збідненні регуляційно-комунікативної та афективно-комунікативної функцій безпосереднього спілкування, що пов'язано зі зменшенням ролі та місця безпосереднього (живого, реального, емоційного) спілкування в житті сучасної людини за рахунок збільшення спілкування, опосередкованого сучасними технічними засобами комунікації. При цьому, ми вважаємо, що функції безпосереднього спілкування будуть носити якісно інший характер в залежності від віку досліджуваних та ступеня використання ними сучасних технічних засобів комунікації.

Тому метою дослідження може стати: вивчення безпосереднього спілкування у користувачів сучасних технічних засобів комунікації.

Виходячи з мети, можна поставити наступні задачі:

1. Вивчити ступінь використання сучасних технічних засобів комунікації серед досліджуваних різного віку;

2. Вивчити функції безпосереднього спілкування, а саме інформаційно-комунікативну, регуляційно-комунікативну та афективно-комунікативну серед досліджуваних різного віку;

3. Проаналізувати специфіку безпосереднього спілкування за означеними функціями у досліджуваних різного віку, з різним ступенем використання сучасних технічних засобів комунікації.

Реалізація поставлених задач потребує ретельного аналізу та підбору методичного інструментарію конкретного психологічного дослідження. Наявні методики, що використовуються при психодіагностиці спілкування, доволі обмежені щодо розкриття функцій спілкування, а отже стає завданням й у розробці додаткових методик, направлених на вивчення основних функцій спілкування.

Висновки:

1. Незважаючи на те, що проблема спілкування не є новою для психології та вивчається доволі інтенсивно, на сьогоднішній день ця категорія представлена в науковому просторі дещо фрагментарно. Найбільш суперечливим в психології залишається питання, чи правомірним є отождолення спілкування з діяльністю або ж розгляд його як складової частини іншої діяльності, або взагалі визнання його як специфічної форми активності суб'єкта.

1. Дослідниками підкреслюється важлива роль спілкування у формуванні та розвитку особистості, а також визнається, що саме система суспільних відносин визначає зміст спілкування і спрямованість його розвитку.

2. В рамках загальної психології вивчається перш за все безпосереднє спілкування на рівні індивідуального буття людини, а однією з основних проблем стає роль спілкування в загальному розвитку людини, що виявляється у вивченні функцій спілкування, а саме інформаційно-комунікативної, регуляційно-комунікативної та афективно-комунікативної.

3. Вивчення безпосереднього спілкування, з точки зору його функцій, у користувачів сучасних технічних засобів комунікації, є актуальною проблемою сучасної психології.

Література:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 339 с.
2. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология / В. М. Бехтерев. – Петроград: Колос, 1921. – 436 с.
3. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – М.: Институт практической психологии. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
4. Бодалев А. А., Ковалев А. Г. Теоретические и прикладные проблемы психологии общения в трудах В. Н. Мясищева. / А. А. Бодалев, А. Г. Ковалев // Психологические исследования общения. – М.: Наука, 1985. – С. 25-38.
5. Горянина В. А. Психология общения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Горянина. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 416 с.
6. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2013. – 576 с.
7. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. — М.: Политиздат, 1988. — 319 с.
8. Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии / В. Г. Крысько. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.
9. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – 3-е изд. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.
10. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна

- психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – 576 с.
12. Пашукова Т.И. Основные теоретические направления исследования общения в социальной психологии / Т. И. Пашукова // Современное состояние и перспективы развития психологии общения: Материалы Международной научно-практической конференции. – Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2010. – С. 245-249.
  13. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1996. Том 2. – 416 с.
  14. Семиченко В. А. Психология общения: Модульный курс лекций / В. А. Семиченко. – К.: Магістр, 1997. – 152 с.
  15. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Загальна психологія: Підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2009. – 464 с.
  16. Фелелова В. И. Понятия «общение», «коммуникация» и «коммуникативная культура» в философском аспекте / В. И. Фелелова // Прикладная психология и психоанализ. – 2007. – № 1. – С. 25-35.
  17. Філоненко М. М. Психологія спілкування: підручник / М. М. Філоненко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.
  18. Чапка М., Контни У. Соціально - психологічний словник / М. Чапка, У. Контни. – Мисловице: Pictor, 2010. – 518 с.
  19. Granovetter M. The Strength of Weak Ties / M. Granovetter // The American Journal of Sociology. – 1973. – Vol. 78. – № 6. – P. 1360-1380.

Literatura:

1. Anan'ev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya / B. G. Anan'ev. – L.: Izd-vo LGU, 1968. – 339 s.
2. Behterev V. M. Kollektivnaja refleksologija / V. M. Behterev. – Petrograd: Kolos, 1921. – 436 s.
3. Bodalev A. A. Psihologija obshhenija / A. A. Bodalev. – M.: Institut prakticheskoy psihologii. Voronezh: NPO «MODJeK», 1996. – 256 s.
4. Bodalev A. A., Kovalev A. G. Teoreticheskie i prikladnye problemy psihologii obshhenija v trudah V. N. Mjasishheva. / A. A. Bodalev, A. G. Kovalev // Psihologicheskie issledovanija obshhenija. – M.: Nauka, 1985. – S. 25-38.
5. Gorjanina V.A. Psihologija obshhenija: Ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij / V. A. Gorjanina. – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2002. – 416 s.
6. Il'in E. P. Psihologija obshhenija i mezhluchnostnyh otnoshenij / E. P. Il'in. – SPb.: Piter, 2013. – 576 s.
7. Kagan M. S. Mir obshhenija: Problema mezhsobščestvennyh otnoshenij / M. S. Kagan. — M.: Politizdat, 1988. — 319 s.
8. Krys'ko V. G. Slovar'-spravochnik po social'noj psihologii / V. G. Krys'ko. – SPb.: Piter, 2003. – 416 s.
9. Leont'ev A. A. Psihologija obshhenija / A. A. Leont'ev. – 3-e izd. – M.: Smysl, 1999. – 365 s.
10. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B. F. Lomov. – M.: Nauka, 1984. – 444 s.
11. Orban-Lembrik L. E. Social'na psihologija: Pidruchnik: U 2 kn. Kn. 1: Social'na psihologija osobistosti i spilkuvannja / L. E. Orban-Lembrik. – K.: Libid', 2004. – 576 s.
12. Pashukova T.I. Osnovnye teoreticheskie napravlenija issledovanija obshhenija v social'noj psihologii / T. I. Pashukova // Sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitija psihologii obshhenija: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Grodno: GrGU im. Ja. Kupaly, 2010. – S. 245-249.
13. Petrovskij A. V., Jaroshevskij M. G. Istorija i teorija psihologii / A. V. Petrovskij, M. G. Jaroshevskij. – Rostov-na-Donu: Izd-vo «Feniks», 1996. Том 2. – 416 s.
14. Semichenko V. A. Psihologija obshhenija: Modul'nyj kurs lekcij / V. A. Semichenko. – K.: Magistr, 1997. – 152 s.
15. Skripchenko O. V., Dolins'ka L. V., Ogorodnijchuk Z. V. ta in. Zagal'na psihologija: Pidruchnik / O. V. Skripchenko, L. V. Dolins'ka, Z. V. Ogorodnijchuk ta in. – K.: Karavela, 2009. – 464 s.
16. Fefelova V. I. Ponjatija «obshhenie», «kommunikacija» i «kommunikativnaja kul'tura» v filosofskom aspekte / V. I. Fefelova // Prikladnaja psihologija i psihoanaliz. – 2007. – № 1. – S. 25-35.
17. Filonenko M. M. Psihologija spilkuvannja: pidruchnik / M. M. Filonenko. – K.: Centr uchbovoi literaturi, 2008. – 224 s.
18. Chapka M., Kontni U. Social'no - psihologichnij slovník / M. Chapka, U. Kontni. – Mislovice: Pictor, 2010. – 518 s.
19. Granovetter M. The Strength of Weak Ties / M. Granovetter // The American Journal of Sociology. – 1973. – Vol. 78. – № 6. – P. 1360-1380.

УДК 159.955.4

Дослідження можливостей застосування комунікативного методу навчання для попередження виникнення мовної тривожності у студентів, що вивчають іноземну мову

Жук Н.Ю.

Розглянуто особистісні та організаційно-педагогічні чинники виникнення мовної тривожності, особливу увагу приділено факторам інтолерантності до невизначеності, публічного самоусвідомлення та відмінності механізмів побудови усного висловлювання рідною мовою та мовою, що вивчається. Досліджено рівень розвитку мовної тривожності, набутих особистісних характеристик, що сприяють її появі, рівень інтелекту та мовних здібностей у студентів, що навчаються за комунікативним та традиційними методами. Виявлені значимі відмінності між рівнем розвитку мовної тривожності та набутих особистісних характеристик, що сприяють її появі, в контрольній та експериментальній групах. Досліджена можливість застосування комунікативного методу навчання для попередження виникнення мовної тривожності.

Ключові слова: мовна тривожність, інтолерантність до невизначеності, публічне самоусвідомлення, комунікативний метод навчання

Рассмотрены личностные и организационно-педагогические причины возникновения языковой тревожности, особое внимание уделено факторам интолерантности к неопределенности, публичного самоосознания и разности механизмов построения устного высказывания на родном языке и языке, который изучается. Исследован уровень развития языковой тревожности, приобретенных личностных характеристик, способствующих ее появлению, уровень интеллекта и языковых способностей у студентов, обучающихся по коммуникативному и традиционным методам. Выявлены значимые отличия между уровнем развития языковой тревожности и приобретенных личностных характеристик, способствующих ее появлению, в контрольной и экспериментальной группах. Исследована возможность использования коммуникативного метода обучения для предотвращения языковой тревожности.

Ключевые слова: языковая тревожность, интолерантность к неопределенности, публичное самоосознание, коммуникативный метод обучения.

Personal, organizational and pedagogical reasons for language anxiety development are reviewed, with particular focus on such factors as ambiguity intolerance, public self-consciousness and difference in mechanisms of elocution composition in native and the language studied. There was studied the level of language anxiety development, acquired personality characteristics that facilitate development of language anxiety, level of intellect and linguistic competence among students who were taught according to communicative and traditional methods were studied. Significant differences between the level of language anxiety development and acquired personal characteristics that facilitate its development were found in control and experimental groups. Possibility of using communicative method of teaching for language anxiety prevention is investigated.

Keywords: language anxiety, ambiguity intolerance, public self-consciousness, communicative method of teaching.

Постановка проблеми

В сучасному глобалізованому світі вивчення іноземної мови є важливою передумовою успішного навчання та професійної реалізації. Іноземні мови є обов'язковими дисциплінами в школах та вузах, але досить часто при вивченні іноземної мови студенти стикаються з явищем «мовної тривожності», яка виявляється у хвилюванні та негативних емоційних реакціях, що виникають при вивченні та використанні іноземної мови.

Мовна тривожність часто призводить до небажання вивчати іноземну мову, страхом бути неуспішним, соромом перед оточуючими за власну безпорадність, тестовою тривожністю та ін. Результатом може стати навіть повного припинення вивчення іноземної мови.

Незважаючи на те, що явище мовної тривожності зустрічається досить часто, дана проблема мало досліджувалася у вітчизняній психології. Дослідження закордонних авторів в основному зосереджені на вивченні негативних наслідків мовної тривожності, у той час коли причини її появи та засоби її попередження все ще недостатньо з'ясовані.

Крім того, на даний момент немає даних стосовно порівняльної ефективності використання різних методів навчання іноземних мов для запобігання виникненню мовної тривожності, не розкрито механізми впливу тих чи інших прийомів навчання на ефективність засвоєння мови.

Досліджені на сьогодні чинники виникнення мовної тривожності можна розділити на особистісні та організаційно-педагогічні. До особистісних чинників вчені відносять особистісну тривожність, тестову тривожність, страх отримання негативної оцінки з боку оточуючих, високий рівень публічного самоусвідомлення, сором'язливість, низьку самооцінку, соціальну тривожність [3; 9; 10].

Серед організаційно-педагогічних чинників мовної тривожності дослідники зазначають: занадто швидкий темп подачі матеріалу викладачем, що не дає можливості засвоїти нові слова та граматичні конструкції; ускладнення з осмисленням матеріалу при його презентації в усній формі, техніки опитування, що вимагають швидкої реакції або концентруються на формі, а не на змістові повідомлення;

необхідність розмовляти іноземною мовою в присутності великої кількості одногрупників; публічне виправлення помилок; негативний вплив особистості самого викладача, зокрема недостатня повага до студентів; відсутність винагороди за успіхи при наявності негативної оцінки в разі невдачі; присутність на заняттях носіїв мови на ранньому етапі вивчення, коли студенти ще не володіють достатнім обсягом матеріалу [9].

В рамках нашого дослідження в якості ключових причин виникнення мовної тривожності ми розглядаємо: інтолерантність до невизначеності, публічне самоусвідомлення та різницю механізмів побудови усного висловлювання рідною мовою та мовою, що вивчається.

Інтолерантність до невизначеності ми розглядаємо як одну з ключових причин появи мовної тривожності, оскільки ситуація вивчення іноземної мови сама по собі має високий ступінь невизначеності і, як наслідок, особистості з високою інтолерантністю до невизначеності можуть сприймати її як загрозову і, як наслідок, у них може розвиватися мовна тривожність. Відповідно до аналізу трактування даного феномену, проведеному А.І. Гусевим, інтолерантність до невизначеності належить до розряду інтегральних психологічних феноменів [2].

Для особистості, інтолерантної до невизначеності, властиво: сприйняття ситуацій невизначеності як загрозових; тенденція до рішень по типу «чорне-біле»; прагнення приймати поспішні рішення, часто не враховуючи реального стану справ; прагнення уникати неясного і неконкретного; потреба в категоризації; дихотомічність сприйняття; нездатність допустити наявність позитивних і негативних характеристик в одному й тому ж об'єкті; несприйнятливості до стимулів, що змінюються; уникання ситуацій невизначеності; віддавання переваги знайомому перед незнайомим, відторгнення всього незвичайного [8].

Загалом в існуючих зарубіжних дослідженнях толерантність до невизначеності розглядається як самостійний психологічний конструкт, що впливає на сприйняття, мислення, емоційно-вольову та поведінкову сфери. Є дані щодо зв'язку між інтолерантністю до невизначеності та креативністю, творчим мисленням, рівнем тривоги та ступенем задоволеності виконаною роботою. Це вказує на те, що толерантність до невизначеності є важливим компонентом при організації навчального процесу, що сприяє виробленню у студентів прийомів подолання невизначеності; обговорюються питання перегляду концептуальних підходів до побудови системи освіти, що викликано реаліями сучасного світу, в якому толерантність до невизначеності є однією з основних властивостей особистості, яка забезпечує успішність її функціонування [2].

Таким чином, можна припустити, що подолання інтолерантності до невизначеності та розвиток толерантності до невизначеності у студентів, що вивчають іноземну мову допоможе запобігати виникненню мовної тривожності, але практичні дослідження взаємозв'язку цих явищ ще не проводилися у зарубіжній та вітчизняній психології.

Ще однією ключовою причиною виникнення мовної тривожності, на нашу думку, може виступати публічне самоусвідомлення – це тенденція приділяти увагу тому, яким суб'єкт може бути сприйнятий очима інших людей.

Фенігштейн визначає публічне самоусвідомлення як «загальне усвідомлення себе як соціального об'єкту, який впливає на оточуючих» та «схвильованість з приводу ставлення з боку оточуючих та визнання ними». Публічне самоусвідомлення позитивно корелює з показниками соціальної тривожності [1].

Публічне самоусвідомлення пов'язане з почуттям тривожності в ситуаціях соціальної взаємодії, чутливістю до неприйняття з боку оточуючих, нейротизмом як рисою особистості, хвилюванням та параноїдальними рисами (наприклад, відчуття, що за вами спостерігають). Також публічне самоусвідомлення пов'язане з хвилюванням з приводу самопрезентації та конформністю. Індивіди з високим рівнем публічного самоусвідомлення змінюють свої погляди та переконання частіше, ніж індивіди з низьким рівнем публічного самоусвідомлення. Хвилювання з приводу самопрезентації можуть змусити людину з високим рівнем публічного самоусвідомлення змінити свої погляди таким чином, щоб перебувати «на одній хвилі» з оточуючими, або не виділятися і не бути сприйнятими як «незвичайні» чи відмінні від інших [7; 8].

Нарешті, публічне самоусвідомлення пов'язане з феноменом тенденції до упередженого сприйняття себе об'єктом уваги оточуючих у випадках, коли особу об'єкта важко однозначно визначити (в англійських джерелах «self-as-target bias»). Фенігштейн зазначає, що люди з високим рівнем публічного самоусвідомлення, в результаті їхньої зацікленості на собі як соціальних об'єктах, вважають, що оточуючі також цікавляться ними.

Таким чином, тенденція фокусувати увагу на публічних аспектах особистості призводить до міжособистісної сенситивності, яка, в свою чергу, впливає на когнітивну діяльність та поведінку [1].

Отже, якщо студенту властиве публічне самоусвідомлення і він переживає щодо того, як його сприймають вчитель та одногрупники на заняттях, це може призвести до виникнення мовної тривожності.

Щодо фактору різниці механізмів побудови усного висловлювання рідною мовою та мовою, що вивчається, слід зазначити, що у ряді досліджень Е.Л. Носенко [6] було експериментально встановлено, що в процесі реалізації усних висловлювань мовою, що вивчається, людина виконує значно більшу кількість операцій, пов'язаних з лексико-граматичним оформленням висловлювання, на рівні свідомого контролю і актуального усвідомлення, ніж при реалізації висловлювання рідною

мовою. Про це свідчить значне збільшення кількості та тривалості пауз нерішучості при використанні іноземної мови, в порівнянні з рідною мовою. У зв'язку з цим, мовлення іноземною мовою вимагає більшого навантаження на оперативну пам'ять та довільну увагу того, хто розмовляє, у порівнянні з мовленням рідною мовою. За даними, отриманими Т.І. Радзіною [6], студенти, що вивчають іноземні мови, досить легко та без помилок виконують різноманітні мовні трансформації, коли їхня довільна увага спрямована на правильність того, як вони висловлюють свою думку з точки зору мовних засобів, але стикаються зі значно більшими труднощами, коли увагу під час мовленнєвого акту слід перемикає на вирішення задачі «що сказати». Кількість помилок при цьому різко зростає.

Таким чином, саме необхідність одночасно думати не тільки над тим, «що сказати», але і над тим, «як сказати» сприяє підвищенню кількості помилок, зниженню рівня успішності виконання завдання і, як наслідок, може спричинити появу мовної тривожності у студентів, що схильні до неї у зв'язку з певними особистісними рисами.

Що стосується засобів подолання мовної тривожності, слід зазначити, що рекомендації різних авторів багато в чому схожі і полягають у використанні на заняттях іноземною мовою конкретних педагогічних прийомів, зокрема роботи в парах та малих групах, використання рольових ігор, зменшення об'єму матеріалу, що вивчається, підвищення обізнаності викладачів і студентів щодо феномену мовної тривожності, тощо. Але дослідження практичної результативності даних рекомендацій найчастіше проводилися на маленьких вибірках і були досить несистематизованими, оскільки перевірялися лише окремі прийоми, а не їхня сукупність. До цього часу не було запропоновано єдиного методу навчання, який би включав у себе комплекс методологічних прийомів, що сприяють зниженню мовної тривожності та міг би застосовуватися для попередження виникнення мовної тривожності [9; 10].

Слід зазначити, що усі дослідники так чи інакше відзначають значний вплив методів викладання на появу мовної тривожності і підкреслюють, що створення позитивної атмосфери у навчальній групі та умов для незагрозливої усної практики допомагає знизити рівень мовної тривожності. Саме тому ми вважаємо, що для подолання мовної тривожності може бути використаний комунікативний метод навчання. Базовими принципами комунікативного навчання виступають позитивна взаємозалежність, особиста стимулююча взаємодія, навчання студентів навичкам міжособистісного спілкування, групова обробка даних, застосування функціонально-змістових опор, прийомів використання реально існуючих розбіжностей в емоційному досвіді учнів та їх особистісному ставленні до різних подій життєдіяльності людини, перекодування інформації тощо. Специфіка комунікативного методу навчання полягає в тому, що студенти працюють у парах та маленьких групах над завданням. Це допомагає їм встановлювати дружні стосунки з одногрупниками та тренуватися говорити іноземною мовою перед тим як виступати перед усім класом. В малих групах студенти почуваються більш впевнено і компетентно, це підвищує їхню самооцінку і, таким чином, також допомагає в подоланні мовної тривожності [4].

Вищезазначене зумовлює актуальність теми нашого дослідження, у якому вперше у вітчизняній психології на репрезентативному емпіричному матеріалі перевіряється припущення про ефективність застосування комунікативного методу навчання і комплексу розроблених у його межах прийомів для попередження розвитку мовної тривожності в процесі вивчення іноземної мови.

В рамках даної статті нами було поставлено наступні завдання:

- 1) теоретично обґрунтувати зв'язок між мовною тривожністю, особистісними характеристиками та методами викладання іноземної мови;
- 2) здійснити емпіричну перевірку можливості застосування комунікативного методу навчання для попередження мовної тривожності;
- 3) інтерпретувати отримані емпіричним шляхом дані на основі запропонованого в роботі теоретичного обґрунтування психологічних засобів попередження мовної тривожності.

Нами було проведено емпіричне дослідження з метою перевірки наступної гіпотези: у студентів, що навчаються за комунікативним методом, рівень розвитку мовної тривожності а також набутих особистісних характеристик, що сприяють її появі, буде значимо нижчим у порівнянні зі студентами, що навчаються за традиційним (некомунікативним) методом, якщо рівень інтелекту та мовних здібностей не будуть значимо відрізнятися у двох групах.

У дослідженні використовувалися такі методики: шкала мовної тривожності FLCAS Е. Хорвіц, М. Хорвіц і Дж. Коуп, Шкала мовної тривожності при отриманні, засвоєнні та переробці інформації П. МакІнтаера і Р. Гарднера, Шкали самоусвідомлення А. Фенігштейна (Self-Consciousness Scales) [1], Тест нетерпимості до невизначеності Р. Нортона (MAT-50), Шкала толерантності до невизначеності С. Баднера (в адаптації Солдатової Г.У.), Шкала визначення страху негативної оцінки з боку оточуючих Д. Уотсона та Р. Френд, Шкала дослідження румінації У. Санборна та Г. Перрота, Опитувальник копінг-поведінки у стресових ситуаціях Н. Ендлера та Дж. Паркера (в адаптації Т. Крюкової), Тест-опитувальник оцінки соціально-комунікативної компетентності Е. Рогова, тест КОТ В. Бузіна та Е. Вандерліка, Тест мовного інтелекту Х. Зіверта, PEN Г. Айзенка, Шкала тривожності Спілбергер-Ханіна та Тест-опитувальник «Шкала самоповаги М. Розенберга» [5; 10].

У дослідженні приймали участь 130 студентів, що вивчають іноземну мову віком від 18 до 23 років. Їх було поділено на дві групи – експериментальну та контрольну. До експериментальної групи увійшли 65 студентів, що вивчають іноземну мову за комунікативним методом у спеціальних школах іноземної мови. До контрольної групи увійшли 65 студентів, що вивчають іноземну мову в університеті або з репетитором за традиційним методом. Ні для кого з досліджуваних вивчення іноземної мови

не було спеціальністю. Отримані результати були статистично оброблені за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона та t-критерія Стьюдента.

Результати статистичної обробки даних, отриманих в ході дослідження, показали, що між контрольною та експериментальною групами існують відмінності на 1% рівні значимості за наступними показниками: мовна тривожність при відтворенні інформації, румінація з приводу освіти, копінг стратегія спрямована на емоції, копінг стратегія спрямована на уникання, соціальна тривожність, особистісна тривожність. Усі вони були значимо вищими у контрольній групі.

Також відмінності на 5% рівні значимості були виявлені за показниками: нетерпимість до невизначеності, публічне самоусвідомлення, румінація з приводу фінансів, румінація з приводу роботи, копінг стратегія, спрямована на відволікання, які були вищими у контрольній групі.

Той факт, що за рівнем інтроверсії/екстраверсії, інтелекту та мовних здібностей між контрольною та експериментальною групами не було виявлено значимих відмінностей свідчить про те, що особистісні характеристики, засновані на вроджених особливостях нервової системи - інтроверсія/екстраверсія, та рівень інтелекту досліджуваних у контрольній та експериментальній групах були подібними, а отже різниця у рівнях мовної тривожності між контрольною та експериментальною групами може бути зумовлена саме методами викладання.

Окрім того, в ході дослідження було виявлено, що інтегральний показник мовної тривожності позитивно корелює на 5% рівні значимості з інтроверсією, нейротизмом, нетерпимістю до невизначеності, публічним самоусвідомленням, особистісною тривожністю, соціальною тривожністю, униканням невдач, румінацією з приводу освіти, румінацією з приводу фінансів, копінг стратегією спрямованою на емоції та копінг стратегією спрямованою на відволікання. Оскільки більшість вищевказаних показників є значимо нижчими у експериментальній групі, як і сам рівень мовної тривожності, можна зробити висновок, що навчання за комунікативним методом сприяє подоланню мовної тривожності.

Таким чином, виходячи з вищевказаних результатів, можна стверджувати, що гіпотеза нашого дослідження підтвердилася.

Висновки:

Результати, отримані в ході дослідження, свідчать про те, що у студентів, що вивчають іноземну мову за комунікативним методом навчання, показники рівня мовної тривожності при відтворенні інформації, нетерпимості до невизначеності, публічного самоусвідомлення, соціальної тривожності, особистісної тривожності, румінації з приводу освіти, румінації з приводу фінансів, румінації з приводу роботи, копінг стратегії спрямованої на емоції, копінг стратегії спрямованої на уникання, копінг стратегії, спрямованої на відволікання, значимо нижчі в порівнянні зі студентами, що вивчають іноземну мову за традиційними методами.

За рівнем інтроверсії/екстраверсії, інтелекту та мовних здібностей між групами студентів, що навчаються за комунікативним та традиційними методами не було виявлено значимих відмінностей, що може свідчити про те, що різниця у рівнях мовної тривожності між контрольною та експериментальною групами може бути зумовлена саме методами викладання, а не особистісними характеристиками, заснованими на вроджених особливостях нервової системи та рівнем інтелекту досліджуваних.

Отримані результати можуть бути використані у педагогічній практиці при розробці програм та прийомів викладання іноземної мови на всіх рівнях навчання.

Література

1. Fenigstein A. On the nature of public and private self-consciousness / A. Fenifstein // *Journal of Personality* – 1987. – Vol.55. – No.3. – P. 543-553.
2. Гусев А.И. Толерантность к неопределенности как составляющая личностного потенциала / А.И. Гусев – *Личностный потенциал. Структура и диагностика*, под ред. Леонтьева Д.А. – Смысл, Москва, 2011. – с. 300-330.
3. Horwitz E. K. Language anxiety and achievement. / E.K. Horwitz // *Annual Review of Applied Linguistics* – 2001. – 21. – P. 112-126.
4. Johnson D.W. *Cooperation in the classroom* (10th ed) / D.W. Johnson, R.T. Johnson, E.G. Holubec – Edina, MN International book company, 2003 – 517 p.
5. Карелин А. Б. Большая энциклопедия психологических тестов / А.Б. Карелин – СПб.: Питер, 2002 – 409 с.
6. Носенко Е.Л. Эмоциональное состояние и речь / Е.Л. Носенко – К.: Вища школа, 1981 – 178 с.
7. Носенко Е.Л. Сучасні напрями зарубіжної психології: психологія особистості / Е.Л. Носенко, І.Ф. Аршава. – Видавництво Дніпропетровського Національного Університету, Дніпропетровськ, 2010. – 306 с.
8. Wojslawowicz J. C. Public and private self-consciousness during early adolescence / J. C. Wojslawowicz – University of Maryland, College Park, 2005. – 175 p.
9. Worde R. Students' perspectives on foreign language anxiety / R. Worde // – *Inquiry* – 2003. – P.15-27
10. Young D. Affect in foreign language and second language learning: a practical guide to creating a low-anxiety classroom atmosphere. / D. Young – Boston, MA: McGraw-Hill, 1999 — 273 p.

Literatura

1. Fenigstein A. On the nature of public and private self-consciousness / A. Fenifstein // *Journal of Personality* – 1987. – Vol.55. – No.3. – P. 543-553.
2. Gusev, A.I. Tolerantnost' k neopredelennosti kak sostavlyayuschaya lichnostnogo potentsiala / A.I. Gusev – Leontev, D.A. (Ed.), *Lichnostniy potentsial. Struktura I diagnostika* – Smysl, Moscow, 2011. – S. 300-330.
3. Horwitz E. K. Language anxiety and achievement. / E.K. Horwitz // *Annual Review of Applied Linguistics* – 2001. – 21. – P. 112-126.
4. Johnson D.W. Cooperation in the classroom (10th ed) / D.W. Johnson, R.T. Johnson, E.G. Holubec – Edina, MN International book company, 2003 – 517 p.
5. Karelin A. B., *Bol'shaya entsiklopediia psikhologicheskikh testov* / A.B. Karelin – Piter, Sait-Petersburg, 2002 – 409 s.
6. Nosenko E. L. Emotsionalnie sostoyaniya i rech / E.L. Nosenko – K.: Vyscha Shkola, 1981 – 178 s.
7. Nosenko E. L. Suchasni napryamy zarubizhnoyi psikhologii: psikhologiya osobistosti / E.L. Nosenko, I.F. Arshava. – Dnipropetrovsk National University Press, Dnipropetrovsk, 2010. – 306 s.
8. Wojslawowicz J. C. Public and private self-consciousness during early adolescence / J. C. Wojslawowicz – University of Maryland, College Park, 2005. – 175 p.
9. Worde R. Students' perspectives on foreign language anxiety / R. Worde // – *Inquiry* – 2003. – P.15-27
10. Young D. Affect in foreign language and second language learning: a practical guide to creating a low-anxiety classroom atmosphere. / D. Young – Boston, MA: McGraw-Hill, 1999 — 273 p.

УДК

Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення

Іванова О.Ф., Балинська М.В.

В статті розглянуті емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення, а саме підлітків, що живуть у родині, і тих, хто живе в інтернаті. Проведене емпіричне дослідження показало, що підлітки, які живуть у родині, мають менше складнощів у спілкуванні, ніж підлітки, які живуть в інтернаті. Підлітки, що живуть в родині, легше вступають в контакт, проявляють емоції та почуття. Спілкування підлітків, що живуть в інтернаті, ускладнене нестачею емоційного тепла та страхом відторгнення.

Ключові слова: емоційні бар'єри, емпатія, афіліація, міжособистісне спілкування, підлітки, соціальне оточення.

В статье рассмотрены эмоциональные барьеры и эмпатия в процессе межличностного общения подростков из разного социального окружения, а именно подростков, которые живут в своих семьях, и тех, кто живет в интернате. Проведенное эмпирическое исследование показало, что у подростков, живущих в семье, меньше трудностей в общении, чем у подростка, живущих в интернате. Подростки, живущие в семье, легче вступают в контакт, проявляют эмоции и чувства. Общение подростков, живущих в интернате, затруднено из-за недостатка эмоционального тепла и страха отторжения.

Ключевые слова: эмоциональные барьеры, эмпатия, аффилиция, межличностное общение, подростки, социальное окружение.

The article deals with emotional barriers and empathy in interpersonal communication of adolescents from different social settings, namely those who live in families and in a boarding school. Research that has been carried out shows that adolescents from families have less difficulties in communication than those from a boarding school. Adolescents from families come in contact, manifest their emotion and feelings easier. Communication of adolescents from a boarding school is complicated because of lack of the warmth and fear to be rejected.

Key words: emotional barriers, empathy, affiliation, interpersonal communication, adolescents, social setting.

Вивчення спілкування завжди пригортає увагу дослідників, бо спілкування є важливим для всіх людей, незалежно від віку, статі та інших характеристик. Особливої уваги у дослідженні цього питання заслуговують декілька аспектів. По-перше, це емоційні бар'єри у спілкуванні, які можуть завадити нормальному спілкуванню, по-друге, спілкування у підлітковому віці, в якому воно набуває особливого значення. І, по-третє, значний вплив соціального оточення, в якому формується особистість підлітка. Саме тому проблема емоційних бар'єрів в міжособистісному спілкуванні підлітків з різного соціального оточення актуальна в наші дні.

Підлітковий вік – це вагомий період у житті людини. Від того, як у цей період вона буде розвиватися, залежить її майбутня особистість. Головний зміст підліткового віку складає його перехід від дитинства до дорослості. Всі сторони розвитку піддаються якісній перебудові, виникають і формуються психологічні новоутворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються соціальні установки. Ці особливості підліткового віку розглядаються в роботах таких вітчизняних психологів, як: Л. І. Божович [8],

Т. В. Драгунова, А. Н. Маркова, Д. І. Фельдштейн [7], Д. Б. Ельконін [10] та інші. Ці дослідники так чи інакше сходяться у визнанні того великого значення, яке має для підлітків спілкування з однолітками, оскільки воно знаходиться в центрі життя підлітка, багато в чому визначає всі інші сторони його поведінки і діяльності.

В процесі спілкування у підлітків можуть виникнути різні труднощі. Проблема труднощів (або "бар'єрів" спілкування) як об'єкт спеціального дослідження широко вивчається вітчизняними і зарубіжними психологами. Ця тема передусім пов'язана з такими іменами, як З.Фрейд, Э.Берн [3], О.О. Бодальов [1], Л.П. Буєва, А.С. Золотнякова, М.С. Каган, Б.Д. Паригін [6] та ін. Виникнення комунікативних бар'єрів спілкування істотно заважає як спілкуванню окремих індивідів, так і цілих соціальних шарів.

Важливими психологічними характеристиками міжособистісного спілкування є емпатія та афіліація. Емпатія – емоційний відгук людини на переживання інших людей, що виявляється як у співпереживанні, так і в співчутті [2]. Афіліація – емоційний зв'язок людини з іншими людьми, вона характеризується взаємним прийняттям та прихильністю; у ряді випадків під афіліацією розуміють потребу в спілкуванні. Емпатія та афіліація пов'язані між собою та як індивідуально-психологічні характеристики залежать від багатьох чинників, таких як стать, вік, емоційний досвід, взаємовідносини та інші.

У підлітковому віці першорядну значимість набуває система взаємин з навколишнім соціальним середовищем, що у свою чергу визначає спрямованість розвитку підлітка, характеристики його

особистості. Важливим для спілкування є вплив та характер найближчого оточення підлітків. Його особливості багато у чому можуть визначати протікання процесу їх спілкування, наявність труднощів у спілкуванні, характер взаємодії з партнером [8, 9, 10].

Актуальність даного дослідження визначається необхідністю більш глибокого розуміння зв'язку особливостей спілкування підлітків, труднощів у процесі спілкування з особливостями їх соціального оточення.

Об'єкт дослідження – емоційні бар'єри в спілкуванні.

Предмет дослідження – взаємозв'язок емоційних бар'єрів з емпатією та афіліацією в процесі спілкування.

Метою дослідження стало виявлення емоційних бар'єрів та їх зв'язку з емпатією та афіліацією в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення.

Для досягнення даної мети необхідно було вирішити наступні задачі:

Виявити емоційні бар'єри спілкування.

Визначити рівень полікомунікативної емпатії підлітків.

Дослідити рівень мотивації афіліації.

Установити зв'язок між емоційними бар'єрами спілкування та емпатією й мотивацією афіліації в процесі міжособистісного спілкування підлітків, які живуть у родині і навчаються у загальноосвітній школі, та підлітків, які живуть та навчаються в інтернаті.

Порівняти показники по рівням та взаємозв'язку емпатії та емоційних бар'єрів у підлітків, що живуть у родині, та вихованців інтернату.

Для реалізації поставлених завдань було використано такі методики: методику діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В. В. Бойко; методику діагностики рівня полікомунікативної емпатії І. М. Юсупова; методику визначення мотивації афіліації А. Мехрабіана (в модифікації М. Ш. Магомед-Емінова); тест «Характеристики емоційності» Є. П. Ільїна; проективний малюнок «Власний процес спілкування очима підлітка».

Обробка результатів здійснювалась завдяки комп'ютерній програмі математичної статистики SPSS Statistics (Version 17) 180.

У дослідженні взяли участь дві групи підлітків з різного соціального оточення. Першу групу склали учні Харківської школи-інтернату № 14 Харківської міської ради у кількості 36 осіб, які живуть та навчаються в інтернаті. Ці підлітки мають досить стале і обмежене коло спілкування. У другу групу увійшли учні 10-х класів Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів №35 у загальній кількості 36 осіб, які живуть у своїй родині та мають різноманітні кола спілкування, в яких можуть проявляти себе по-різному. Середній вік учнів – 15 років.

В ході проведення емпіричного дослідження були отримані наступні результати:

У опитаних підлітків були виявлені наступні емоційні труднощі у процесі спілкування. У підлітків, які живуть та навчаються в інтернаті, - «небажання зближуватись з людьми на емоційній основі», для підлітків, які живуть у своїй родині, - «неадекватний прояв емоцій».

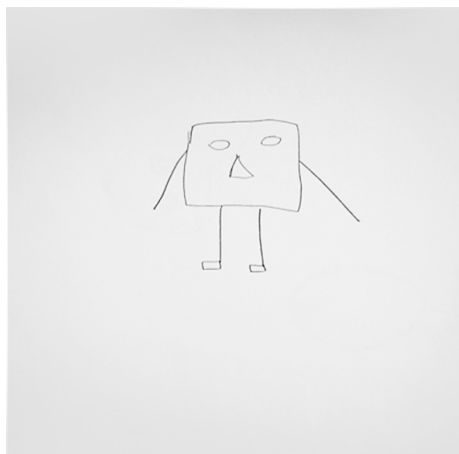
Встановлений рівень прояву емпатії показав, що підлітки з інтернату мають високий рівень прояву емпатії до дітей, що може пояснюватися тим, що вони весь час знаходяться серед своїх однолітків та дітей різного віку, що і викликає до них емпатію. Досить високий рівень має і прояв емпатії до тварин. Підлітки, що живуть у своїй родині, продемонстрували високий рівень емпатії до батьків, які є для них джерелом підтримки та турботи.

Для підлітків є дуже важливим бути прийнятими оточуючими, певною групою, переважно однолітків. Проте попередній досвід спілкування та взаємодії, рівень емоційних бар'єрів спілкування можуть формувати побоювання та занепокоєння, що вони можуть бути відторгнені, неприйнятні групою. Особливо виразно це можна помітити в групі підлітків з інтернату.

Дослідження характеристик емоційності показало, що майже всі характеристики, як позитивних, так і негативних емоцій, вище у підлітків, які живуть у родині. Це може бути пов'язано з тим, що вони мають різноманітні кола спілкування (одночасники, сім'я, товариші по інтересам та інші), у яких вони можуть проявляти себе по-різному, на відміну від підлітків, що живуть в інтернаті, де відносини і прояв емоцій регламентовані більш чітко.

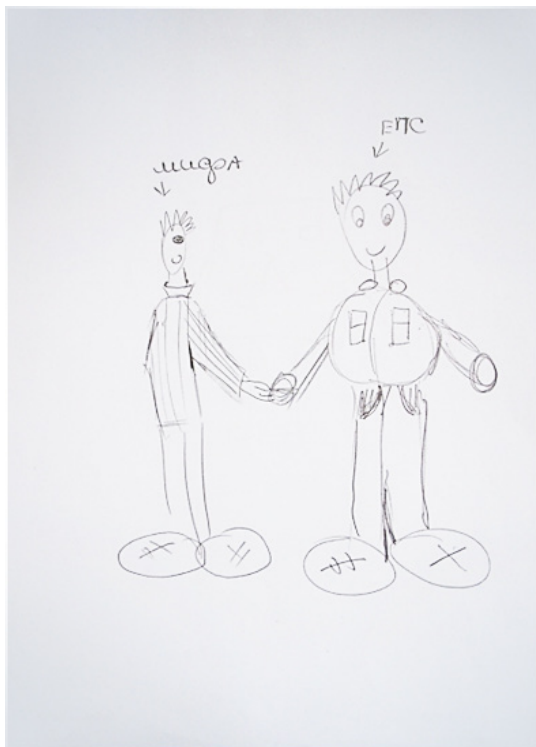
Суб'єктивний погляд підлітків на їх процес спілкування вивчався за допомогою малюнкової методики, в якій підліткам пропонувалось намалювати власний процес спілкування.

У досить великій кількості малюнків підлітків з інтернату при зображенні власного процесу спілкування вони малюють не людей і не себе у вигляді людини. Головні персонажі являють собою неіснуючих істот, які можуть бути або персонажами мультфільмів, або вигаданими істотами. У випадку, коли досліджуваний при зображенні процесу спілкування малює себе неіснуючою істотою, ми можемо говорити про те, що

Малюнок 1

підліток відчуває певні проблеми у сфері спілкування, відчуває некомпетентність у цій сфері. Також

Малюнок 2

можна припустити, що дана ситуація свідчить про те, що підліток не бажає «відкриватися» співрозмовнику, не відчуває готовності показати себе справжнього, зі справжніми емоціями, почуттями, саме через це ховається за масками певних істот, героїв. Можна також припустити, що підліток вибирає таких героїв не на осліп, а відштовхуючись від того, якими якостями вони наділені. Наприклад, це може бути герой мультфільму, який досить кмітливий та має багато друзів (малюнки 1 та 2). При чому зображення не тільки себе неіснуючою істотою, а й інших персонажів, свідчить про те, що партнери та оточуючі не сприймаються підлітками з інтернату як суб'єкти спілкування, які зможуть безумовно прийняти та зрозуміти. Це може провокувати труднощі у спілкуванні та страх неприйняття, який за даними дослідження має вищий рівень прояву у підлітків з інтернату.

Ще однією особливістю малюнків підлітків, які живуть в інтернаті, є ознаки, що свідчать про нестачу емоційного тепла. Проявляється це в тому, що на багатьох малюнках при зображенні ситуації спілкування присутнє сонце. За авторами малюнкових методик, такими як Дж. Алан та Г. Ферс, сонце є ознакою нестачі емоційного тепла, переважно з боку матері [4, с. 230]. Це є зрозумілим, оскільки багато з підлітків, які перебувають з закладах типу інтернат, позбавлені турботи з боку батьків та найближчих родичів, адже ситуація склалась саме так, що вони жи-

вуть в інтернаті. Необхідно сказати, що хоч вихователі та працівники закладу розуміють дану особливість таких дітей та їх потребу у турботі та емоційному теплі, надати саме той рівень близьких відносин вони не можуть. Тому досліджувані даної групи відчувають нестачу емоційного тепла, що в свою чергу може слугувати причиною того, що їм досить складно вступати у близькі відносини, відкрито спілкуватись, розкриваючи себе справжнього.

Ще однією ознакою, яка часто проходить крізь малюнки підлітків, які живуть в інтернаті, є ознака відчуття страху та стурбованості щодо думки оточуючих. Це може бути спричинене попереднім негативним досвідом спілкування чи близьких взаємовідносин. Також це може бути пов'язано з високим рівнем страху неприйняття та відторгнення, що спостерігається у досліджуваних цієї групи. Необхідно сказати, що це пояснює те, що по малюнкам спостерігається проблемність спілкування, його вищезазначені особливості (малюнок 3).

Таким чином, можна зазначити, що у підлітків, які живуть в інтернаті, процес спілкування ускладнений особливостями їх сімейної ситуації, місця теперішнього перебування, найближчого оточення, попереднього досвіду взаємодії. Це проявляється на малюнках у наявності ознак нестачі емоційного тепла, відчуття страху, бажання сховатися за певні маски, не показувати свої справжні відчуття та емоції, складності будувати нові взаємовідносини, вступати в процес спілкування у якості суб'єкта, та концентрації на своєму внутрішньому світі, своїх переживаннях.

Малюнки підлітків, які живуть у родині з батьками, характеризуються наступними рисами.

На всіх малюнках зображені люди, процес спілкування між людьми, є головний герой, який ідентифікований з самим автором малюнка. Це свідчить про те, що у процесі спілкування підлітки можуть бути самими собою, проявляти свої почуття, бути повноцінними суб'єктами процесу спілкування. Також необхідно відмітити, що партнери по спілкуванню теж ідентифіковані, у них є ім'я чи пояснення, хто вони є. Це показник того, що навколишніх людей підлітки сприймають як партнерів по спілкуванню, особливо тих, з ким знайомі, певним чином взаємодіють. Процес спілкування з цими людьми не блокований.

Процес спілкування, який зображений на малюнках даної групи, відбувається не лише з одним партнером по спілкуванню, а й з багатьма людьми, що свідчить про те, що цим підліткам досить комфортно спілкуватися з великою кількістю людей, вони до цього звикли. Це певним чином логічно, адже їх ситуація спілкування не обмежена взаємодією у навчальному класі чи колективі шко-

Малюнок 3

ли. Вони можуть будувати відносини не лише як учні, а й просто товариші, сусіди, друзі, діти своїх батьків, члени родини. Також необхідно додати, що у багатьох досліджуваних з даної групи процес спілкування та взаємодії будується на основі спільних інтересів. Тобто вони мають широке коло взаємодії завдяки можливості займатися багатьма видами діяльності, проявляти себе, бути учасниками багатьох колективів, а отже – і осередків спілкування. Присутнє у зображенні власного процесу спілкування даною групою підлітків і спілкування з батьками, що зрозуміло, оскільки вони проводять з батьками багато часу, батьки для них є значимими, а їх думка авторитетною. Хоч головним у даному віковому періоді і є спілкування з однолітками, підлітки все ж потребують уваги та підтримки батьків (малюнок 4).

Процес спілкування, що зображений підлітками, які живуть в родині, достатньо емоційний, невимушений, більш яскравий. Підлітки не бояться проявляти себе у спілкуванні, пізнавати щось цікаве та дізнаватись щось нове про партнера по спілкуванню (малюнок 5). Проте також необхідно сказати, що така місьями надмірна емоційність може спричинювати відчуття підлітком певної некомпетентності у процесі спілкування, що також проявляється на малюнках досліджуваних.

Малюнок 4

Малюнок 4

+0,467, $p = 0,01$; емоційний бар'єр у спілкуванні «Домінування негативних емоцій» - загальний рівень полікомунікативної емпатії. Кореляція прямого типу: +0,569, $p = 0,01$; емоційний бар'єр у спілкуванні «Домінування негативних емоцій» - «Емпатія до дітей». Кореляція прямого типу: +0,467, $p = 0,01$; емоційний бар'єр у спілкуванні «Домінування негативних емоцій» - «Емпатія до героїв художніх творів». Кореляція прямого типу: +0,430, $p = 0,01$; емоційний бар'єр у спілкуванні «Домінування негативних емоцій» - «Емпатія до людей похилого віку». Кореляція прямого типу: +0,412, $p = 0,05$; «емпатія до героїв художніх творів» - загальний рівень емоційних бар'єрів у спілкуванні. Кореляція прямого типу: +0,393, $p = 0,05$; «емпатія до героїв художніх творів» - характеристика емоційності «Збудливість негативних емоцій». Кореляція прямого типу: +0,412, $p = 0,05$.

При високому рівні полікомунікативної емпатії негативні емоції підлітків з інтернату направлені на самого себе, а не на партнера по спілкуванню. Це означає, що підлітки, які живуть та навчаються в інтернаті, мають здатність до емпатії, можуть певним чином відчути стан партнера по спілкуванню, проте пропускаючи цей стан через себе, натрапляють на певні особливості у самосприйнятті. Це може бути відчуття себе не таким як усі, як партнер по спілкуванню в конкретному випадку, не таким, хто заслуговує на щось добре. Це може бути спровоковано попереднім негативним досвідом підлітків, особливостями відношення до них у минулому, відсутністю належної та бажаної підтримки зі сторони найближчих людей, їх схвалення. Саме це може викликати негативні емоції, які у свою чергу ускладнюють взаємодію та спілкування з партнером.

У групі підлітків, які живуть у родині та навчаються у загальноосвітній школі, на рівні значущості кореляція відмічалась між наступними показниками:

Характеристика емоційності «Інтенсивність позитивних емоцій» - емоційний бар'єр у спілкуванні «Неадекватний прояв емоцій». Кореляція прямого типу: +0,484, $p = 0,01$; характеристика емоційності «Інтенсивність позитивних емоцій» - емпатія до героїв художніх творів. Кореляція прямого типу: +0,438, $p = 0,01$; характеристика емоційності «Інтенсивність позитивних емоцій» - емпатія до батьків. Кореляція прямого типу: +0,347, $p = 0,05$; характеристика емоційності «Інтенсивність позитивних емоцій» - загальний рівень полікомунікативної емпатії. Кореляція прямого типу: +0,397, $p = 0,05$.

Емпатія у спілкування підлітків, що живуть у родині, викликає позитивні емоції, проте їх надмірна інтенсивність може привести до появи бар'єру «неадекватного прояву емоцій».

Необхідно відмітити, що у групі підлітків з інтернату значно більше кореляційних зв'язків, вони більш різноманітні, що свідчить про вплив більшої кількості факторів на їх спілкування. Також майже у всіх групах зв'язків присутній елемент бар'єру спілкування. Це підтверджує висновок щодо того, що процес спілкування краще налагоджений у групі підлітків, що живуть у родині; підлітки ж з інтернату мають більше труднощів у спілкуванні, що, в свою чергу, спричинено багатьма факторами.

Для пошуку значущих відмінностей за показниками у двох групах підлітків був використаний U критерій Манна-Уїтні. Між рівнями емпатії до батьків, яка вище у підлітків з родини, та емпатії до дітей, що вища у підлітків з інтернату, існує значуща відмінність (показник асимптоматичної значимості за критерієм дорівнює: 0,016). Дана ситуація є справедливою з точки зору оточення підлітків, ситуації, у якій вони перебувають. Для підлітків, які живуть у своїй родині, саме батьки є джерелом турботи та підтримки. Адже не зважаючи на почуття дорослості, що притаманне підлітковому віку, та важливість спілкування з однолітками, для підлітків є дуже важливим відчувати підтримку з боку близьких дорослих, батьків. Високий рівень прояву емпатії до дітей у підлітків, які живуть та навчаються в інтернаті, пов'язаний з тим, що саме вони складають найближче оточення підлітків. До дітей молодшого від себе віку вони могли проявляти турботу, піклуватись про них, до дітей, які старші, могли прислуховуватись, орієнтуватись на них. Це сприяло бажанню краще їх зрозуміти, відчути їх емоційний стан, бути ближче до них.

Відмічаючи найбільшу різницю середніх рангів показників, було відмічено, що бар'єр негнучкості та невизраженості емоцій у спілкуванні переважає у підлітків з інтернату (різниця середніх рангів = 6), що, в свою чергу, пов'язано з низькими показниками характеристик позитивних емоцій (різниця середніх рангів = 8).

Таким чином, процес спілкування краще здійснюється у підлітків, які живуть у своїй родині. Це виражається у тому, що їм легше вступати в контакт, проявляти свої емоції та почуття. Спілкування підлітків, що живуть в інтернаті, ускладнене нестачею емоційного тепла та страхом відторгнення. Їм складно виступати в ролі суб'єкта спілкування, що впливає і на відношення до партнерів. Саме тому перспективою подальшої роботи можна визначити розробку програм тренінгів та занять з підлітками з інтернатів щодо їх самосприйняття, відношення до себе та партнерів спілкування. Тематика робіт з підлітками, які навчаються у школах і живуть в родині, має бути направлена на роботу з емоційними бар'єрами у спілкуванні та загалом роботи з емоціями, що можуть заважати ефективному спілкуванню.

Література

1. Бодалёв А. А. Личность и общение: Избранные труды. [Электронный ресурс] // М.: Педагогика, 1983. – 272 с. - Режим доступа : <http://psychlib.ru/mgppu/BLi/BLi-001.htm>.
2. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. Исторический обзор и современное состояние проблемы. // Вопросы психологии. 1975. №2. - С. 147-156.
3. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. — СПб.: Питер, 2009. — 576 с.:ил. — (Серия «Мастера психологии»).
4. Лебедева Л. Д., Никонорова Ю. В., Тараканова Н. А., Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. – СПб.; Речь, 2006. – 336с.
5. Ломов Б. Ф. Познание и общение. Научное издание. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
6. Парыгин Б. Д. Анатомия общения: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 301 с.
7. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: Избранные труды. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 1999. - 672 с.
8. Цимбалюк І. М. – Психологія спілкування: Навчальний посібник. ВД «Профспілок», 2004. – 304 с.
9. Цуканова Е. В. Психологические трудности межличностного общения. – К: «Высшая школа», 1985. – 160 с.
10. Эльконин Д. Б., Драгунова Т. В. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков, - М.: Просвещение, 1967. – 360 с.
11. Юсупов И. М. Психология эмпатии (Теоретические и прикладные аспекты). [Электронный ресурс] // Дис. д-ра. психол. наук. СПб. Гос. Ун-т., 1995. - 252 с. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/psikhologiya-empatii>

УДК 159.923:159.942

Особливості організації емоційної сфери особистості з різним рівнем емоційної зрілості

Кочарян О.С., Півень М.А.

Стаття присвячена вивченню феномену емоційної зрілості особистості. Проаналізовано найбільш популярні моделі емоційної зрілості особистості. Представлена характеристика емоційно зрілої особистості як «повноцінно функціонуючої людини». Показано розбіжності у складових емоційної сфери в групах випробовуваних з високим та низьким рівнем емоційної зрілості. Представлена чотирьохфакторна структура емоційної сфери емоційної зрілості особистості. Виявлена специфіка прояву виділеної емоційної структури залежно від рівня вираженості досліджуваного феномену.

Ключові слова: емоційна зрілість особистості, емоційна сфера, емоції, агресивність, тривожність.

Статья посвящена изучению феномена эмоциональной зрелости личности. Проанализированы наиболее популярные модели эмоциональной зрелости личности. Представлена характеристика эмоционально зрелой личности как «полноценно функционирующего человека». Показаны различия в составляющих эмоциональной сферы в группах испытуемых с высоким и низким уровнем эмоциональной зрелости. Представлена четырехфакторная структура эмоциональной сферы эмоциональной зрелости личности. Выявлена специфика проявления выделенной эмоциональной структуры в зависимости от уровня выраженности исследуемого феномена.

Ключевые слова: эмоциональная зрелость личности, эмоциональная сфера, эмоции, агрессивность, тревожность.

The article examines the phenomenon of individual emotional maturity. Most popular models of individual emotional maturity were analyzed. The characteristics of emotionally mature person as a «fully functioning man» were represented. The differences in emotional sphere components of the groups of subjects with high and low level of emotional maturity were shown. Four-factor structure of individual emotional sphere and emotional maturity was represented. The specificity of manifestations in a certain emotional structure depending on the severity of emotional maturity was pointed out.

Keywords: emotional maturity of personality, emotions, emotional sphere, aggression, anxiety.

Актуальність. Зрілість особистості та її емоційної сфери серйозним чином визначають ефективність соціального функціонування людини, впливають на готовність встановлювати конструктивні, взаємно продуктивні, відкриті партнерські відносини, що реалізуються в зрілих формах дружби, любові, у здатності створювати емоційно близькі гармонійні сімейні стосунки. В концепції К.Роджерса [1] психологічно зріла людина розуміється як «повноцінно функціонуюча особистість», яка відкрита переживанню, вільна у вираженні себе, приймає власні почуття, яка розуміє свій внутрішній світ – все це є питанням нової якості життя.

К.Роджерс вказав на те, що особистісне зростання пов'язане з відновленням повноти функціонування, з актуалізацією організмичної тенденції [1]. На противагу цьому незрілість сприяє створенню інфантильних феноменів комунікації, таких як міжособистісна залежність/контрзалежність [2], девальвація зрілості та інфляція мужності [3], страх психологічної інтимності [4], синдром «емоційного холоду» у дівчат [2], самотність та інші. Тому поняття емоційної зрілості може бути ключовим для створення повноцінного та якісного життя.

Аналіз проблеми. Дослідженню феномену емоційної зрілості особистості присвячена незначна кількість робіт. Більшість досліджень, спрямованих на її вивчення носять фрагментарний або опосередкований характер. У праці І.Г.Павлової, створеної під керівництвом О.Я.Чебикіна розкриті окремі аспекти генезису емоційної зрілості, а саме її становлення в підлітковому та юнацькому віці [5]. Однак експериментальне дослідження функціонування емоційної зрілості як сталої структури та цілісного особистісного утворення, що ґрунтується на гуманістичному підході є проблемою, яка потребує розробки.

На підставі проведеного нами теоретичного аналізу найбільш популярних психологічних концепцій було виділено наступні базові моделі емоційної зрілості особистості [6]:

а) парціальні моделі (отождоження емоційної зрілості та емоційної компетентності; емоційна зрілість versus емоційний інтелект; емоційна зрілість як новоутворення певного віку; емоційна зрілість як суспільна норма);

б) генеративні моделі (емоційно зріла особистість як: «повноцінно функціонуюча людина»; як особистість, яка самоактуалізується; як автентична особистість; як дитина; як дорослий; як особистість, яка включена до трансперсональних структур).

Найбільш ґрунтовно та всебічно проблема емоційної зрілості представлена в працях представників гуманістичної парадигми, а саме – клієнт-центрованому підході [1,6]. Характеристика зрілої «повноцінно функціонуючої особистості», запропонована К. Роджерсом [1] і розроблена

нами (О.С. Кочаряном) [6], включає в себе аспекти емоційної зрілості. Емоційно зріла людина, за К. Роджерсом, характеризується як: відкрита усвідомленню власних почуттів, причин, що їх викликали, та їх зміст; як та, що довіряє своїм почуттям, приймає їх; як спроможна переживати емоції різного діапазону, глибини та інтенсивності; яка вміє вербалізувати власні емоційні переживання; яка здібна до емпатії.

На нашу думку (О.С. Кочарян) [6] емоційно зріла особистість є чутливою до власних емоцій і розуміє їх. Емоційно зріла людина здатна побачити всю глибину своїх переживань, вона має мужність входити в контакт з власними переживаннями і підтримувати ті емоції і переживання, які є справжніми. Також, емоційно зріла людина здатна відійти від звичних інфантильних стратегій емоційного реагування, які є відповіддю на травматичну ситуацію, при цьому реакція стає не звичною, а спонтанною та обумовленою ситуацією. У емоційно зрілої людини емоції «текучі», а не застигли, вони за своєю природою динамічні. Якщо відбувається фіксація емоції в тому чи іншому вигляді – це свідчить про її відсутність в розгорнутому сенсі, а також про те, що людина зіткнулася з дитячим психотравмуючим досвідом.

Така характеристика емоційно зрілої особистості стала теоретичною моделлю саме для введення поняття «емоційна зрілість», яку ми визначаємо як певний рівень розвитку особистості дорослої людини, яка характеризується відкритістю емоційному досвіду, усвідомленням власних почуттів та прийняттям їх, розвиненою емоційною сферою і емоційною саморегуляцією, здатністю адекватно ситуації і згідно з власними переживаннями проявляти і виражати емоції і почуття [6].

На підставі моделі емоційно зрілої особистості як «повноцінної функціонуючої людини» виділяється п'ять головних структурних компонентів емоційної зрілості особистості: рефлексія емоцій, емоційна саморегуляція, емпатія, емоційна експресивність та прийняття власних емоцій [7].

Спираючись на дану концепцію, перш за все необхідним вважається дослідження особливостей організації емоційної сфери у людей з різним рівнем емоційної зрілості особистості.

Метою роботи було виявлення особливостей організації емоційної сфери особистості з різним рівнем емоційної зрілості.

Для емпіричного дослідження були використані наступні методи та методики:

- 1.Методика діагностики емоційної зрілості особистості МДЕЗО (О.С.Кочарян, М.А.Півень) [8];
- 2.Шкала диференційних емоцій К. Ізарда [9];
- 3.Методика діагностики самооцінки тривожності Ч.Д.Спілбергера, Ю.Л.Ханіна [10, с.59];
- 4.Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса, А.Даркі (адаптація А.К.Осницького) [10, с.174].

Для математико-статистичної обробки даних нами була застосована процедура скорочення розмірності – факторний аналіз (метод головних компонент, ротація Varimax гaw) і оцінка достовірності відмінностей (t-критерій Стьюдента та U-критерій Уїлкоксона–Манна–Уїтні для великих вибірок).

Дослідницьку вибірку склали 197 чоловік (114 жінок, 83 чоловіка) – студенти гуманітарних та технічних спеціальностей Національного аерокосмічного університету ім. М.С.Жуковського «ХАІ», які навчаються на 4 та 5 курсах у віці від 20 до 23 років. Для реалізації поставленої мети методом крайніх груп та за допомогою методики МДЕЗО із цієї вибірки було створено дві дослідницькі групи, таким чином першу групу склали 65 людей з високим рівнем емоційної зрілості (33 чоловіка, 32 жінки), другу групу склали 65 людей з низьким рівнем емоційної зрілості (24 чоловіка, 41 жінка).

Результати дослідження.

На підставі результатів дослідження, отриманих за допомогою шкали диференціальних емоцій К. Ізарда було виявлено значущі розбіжності у стійких емоційних рисах випробовуваних: випробовувані з високим рівнем емоційної зрілості більше схильні до переживання емоції радості ($U=1585, p \leq 0,013$), а для емоційно незрілих більш властиве переживання негативних емоцій, зокрема горя ($U=1146,5, p \leq 0,0001$), гніву ($U=1363,5, p \leq 0,0001$), відрази ($U=1637, p \leq 0,025$), страху ($U=1221,5, p \leq 0,0001$), сорому ($U=1002, p \leq 0,0001$) та провини ($U=1346, p \leq 0,0001$).

В якості складових емоційної сфери людини ряд авторів вважає тривожність та агресивність, тому одним із завдань було виявити розбіжності у показниках методики діагностики самооцінки тривожності Ч.Д.Спілбергера, Ю.Л.Ханіна та методики діагностики показників і форм агресії А.Басса, А.Даркі між дослідницькими групами.

Таким чином, випробовуваним з низьким рівнем емоційної зрілості властиві більш високі показники ситуативної ($U=936, p \leq 0,0001$) та особистісної тривожності ($U=751,5, p \leq 0,0001$). В той самий час емоційна незрілість характеризується превалюванням таких форм агресивності як: непряма агресія ($U=1286,5, p \leq 0,0001$), негативізм ($U=1619,5, p \leq 0,017$), дратливість ($U=1005, p \leq 0,0001$), підозрілість ($U=1066,5, p \leq 0,0001$), образа ($U=1387, p \leq 0,0001$), провини ($U=1500, p \leq 0,004$), індекс агресивності ($U=1667,5, p \leq 0,0001$) та індекс ворожості ($U=1500, p \leq 0,0001$).

Для виявлення структурної організації емоційної сфери емоційної зрілості особистості нами була проведена факторизація простору ознак, представлених в психодіагностичних методиках, що утворюють емоційний простір у людей з різним рівнем емоційної зрілості. Результати наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Факторна структура емоційної сфери емоційної зрілості особистості

Показники	Фактор 1 «Ворожість»	Фактор 2 «Відкрита агресивність»	Фактор 3 «Відмова від радість»	Фактор 4 «Презирство»
Інтерес				0,79
Радість			0,67	
Здивування			0,80	
Горе	0,64	-0,41		
Гнів	0,65			
Відраза	0,64			
Презирство	0,45			0,40
Страх	0,56	-0,41	0,43	
Сором	0,43	-0,61	0,41	
Провина	0,57			
Реактивна тривожність	0,68	-0,40		
Особистісна тривожність	0,72	-0,40		
Фізична агресія		0,74		
Вербальна агресія		0,73		
Непряма агресія	0,54			
Негативізм	0,46	0,43		
Дратливість	0,78			
Підозрілість	0,62			0,40
Образа	0,63			
Провина (Методика Басса-Даркі)	0,46	-0,48		
Індекс агресивності	0,57	0,74		
Індекс ворожості	0,77			
Вага фактора	29,19%	16,61%	8,27%	7,4%

Примітка: в таблицю винесені тільки значущі навантаження за факторами (від 0,40)

Простір емоційної сфери емоційної зрілості особистості складається з чотирьох факторів (сумарна дисперсія складає 61,47%).

Перший фактор з вагою 29,19% отримав назву «Ворожість» є монополярним і включає наступні показники: горе (0,64), гнів (0,65), відраза (0,64), презирство (0,45), страх (0,56), сором (0,43), провина (0,57), реактивна тривожність (0,68), особистісна тривожність (0,72), непряма агресія (0,54), негативізм (0,46), дратливість (0,78), підозрілість (0,62), образа (0,63), провина (0,46), індекс агресивності (0,57), індекс ворожості (0,77). В даному факторі об'єднуються як стеничні негативні емоції (гнів, відраза, презирство), що описуються К. Ізардом як триада ворожості, так і астенічні (горе, страх) [9]. Імовірно ці емоції мають захисну функцію, так як актуалізується проти емоцій страху та горя. На думку К.Ізарда триада ворожості залежно від супутніх факторів може бути спрямована як назовні, тобто на оточуюче середовище, так і на самого себе. Наявність у факторі емоцій, спрямованих на критику власного «Я» (сорому та провини) дає змогу припустити, що ворожість націлена на себе; такі люди відчувають невдоволеність собою та занепокоєння. В той самий час ворожість спрямована назовні, але не з метою завдання шкоди оточуючим, а можливо для того, щоб захиститись від навколишнього світу. Також це підтверджується зв'язком із високим рівнем тривожності, тобто схильності очікувати загрозу в широкому колі ситуацій. Ще в даному факторі мають високе навантаження скриті типи агресивності: такі люди схильні до почуття образи, проявляють обережність та недовіру по відношенню до оточуючих, вони можуть бути запальними, різкими та грубими. Наявність цих форм агресивності, на наш погляд, також виконує захисну функцію від аутоагресії та негативного самоствавлення.

Другий біполярний фактор з вагою 16,61% був названий «Відкрита агресивність», його полюси складають наступні значимі показники методик: горе (-0,41), страх (-0,41), сором (-0,61), реактивна тривожність (-0,40), особистісна тривожність (-0,40), фізична агресія (0,74), вербальна агресія (0,73), негативізм (0,43), провина (-0,48), індекс агресивності (0,74). З нашої точки зору об'єднання показників в один фактор може бути пояснено наступними причинами. По-перше, стеничні негативні емоції (страх та горе), і соціальні емоції (сором та провина) та тривожність блокують прояви агресивності. Показники фізичної, вербальної агресії та емоції сорому і провини мають зворотні значення, тому можемо припустити, що відкрита агресивність може активізуватись, коли людина не вважає себе винуватою, не відчуває відповідальності за власні дії та не відчуває себе збентеженою та сором'язливою саме тоді може собі дозволити проявляти та відчувати лють. Тобто агресивність проявляється, коли відсутні механізми соціального контролю, внутрішні регулятори поведінки. Таким людям, імовірно, властиві

деструктивні тенденції, вони можуть проявляти відкриті акти агресії.

Третій фактор «Відмова від радості» з вагою 8,27% є монополярним та представлений наступними параметрами: радість (0,67), здивування (0,80), страх (0,43), сором (0,41). До складу фактору увійшли позитивні емоції, однак, відмова від радості досягається за рахунок присутності негативних стеничних емоцій сорому та страху. На думку Льюїса [цит. за 9, с.383], переживання сорому можна розглянути як наслідок недосяжності ідеального Его, неможливості його реалізації. При соромі людина відчуває свою загальну неспроможність, втрату самоповаги, сором зачіпає ідентичність людини, що відображено в факторі «Ворожість». Саме це відчуття власної неадекватності, загроза самоповазі визначається авторами як одна із причин страху. Людина відчуває радість, разом з цією емоцією активізуються сором та страх, що нагадують про власне негативне само відношення та блокують позитивну емоцію. Відносно емоції здивування треба відмітити, що ця емоція розглядається і як позитивна, але і як емоція переляку. Така взаємодія емоцій повідомляє про напруження емоційної сфери.

Четвертий монополярний фактор з вагою 7,4% отримав назву «Презирство» містить у собі такі показники як: інтерес (0,79), презирство (0,40) та підозрілість (0,40). Виникнення позитивної емоції інтересу, яка грає важливу мотиваційну роль в формуванні навичок та інтелекту, виконує виключну функцію в пізнанні оточуючого світу та штовхає людину на контакт з іншими, супроводжується підозрілістю, тобто недовірою та настороженістю по відношенню до людей. З одного боку є бажання іти на контакт з іншого – недовіра. На нашу думку емоція презирства виникає як засіб подолання цього конфлікту, як захисна функція, як компенсація недовіри. Презирство виступає як можливість піднятися над цими переживаннями та знецінити їх, знецінити те, що викликало інтерес людини і, таким чином, урівноважити емоційну сферу.

Таблиця 2

Розбіжності у вираженості виділених факторів у людей з високим та низьким рівнем емоційної зрілості

Фактори	Середнє значення (1 група)	Середнє значення (2 група)	t-критерій	Рівень значущості, p (df=128)
Фактор «Ворожість»	-0,48	0,48	-6,29	0,001
Фактор «Відкрита агресивність»	-0,19	0,19	-2,21	0,029
Фактор «Відмова від радості»	-0,26	0,26	-3,09	0,002
Фактор «Презирство»	0,11	-0,11	1,31	0,192

Перевірка на достовірність розбіжностей виділених факторів між групами людей з високим та низьким рівнем емоційної зрілості за допомогою t-критерія Стьюдента показала, що специфічним для випробовуваних з низьким рівнем емоційної зрілості є «Ворожість», «Відкрита агресивність» та «Відмова від радості». Фактор «Презирство» не досягає значимого рівня в розбіжностях та може бути розглянутий як компонент емоційної сфери, в рівній мірі виражений в структурі емоційної сфери як емоційно зрілих так і емоційно незрілих особистостей.

Висновки

1. В обох дослідницьких групах домінуючими виступають емоції інтересу та радості, однак випробовувані з високим рівнем емоційної зрілості більш схильні до переживання позитивних емоцій (зокрема радості), а людям з низьким рівнем емоційної зрілості більш властиве переживання негативних емоцій (горе, гнів, відраза, страх, сором, провина). Також в групі емоційно незрілих особистостей переважають показники тривожності та агресивності.

2. Емоційний простір емоційної зрілості особистості представлений чотирма факторами: «ворожість», «відкрита агресивність», «відмова від радості» та «презирство». Ці компоненти відображають особливості функціонування емоційної сфери емоційно незрілої особистості.

3. Специфічним компонентом феномену емоційної зрілості для людей з низьким рівнем емоційної зрілості є «ворожість», «відкрита агресивність» та «відмова від радості». А саме випробовуваним з низьким рівнем емоційної зрілості властиві два типи агресивності, що складають два полюси. Перший – аутоагресія, що виникає внаслідок переживання негативних емоцій, фрустрації та стресу, вона в свою чергу блокується захисним механізмом – ворожістю по відношенню до оточуючого світу. Другий полюс – відкрита агресивність, що активізується завдяки відсутності внутрішніх регуляторів поведінки (відчуття провини, сорому та ін.). Фактор «презирство» не є визначальним компонентом феномену емоційної зрілості особистості.

Перспектива подальших досліджень полягає у розширенні спектру психологічних факторів, що кристалізують та підтримують функціонування емоційної зрілості особистості із метою подальшої розробки системи профілактичних та психокорекційних заходів щодо попередження та усунення вже сформованих порушень розвитку досліджуваного феномену.

Література

1. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс. — М.: Издательская группа «Прогресс», 1994. — 480 с.
2. Кочарян О.С. Статерольова структура симптомокомплекса «емоційного холоду» / О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, І.О. Бару // Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за ред. С.Д. Максименко, 2013. — Вип. 15, Ч.4. — С.134-145.
3. Кочарян А.С. Психосексуальное развитие человека. Формирование мужского гендера Учеб. Пособие / А.С. Кочарян, М.Е. Жидко. — Харьков: Нац. аэрокосм. ун-т «Харьк. авиац. ин-т», 2005. — 112 с.
4. Гидденс Э. Трансформация интимности / Э. Гидденс: пер. с англ. — СПб.: Питер, 2004. — 208 с.
5. Павлова І.Г. Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / І.Г. Павлова. — Одеса, 2005. — 19 с.
6. Кочарян О.С. Емоційна зрілість особистості: дослідження феномену / О.С. Кочарян, М.А. Півень // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. — Т.2. — Вип. 9. — Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. — С.140-144.
7. Півень М.А. Структура емоційної зрілості особистості / М.А. Півень // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія, Вип.47. — Х.: ХНПУ, 2014. — С.156-163.
8. Півень М.А. Розробка методики діагностики емоційної зрілості особистості / М.А. Півень // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. — Київ, 2013. — Том 11. — Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. — Вип. 7. — Частина 2. — Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2013. — С.224-232.
9. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард. — СПб.: Питер, 2008. — 464с.
10. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Под ред. Д. Я. Райгородского. — Самара.: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2008. — 672 с.

Literatura

1. Rodzher K.R. Vzgljad na psihoterapiju. Stanovlenie cheloveka / K.R. Rodzher. — M.: Izdatel'skaja gruppa «Progress», 1994. — 480 s.
2. Kocharjan O.S. Staterol'ova struktura simptomokompleksa «emocijnogo holodu» / O.S. Kocharjan, Є. V. Frolova, I. O. Baru // Naukovi zapiski Institutu psihologii imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukraini za red. S. D. Maksimenko, 2013. — Vip. 15, Ch.4. — S.134-145.
3. Kocharjan A.S. Psihoseksual'noe razvitie cheloveka. Formirovanie muzhskogo gendera Ucheb. Posobie / A.S. Kocharjan, M.E. Zhidko. — Har'kov: Nac. ajerokosm. un-t «Har'k. aviac. in-t», 2005. — 112 s.
4. Giddens Je. Transformacija intimnosti / Je. Giddens: per. s angl. — SPb.: Piter, 2004. — 208 s.
5. Pavlova I.G. Stanovlennja emocijnoi zrilosti v pidlitkovomu ta junac'komu vici: avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk: spec. 19.00.07 / I.G. Pavlova. — Odesa, 2005. — 19 s.
6. Kocharjan O.S. Emocijna zrilist' osobistosti: doslidzhennja fenomenu / O.S. Kocharjan, M.A. Piven' // Naukovij visnik Mikolaivs'kogo derzhavnogo universitetu imeni V.O. Suhomlins'kogo: zbirnik naukovih prac' / za red. S.D. Maksimenka, N.O. Evdokimovoї. — T.2. — Vip. 9. — Mikolaiv: MNU imeni V.O. Suhomlins'kogo, 2012. — S.140-144.
7. Piven' M.A. Struktura emocijnoi zrilosti osobistosti / M.A. Piven' // Visnik HNPU im. G. S. Skovorodi. Psihologija, Vip.47. — H.: HNPU, 2014. — S.156-163.
8. Piven' M.A. Rozrobka metodiki diagnostiki emocijnoi zrilosti osobistosti / M.A. Piven' // Aktual'ni problemi psihologii: zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii imeni G.S. Kostjuka. — Kiiv, 2013. — Tom 11. — Psihologija osobistosti. Psihologichna dopomoga osobistosti. — Vip. 7. — Chastina 2. — Nizhin: PP Lisenko M.M., 2013. — S.224-232.
9. Izard K. Je. Psihologija jemocij / K. Je. Izard. — SPb.: Piter, 2008. — 464s.
10. Prakticheskaja psihodiagnostika. Metodiki i testy. Uchebnoe posobie / Pod red. D. Ja. Rajgorodskogo. — Samara.: Izdatel'skij Dom «BAHRAH-M», 2008. — 672 s.

УДК 159.923.2:378.011.3-057.175

Психологические особенности развития педагогического мастерства и личности преподавателя
Высшей Школы

Лучанинова Н.В.

Личность преподавателя Высшей школы является его важнейшим инструментом работы. В данной статье представлена структура личности преподавателя и ее компоненты. Мотивация преподавателя является важнейшим фактором в формировании мотивации студентов к обучению. От имажинативного компонента преподавателя и его профессионализма зависит успешность обучения студентов. Именно личностное развитие преподавателя влияет на мотивацию и успешность студентов. Каждый преподаватель может использовать все богатство своих методик, обучая студентов своей дисциплине и постоянно повышая свой профессиональный уровень, а также развивая себя как личность.

Ключевые слова: личность преподавателя, личностное развитие преподавателя, педагогическое мастерство, структура личности преподавателя, субличности современного преподавателя, имажинативный компонент личности преподавателя, мотивы обучения и развития студентов, вербальные и невербальные сигналы от преподавателя.

Особистість викладача Вищої школи є його найважливішим інструментом роботи. У даній статті представлена структура особистості викладача та її компоненти. Мотивація викладача є найважливішим чинником у формуванні мотивації студентів до навчання. Від імажинативного компонента викладача і його професіоналізму залежить успішність навчання студентів. Саме особистісний розвиток викладача впливає на мотивацію та успішність студентів. Кожен викладач може використовувати все багатство своїх методик, навчаючи студентів своїй дисципліні і постійно підвищуючи свій професійний рівень, а також розвиваючи себе як особистість.

Ключові слова: особистість викладача, особистісний розвиток викладача, педагогічна майстерність, структура особистості викладача, субособистість сучасного викладача, імажинативний компонент особистості викладача, мотиви навчання та розвитку студентів, вербальні та невербальні сигнали від викладача.

Personality of high school teachers is an essential tool for his work. The article presents the structure of the personality of the teacher and its components. Teacher motivation is a key factor in the formation of students' motivation to learn. From the imaginative part of the teacher and his professional ability depends on the success of teaching students. It is the personal development of the teacher affects the motivation and success of students. Each teacher can use all the wealth of his techniques, when teaching students the discipline and constantly improving their skills and developing their potential.

Keywords: personality of a teacher, personal development of a teacher, pedagogical skills, personality structure of a teacher, teacher's subpersonality, imaginative component of teacher's personality, motives for learning and development of students, verbal and non-verbal signals from the teacher.

Личность преподавателя является его важнейшим инструментом работы с студентами. Заинтересовать, создать высокую мотивацию работы студентов в изучении конкретной дисциплины – вот первостепенная задача современного преподавателя. С точки зрения психосинтеза – эталон современного преподавателя – это личность в которой высокой степени развития достигла его субличность «Я-преподаватель». Непрерывное саморазвитие и повышение профессионализма являются важными спутниками каждого преподавателя Высших учебных заведений. Участие в различных профессиональных тренингах, личностное развитие, повышение мастерства преподавателя, участие в круглых столах и конференциях – являются важными элементами работы над собой современного преподавателя. Для изучения инновационных технологий работы со студентами, освоения новых знаний, усовершенствования собственных инструментов работы – многие преподаватели планируют свое время и принимают участие в различных событиях педагогической направленности. Огромную роль в личностном развитии преподавателя играет его самостоятельная работа над собой, а так же прохождение различных психологических тренингов, групп личностного роста, балинтовских групп для преподавателей. Работа преподавателя над собой всегда заметна и студенты чувствуют его личностную вовлеченность в изложение собственной дисциплины.

Работа над собой преподавателя Высшей школы – это непрерывный труд и постоянное движение вперед. Личностный рост сопровождается высокой мотивацией педагога и благоприятно сказывается на внимании и интересе студенческой аудитории.

Мастерство преподавателя в широком понимании характеризуется как исключительное умение специалиста в определенной деятельности достигать наилучших показателей при наименьших затратах труда, времени и материалов. Личностное и педагогическое мастерство правомерно рассматривать как важнейшее качество индивидуальности преподавателя, которое обуславливается высоким уровнем его психолого-педагогической подготовленности, способностью оптимально решать педагогические задачи, а самое главное – его высокий уровень развития интрапсихического новообразования – субличности «Я-преподаватель»[1].

Личность преподавателя – это инструмент, над которым следует работать, например, подход известного педагога А.С.Макаренко к педагогическому мастерству можно выразить его известной цитатой- «Мастерство – это то, чего можно добиться, и как может быть известный мастер-токарь, прекрасный мастер-врач, так должен быть прекрасным мастером педагог» [2].

Таким образом, можно подчеркнуть, что личностное мастерство преподавателя Высшей школы складывается из таких компонент:

1.Личностная мотивация преподавателя. Педагог должен иметь огромное желание преподавать и общаться со студентами и это должно быть радостью и удовольствием для него. Личностный компонент высокой заинтересованности в собственном предмете всегда играет существенную роль в развитии мастерства педагога. Он должен стремиться помогать в личностном и духовном развитии своим студентам, отвечать за их внутреннее стремление к совершенству и духовности. Педагог должен быть образцом, эталоном, для студентов и чувствовать ответственность за их развитие.

2.Выделение в структуре личности преподавателя отдельно субличности «Я - преподаватель». Субличности – это внутренние подструктуры личности, выделенные еще Роберто Ассаджиоли в книге Психосинтез [1] и понимаемые как роли и комплексы поведения, формируемые в процессе развития личности. Преподаватель обязан уметь интегрировать знания, как в самом предмете, так и владеть обширными знаниями родственных предметов. Он должен знать разнообразные исторические сведения, занимательные факты, примеры современного этапа развития науки, которой обучает студентов. Каждый преподаватель должен стремиться читать современную литературу и достижения науки, читать научные труды своих коллег со всего мира.

3.Высокая мотивация к изучению дисциплины.Мотивация – это важнейший компонент личности. Каждый преподаватель должен ценить свой предмет и любить его, высокая мотивация к изучению своего предмета даст возможность более глубоко понимать закономерности процессов, происходящих в сути своего исследования. Такая мотивация может привести к тому, что преподаватель будет читать дополнительную литературу из смежных дисциплин, познавать более глубокие научные исследования и развиваться как профессионал. Высокая мотивация преподавателя будет развивать мотивацию у студентов, развивать их желание и стремление познавать дисциплину, будет «заражать» студентов любовью к конкретному предмету.

4.Когнитивный компонент личности преподавателя. Хорошие навыки при обработке материалов, подготовке к занятиям, отбора материалов. Этот компонент можно причислить к когнитивным особенностям личности преподавателя. Каждый преподаватель сталкивается с проблемой подбора материалов к своим лекциям, семинарским и практическим занятиям. Важным является навык подбора материалов таким образом, чтобы студенты могли четко и ясно могли уяснить суть изложенной проблемы, структуры понятия, методическую и методологическую суть проблемы. Каждый студент лучше усваивает ту дисциплину, где сопроводительные материалы позволяют более глубоко понять суть предмета и излагаемой темы.

5. Эмоциональный компонент личности преподавателя. Увлеченность своей дисциплиной, умение владеть технологией отбора материала к занятию, к теме. Часто преподаватель, зная многое о своем предмете, не способен научить студентов. И все потому, что он не владеет технологией отбора материала к теме, к данному занятию. Задача быть в меру эмоциональным и заряжать своим энтузиазмом студентов актуальна для каждого преподавателя.

6.Педагогический компонент личности преподавателя. Знание, понимание и владение методами обучения. Есть определенная закономерность, определенная динамика видоизменений методов обучения в зависимости от цели занятия, отобранного материала занятия и результата, который мы хотим получить на данном занятии. Преподаватель-Мастер знает эту динамику, как и многообразие существующих методов обучения.

6.Бессознательный компонент личности преподавателя. Невербальные импульсы, которые считаются студентами, имеют зачастую большее значение, чем вербальные. Они напрямую воздействуют на личность студента, помогают, либо мешают усвоению материалов, формируют высокую мотивацию обучения конкретной дисциплине у студентов, либо мешают.

7.Инструментарий преподавателя, как компонент личности. Средства обучения должны быть грамотно наработаны и подобраны. Они формируют у студентов свой собственный инструментарий обучения. Грамотный подбор средств обучения, рациональный подход к их отбору – мастерство преподавателя.

8.Имажинативный компонент личности преподавателя, умение четко представить себе, каким должен быть результат обучения. Результат и цели обучения должны совпадать. Но каждое занятие приносит высокий результат. Каждый должен стремиться из суммы результатов всех занятий, получить результат обучения.

9.Умение создать мотивацию учения у студентов. Создание обстановки, в которой студенты будут учиться на каждом занятии – это одна из основных составляющих мастерства преподавателя.

10. Артистизм преподавателя как результат наработанной субличности «Я - преподаватель». Артистизм преподавателя заключается в неподдельной искренности общения со студентами, это глубинная человечность во всех ее проявлениях, постоянное состояние понимания необходимости выполнения определенной цели.

11. Организационные навыки преподавателя. Каждый преподаватель – режиссер своего

заняття. Он должен стремиться планировать свою деятельность на протяжении всего периода обучения и конкретно на каждом занятии, подчиняя всю свою деятельность со студентами конкретной цели. При этом на каждом занятии будет подчинять своей режиссуре все свои устремления.

12. Умение импровизировать. Это одно из основных качеств мастерства преподавателя. Если преподаватель не сумеет импровизировать, интерпретировать задуманное, то не будет занятия. Личность преподавателя с высоко развитой идентичностью «Я - преподаватель» всегда дает ему больший репертуар поведения при обучении студентов.

13. Интуитивный компонент личности преподавателя. Знание реальных возможностей студентов и умение развивать их способности. Очень важно верить в способности каждого студента. Знать их, верить и видеть, как каждый продвигается вперед в познании предмета. Интуиция более свойственна сенситивному типу личности преподавателя, поэтому ему важно развивать в себе такие качества, как чувствительность, или сенситивность, по отношению к студентам.

14. Умение ждать результаты обучения от любого студента. Мастер должен обладать терпением и верить в студента. И если преподаватель имел терпение ждать результаты обучения, казалось бы, от самого неспособного, проявлял такт по отношению к этому студенту, вселял веру в его способности, то студент обязательно достигнет успехов.

15. Высокий самоконтроль и терпение. Терпение преподавателя должно быть безграничным. Ему необходимо сохранять выдержку и самообладание в ожидании нужных результатов от студентов [2]. Высокое развитие субличности «Я – преподаватель» будет способствовать его терпению по отношению к своим подопечным, готовности ждать высокие результаты от всех студентов, которые стараются и проявляют интерес к предмету.

Личностное саморазвитие является важнейшим фактором в профессиональной деятельности преподавателя. Преподаватель-мастер должен блестяще знать свой предмет и уметь научить других, вызывать у студентов интерес к своему предмету, заниматься исследовательской работой, изучать и применять новые методики и технологии, уметь работать с методической литературой.

Психологический портрет преподавателя – профессионала состоит из когнитивного, эмоционального, имажинативного, мотивационного компонента, а так же из сформированной идентификации «Я - преподаватель». Преподаватель никогда не останавливается в самосовершенствовании, повышении своей квалификации, участвует в различных профессиональных конкурсах, всегда рад поделиться своим педагогическим опытом с коллегами. Только при огромной работоспособности, самоотдаче во всем, терпении и постоянном пополнении профессиональных знаний можно сделать из себя педагога -профессионала.

Сформированное ядро личности преподавателя, его высокий уровень развития как морально-го субъекта общества, духовность и этические качества преподавателя помогут сформировать и у студентов высокий уровень мотивации и самоотдачи дисциплине. Студенты будут проявлять уважение к такому преподавателю, а их стремление показать себя в наилучшем свете перед преподавателем такого уровня будет их дополнительно мотивировать.

Становление и развитие рыночных отношений в Украине и расширение практики предоставления образовательных услуг на платной основе (в том числе так называемого контрактного обучения) объективно способствовало появлению в высшей школы ряда негативных явлений, совершенно недопустимых для педагогов. Имеются в виду взятки, выставление завышенных оценок при низком уровне знаний студентов, в том числе выставление оценок студентам, которые вообще не посещали занятия. Часто преподаватели это делают под давлением руководства вузов, факультетов и кафедр, которое в условиях недостаточного бюджетного финансирования заботится о нормальном материальном состоянии вуза. Только личность преподавателя с высоким уровнем развития как морального субъекта общества сможет показать высокий уровень мастерства преподавателя.

Сегодня в психологических исследованиях под профессиональной культурой понимают определенную совокупность материальных и духовных ценностей, вырабатываемых людьми соответствующей профессии. Она включает специфический способ организации их деятельности, отношение этих людей к своей работе и ее результатам, а также их отношение к себе, к коллегам, к другим людям и обществу в целом, обусловленные спецификой их профессиональной деятельности. Важный элемент профессиональной культуры образует также система специфических норм, правил, ценностей и идеалов, исповедуемых лучшими представителями данной профессиональной группы, а также присущих этим представителям характерных личностных черт и качеств.

По убеждению В.Г. Кременя, поскольку в контексте применения новых информационных технологий центром тяжести становится студент, активно выстраивающий свой учебный процесс, выбирая свою собственную основную траекторию в образовательном пространстве, важнейшей функцией преподавателя становится его умение содействовать студентам в эффективном и творческом усвоении знаний, критически осмысливая и оценивая получаемую информацию. Не зря в мировой образовательной среде в связи с таким изменением парадигмы педагогических функций появился специальный термин *facilitator* – содействующий, облегчающий, помогающий учиться. Автор подчеркивает, что “даже если применять самые современные компьютерные системы, высокие коммуникационные технологии которые, без всякого сомнения, стимулируют динамику и эффективность учебного процесса, повышают интерактивность образовательной среды, никто и ничто не сможет полностью вытеснить и заменить искусство непосредственного педагогического

диалога "учитель-ученик". Поэтому особенно важной является подготовка высокопрофессиональных педагогических и научно-педагогических работников, отвечающих интеграционному критерию "педагогическое мастерство=искусство коммуникации + новые технологии" [4].

Сегодня существуют различные подходы к определению сущности и содержания понятия педагогического мастерства. Так, Н.В. Кузьмина и Н.В. Кухарев понимают под ним "наивысший уровень педагогической деятельности..., проявляющийся в том, что за отведенное время педагог достигает оптимальных результатов" [4]. Пытаясь раскрыть сущность педагогического мастерства, А.И. Щербаков утверждает, что оно представляет собой синтез научных знаний, умений и навыков методического искусства и личностных качеств педагога [5]. Как одну из определяющих характеристик педагогического мастерства, многие зарубежные исследователи особенно подчеркивают творческий подход учителя к организации и осуществлению учебно-воспитательного процесса. Так, по мнению французского ученого Р. Бурдонкля, "деятельность учителя больше напоминает импровизацию в постоянно меняющихся обстоятельствах, чем следование педагогическим правилам и алгоритмам. Иными словами, мы имеем дело скорее с мастером, чем с инженером" [3,4].

Взгляд на преподавателя как на художника, по мнению В.В. Ягупова, "достаточно распространен в мире: его деятельность считается настолько сложной, что вообще не может систематизироваться. Во время занятий он получает огромное количество информации, на которую мгновенно реагирует. Поэтому учительская деятельность является искусством, которое требует интуитивного ощущения, творчества, импровизации. Эти качества способны проявиться только при условии определенного отступления от формальных правил и алгоритмов педагогического поведения" [5,6,7,8].

Проанализировав психологические исследования, которые исследуют успешность преподавания и факторы, влияющие на личность преподавателя Высшей школы, проработав массив теоретической литературы, нами были выделены наиболее значимые компоненты личности преподавателя и их взаимодействие между собой. Исходя из вышесказанного можно выделить такую структуру личностных компонент преподавателя Высшей школы:

Рис.1 Структура личностных компонент преподавателя Высшей школы

Ядро личности – центральное звено, которое отвечает за целостность личности и удерживает вокруг себя остальные компоненты личности преподавателя Высшей школы.

Этично-духовный компонент влияет на проявление таких качеств, как порядочность, ответственность, духовность, высокие моральные требования к себе.

Имажинативный компонент формирует представление о том студенте, которого преподаватель должен сформировать. Сюда входят методы работы со студентами, навыки развития личности студентов.

Сформированная субличность «Я – преподаватель» отвечает за принятие решений, личностную направленность на познание педагогической и психологической стороны личности. При несформированной субличности «Я-преподаватель» - педагог работает не ради идеи и не ради профессионализма. Он скорее просто отбывает время и в мыслях занимается чем-то другим. Такая личностная направленность формируется только базируясь на мотивационном компоненте.

Мотивационный компонент – внутренняя любовь к своему предмету и желание его изучать и учить ему других, заинтересованность и творческий подход к предмету.

Этичность и умение заряжать любовью к своему предмету – это новообразование личности преподавателя, которое позволяет грамотно подойти к студенту и мотивировать его на изучение той или иной дисциплины.

Умение формировать Искреннюю заинтересованность в предмете у студентов формируется на основе компонент личности преподавателя, таких, как Этично-Духовный компонент и Имажинативный компонент. Это результат многолетней работы преподавателя над собой, которая

выливается в студентов, успевающих по данной дисциплине и стремящихся проявить себя наилучшим образом.

Владение педагогическим инструментарием поможет преподавателю быть успешным, а его студентам не только любить предмет, но и легко овладевать его научными результатами.

Личностная идентичность преподавателя, желание учить студентов – это формирующееся с опытом личностное новообразование, от которого зависит успешность деятельности педагога.

Подводя итог анализу подходов к определению сущности и содержания термина “личностное мастерство преподавателя”, **можно сказать, что – это комплекс свойств личности, который обеспечивает высокий уровень самоорганизации профессиональной деятельности преподавателя на рефлексивной основе** [7,8].

Литература.

1. Психосинтез // Психотерапевтическая энциклопедия. — С.-Пб.: Питер. Б. Д. Карварский. 2000.
2. Как овладеть педагогическим мастерством: методические рекомендации / авт.-сост. Н.В. Кухарев. – Гомель: ГОСПО БССР, ГОИУУ, 1986. – 24 с.
3. Палтышев Н.Н. Постижение педагогического мастерства / Н.Н. Палтышев. – Москва: Изд.центр АПО, 2002. – 64 с.
4. Пуйман С. А. Путь к мастерству / С.А.Пуйман. – Минск: ИВЦ Минфина, 2006. – 72 с.
5. Андерсон Дж. Р. Когнитивная психология / Дж. Р. Андерсон. СПб., 2002. - 345 с.
6. Бодалев А. А. **Вершина развития взрослого человека: характеристика и условия достижения** / А. А. Бодалев. — М.: Флинта Наука, 1998 -278 с.
7. Архангельский С.И. Лекции по теории обучения в высшей школе / С.И.Архангельский. – М.: Высшая школа, 1974. – 384 с.
8. Анцыферова Л. И. Психологические закономерности развития личности взрослого человека и проблема непрерывного образования / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. 1980. - Т. 1. - № 2.

Literatura

1. Psihosintez // Psihoterapevtičeskajajenciklopedija. — S.-Pb.: Piter. B. D. Karvasarskij. 2000.
2. Kakovladet' pedagogičeskimmasterstvom: metodičeskie rekomendacii / avt.-sost. N.V. Kuharev. – Gomeľ': GOSPO BSSR, GOIUU, 1986. – 24 s
3. Paltyshev N.N. Postizheniepedagogičeskogomasterstva / N.N. Paltyshev. – Moskva: Izd. centr APO, 2002. – 64 s.
4. Pujman S. A. Put' k masterstvu / S.A.Pujman. – Minsk: IVC Minfina, 2006. – 72 s.
5. Anderson Dzh. R. Kognitivnajapsihologija / Dzh. R. Anderson. SPb., 2002. - 345 s.
6. Bodalev A. A. Vershinarazvitijavzroslogocheloveka: harakteristikaiuslovijadostizhenija / A. A. Bodalev. — M.: FlintaNauka, 1998 -278 s.
7. Arhangel'skijS.I. **Lekciiipoteoriiobuchenijavvyshejšhkolje** / S.I.Arhangel'skij. – M.: Vysshajashkola, 1974. – 384 s.
8. Ancyferova Lj. I. Psihologičeskie zakonomernosti razvitija lichnosti vzroslogo cheloveka i problema neprerivnogo obrazovanija / Lj. I. Ancyferova // Psihologičeskij zhurnal. 1980. - T. 1. - № 2.

УДК 159.942-058.64

Особливості емоційної сфери осіб, що проживають у «гарячих точках світу»

Невоєнна О.А., Ярош Н.С.

В статті розглядається питання вивчення особливостей емоційної сфери осіб, що проживають у «гарячих точках світу». Теоретичний аналіз означеної проблеми показує, що соціально-політичне поняття «гаряча точка» є окремим випадком екстремальної ситуації і полягає у збройному конфлікті на території держави, фактори якої впливають на особистість, й носить стресогенний характер. Постійно діюча атмосфера напружених соціально-політичних подій впливає на емоційну сферу особистості. У результаті проведеного дослідження було виявлено значущі відмінності в особливостях емоційної сфери населень світу, що проживає в «гарячих точках світу» (Нагорний Карабах; Україна, квітень 2014 р.) та мирній країні (Україна, жовтень 2013 р.). Крім цього спостерігаються зміни рівня стресостійкості, тривожності як ситуативної так і особистісної, а також різний характер копінг-стратегій.

Ключові слова: емоційна сфера, «гаряча точка світу», тривожність, стресостійкість, копінг-стратегії, мирне населення.

В статье рассматривается вопрос изучения особенностей эмоциональной сферы лиц, проживающих в «горячих точках мира». Теоретический анализ этой проблемы показывает, что социально-политическое понятие «горячая точка» является частным случаем экстремальной ситуации и заключается в вооруженном конфликте на территории государства, факторы которого влияют на личность, и носит стрессогенный характер. Постоянно действующая атмосфера напряженных социально-политических событий влияет на эмоциональную сферу личности, а именно на уровень тревожности и степень сопротивляемости стрессу. В результате проведенного исследования было выявлено значимые различия в особенностях эмоциональной сферы населения мира, проживающих в «горячих точках мира» (Нагорный Карабах; Украина, апрель 2014) и мирной стране (Украина, октябрь 2013). Кроме этого наблюдаются изменения уровня стрессоустойчивости, тревожности как ситуативной так и личностной, а также различный характер копинг-стратегий.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, «горячая точка мира», тревожность, стрессоустойчивость, копинг-стратегии, мирное население.

Theoretical analysis of the problems shows that the socio-political concept of the trouble dare a softeworldis a particularcaseofextremesituationandconsistsinanarmedconflictintheState,thefactorswhichaffecttheindividual, andarestressful. Permanentatmosphereofintensesocialandpolitical eventsaffectontheemotionalsphereofpersonality: thelevelofanxietyandthedegreeofresistancetostress. Thestudyrevealed differencesinthe featuresoftheemotionalsphereofpeoplelivinginthetroubledareasoftheworld (Nagorniy-Karabakh; Ukraine, April 2014) and a peacefulcountry (Ukraine, October 2013). In additiontherearealso werefoundchangesofthelevelof stress, anxiety (situationalandpersonal), alsodifferentnatureofcopingstrategies.

Keywords: emotionalsphere, thetroubledareasoftheworld, anxiety, stress, copingstrategies, thecivilianpopulation.

Постановка проблеми

Починаючи з кровопролитної громадянської війни в Африці і закінчуючи заворушеннями в південно-східній Азії, в даний час в світі налічується 33 «гарячих точки», в яких найбільше страждає місцеве населення. «Гаряча точка» розглядається нами як випадок екстремальної ситуації, що є політичним поняттям і полягає у збройному конфлікті на території держави, фактори якої впливають на особистість, й носить стресогенний характер. Ніколи воєнно-політичні процеси не будуть сторонніми для простих мирних жителів, адже вони вимушені жити зовсім в інших, складніших як політичних так і соціально-економічних умовах. Зміни відбуваються не лише побутові, а й психологічні. Постійно діюча атмосфера напружених соціально-політичних подій впливає на емоційну сферу людини. Емоції людини тісно пов'язані з поведінкою, а особливо це проявляється в екстремальних ситуаціях. Наявність екстремальної ситуації передбачає наявність факторів, що можуть викликати стрес, підвищену тривожність. Вміння особистості використовувати певні засоби для подолання стресу називається копінг-поведінкою, що являє собою поведінку, спрямовану на пристосування до обставин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Вітчизняні дослідники практично не займалися цими питаннями, тому що в радянському суспільстві не було прийнято інформувати населення про дійсні події, що відбуваються в державі, відповідно і вчені займалися цими проблемами зрідка і то під відповідним грифом. Ця проблема частіше зустрічалась в літературі зарубіжних дослідників (Green B. L., Lindy J., Grace M., Gleser G., Horowitz M. J., Weiss D. S., Marmar C., Pitman R. K., Orr S. P., Fogue D. F., Altman B., deJong J., Herz L., Figley C. R). Змінилася за останні роки суспільна ситуація й дала можливість дослідникам (Знаков В.В., Тарабріна Н.В., Лазебна С.О.) впритул зайнятися вивченням негативних психологічних наслідків, що виникають в результаті перебування людини в екстремальних ситуаціях.[1]

Дослідження впливу екстремальної ситуації на емоційну сферу людини стосуються лише учасників бойових дій, але не досліджуються зміни в емоційній сфері мирного населення.

Наявність екстремальної ситуації передбачає наявність факторів, що можуть викликати стрес. Безумовно, багато в чому розвиток стресової реакції визначається природою стресора, його якісними і кількісними характеристиками. Але сама наявність стресора ще не обумовлює розвиток у людини стресової реакції. Стрес у психологічному словнику визначається як стан психічної напруги, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах, як у повсякденному житті, так і за особливих обставин. Стрес може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на діяльність, аж до її повної дезорганізації, що ставить перед дослідниками завдання вивчення адаптації людини до складних, в тому числі і екстремальних умов, а також прогнозування її поведінки в подібних умовах. [2;3]

Вміння особистості використовувати певні засоби для подолання емоційного стресу називається копінг-поведінкою, що являє собою поведінку, спрямовану на пристосування до обставин. Це й готовність індивіда вирішувати життєві проблеми. При виборі активних дій підвищується ймовірність усунення впливу стресорів на особистість. Особливості цього уміння пов'язані з Я-концепцією, локусом контролю, емпатією, умовами середовища. [5] Вибір стратегій копінг-поведінки обумовлений особистісними особливостями і ситуаційними чинниками. При оцінці копінг-стратегій з точки зору їх ефективності/неефективності, критерієм ефективності може виявитися зниження почуття уразливості до стресів. [6]

На думку С.Фолькман і Р.Лазаруса, копінг виконує дві основні функції: регуляція емоцій (копінг, націлений на емоції) та управління проблемами, що викликають дистрес (**копінг, націлений на проблему**). [7]

Екстремальність умов життєдіяльності призводить до інтенсифікації звернення особистості до внутрішніх ресурсів і активізує вибір нею адаптивних копінг-стратегій. Це надає амбівалентний вплив на особистість, з одного боку, стимулюючи її розвиток, з іншого боку, пред'являючи вищі вимоги до мобілізації особистісних ресурсів в умовах їх диференційованості, що склалася на ранніх етапах розвитку, може призвести до астенізації і невротизації особистості.

Мета статті

Теоретичний аналіз з проблеми дослідження показав, що вплив екстремальної ситуації в першу чергу позначається на емоційній сфері особистості, а саме на таких показниках як тривожність та стресостійкість. Намагаючись адаптуватися до стресової ситуації людина вживає копінг-стратегії. Травмуюча ситуація здатна викликати посттравматичний стресовий розлад, що вже визначає подальшу життєдіяльність людини.

Метою дослідження є вивчення особливостей емоційної сфери населення, що проживає в «гарячій точці» світу та населення, що проживає у мирному регіоні.

Результати дослідження

Першу групу вибірки склали особи, що мешкають у місті Харкові, Україна. Вік досліджуваних коливається від 30 до 40. До групи потрапили 10 жінок та 15 чоловіків. Це люди різних професій, але вони не пов'язані з екстремальними умовами праці. Дослідження проводилось у жовтні 2013 року, коли ситуація в країні в соціально-політичному плані була спокійною і мирною.

Другу групу склали особи, що мешкають у Нагорно-Карабаській республіці, де й досі не врегульованим є військово-політичний конфлікт, що у світі прирівнюється на політичній арені до «гарячої точки». До групи увійшли 16 чоловіків і 9 жінок у віці 30-40 років, котрі не приймали безпосередньої участі у бойових діях. Конфлікт між двома південно-кавказькими країнами виник в 1988 році через територіальні претензії Вірменії до Азербайджану. Нагорний Карабах і сім прилеглих до нього районів - 20 відсотків території Азербайджану - знаходяться під окупацією збройних сил Вірменії. У травні 1994 року сторони досягли режиму припинення вогню, і до цих пір під егідою Мінської групи ОБСЄ і підтримки Росії, Франції та США ведуться поки ще безуспішні мирні переговори. Прийняті Радою безпеки ООН чотири резолюції по звільненню окупованого Нагірного Карабаху і прилеглих до нього територій до цих пір не виконуються Вірменією. Поновлення азербайджано-вірменських контактів на вищому рівні згадується в доповіді МЗС Росії як одна з основних зовнішньополітичних подій 2013 року. [8]

Карабаський конфлікт є найбільш кровопролитним конфліктом на пострадянському просторі - з десятками тисяч загиблих, сотнями тисяч біженців і великими руйнуваннями. Відзначимо, що на вірмено-азербайджанської та карабасько-азербайджанському кордоні останнім часом йдуть щоденні перестрілки, супроводжувані азербайджанськими диверсіями жертвами яких крім військових вже стають мирні жителі. [9]

Життєдіяльність мирного населення протікає нерідко в напружених, конфліктних ситуаціях, небезпечних для життя обставинах, пов'язаних із застосуванням зброї. Навіть перевірка документів, розвідувальні опитування, наявність бойової техніки на вулицях міст, наповнені психічною напругою і містять потенцію «психологічного вибуху».

У зв'язку зі змінами, що трапились в Україні протягом листопада 2013 року по квітень 2014 року включно, нами було проведено додаткове дослідження в Харкові, у якому взяло участь ті ж самі випробувані, що склали першу групу у жовтні 2013 року. Міжнародні рейтингові агенції Standard&Poor's, Fitch знизили позиції України у світі до переддефолтного рівня на тлі ескалації політичної нестабільності в країні з листопада 2013 року, роблячи також негативні прогнози на майбутнє. Соціально-політичне напруження, що спостерігається в Україні досягло збройного конфлікту,

що визначає Україну як «гарячу точку» у світі. [10;11]

Схема процедури дослідження складалася з декількох етапів та виглядала наступним чином:

Перший етап – дослідження рівня тривожності у населення за допомогою методик шкала Спілбергера-Ханіна для визначення особистісної та ситуативної тривожності та методика вимірювання рівня тривожності Дж. Тейлора (адаптація Т. А. Немчинова).

Другий етап дослідження полягав у вивченні стресостійкості випробуваних за допомогою методики вивчення стресостійкості та соціальної адаптації Холмса і Раге і методики «Прогноз» (вивчення ознак нервово-психічної стійкості, ризику дезадаптації в стресі).

Третім етапом дослідження стало вивчення копінг-стратегій за допомогою методики «копінг-поведінка в стресових ситуаціях» (С.Норман, Д.Ф.Ендлер, Д.А.Джеймс, М.І.Паркер; адаптований варіант Т.А.Крюковой). Опитувальник націлений на визначення домінуючих копінг- стратегій. Методика дає можливість виявити наступні копінг-стратегії: копінг, орієнтований на вирішення завдання; копінг, орієнтований на емоції; копінг, орієнтований на уникнення; субшкала відволікання.

Результати дослідження були оброблені за допомогою методів математичної статистики: метод рангових кореляцій Ч.Е. Спірмена, критерій Манна-Уїтні (див. Табл.2). Нижче представлена таблиця середніх показників для усіх груп вибірки. (див. Табл.1)

Таблиця 1

Таблиця показників середніх значень за методиками вивчення емоційної сфери населення України та Нагорного Карабаху (у балах)

	Методика Спілберга-Ханіна		Методика Тейлора	Методика «Прогноз»	Методика Холмса і Раге
	Особистісна тривожність	Ситуативна тривожність			
українці у жовтні 2013р.	45,15	33,88	11,56	17,28	196
українці у квітні 2014р.	43,04	46,68	29,56	20,56	219,05
Нагорний Карабах	28,16	42,32	23,04	13,52	182,52

Аналіз та інтерпретація результатів дослідження емоційної сфери українців у жовтні 2013 року показали, що цій групі притаманний помірно-низький рівень ситуативної тривожності (33,88; див. Табл.1), хоча вони схильні сприймати досить широкий спектр об'єктивно безпечних подій як загрозових, реагуючи на них станом тривоги. В екстремальних умовах в українців вірогідні нервово-психічні зриви, дезадаптація в стресі адже вони мають досить низький поріг опірності стресу (196; див. Табл.1). До основних копінг-стратегій українців відноситься аналіз та вирішення проблеми, а також емоційне занурення в ситуацію. Спілкування, перебування в колі близьких, друзів є дуже частим варіантом поведінки українців в стресовій ситуації. Також спостерігається зворотній зв'язок між показниками стресостійкості та копіngu направлено на вирішення задач: при виникненні екстремальних умов, українці не схильні вирішувати проблему, діяти злагоджено і раціонально.

Виходячи з результатів дослідження емоційної сфери українців у квітні 2014 року ми бачимо, що даній групі в цілому характерним є помірний стан особистісної тривожності (43,04; див. Табл.1) й підвищена ситуативна тривожність (46,68; див.Табл.1), що може бути викликано саме соціально-політичними подіями в Україні. Підвищений рівень ситуативної тривожності може спричинити у населення невротичний конфлікт, з емоційними і невротичними зривами. Показник за методикою Дж. Тейлора підтверджує підвищену тривожність у населення (29,56; див.Табл.1). Результат за методикою «Прогноз» (див.Табл.1) вказує на те, що у населення в екстремальних умовах можуть виникнути нервово-психічні зриви, дезадаптація особистості в стресі. Дана група вибірки характеризується зниженим ступенем стресостійкості (219; див.Табл.1), що знижується через збільшення стресових ситуацій, вимагаючи від людини більшого використання психологічно-особистісних ресурсів. Отже, згідно концепції Г.Сельє українці перебувають на першій стадії стресу, що характеризується тривогою і збільшенням напруги. Використання людиною певних копінг-стратегій допомагає їй справлятися зі стресовими ситуаціями, діяти в екстремальних умовах. Більшості зазначеної вибірки характерною є не копінг-стратегія орієнтована на уникнення стресової ситуації, а копінг-стратегії направлені на емоційне реагування та пошук рішення виниклої проблеми (див. Табл.3).

Спостерігається зв'язок між показником ситуативної тривожності та стратегією уникання проблеми у стресовій ситуації (при $p \leq 0,01$). Українці сьогодення схильні у разі виникнення стресової ситуації, що викликає підвищення ситуативної тривожності, не зважати на неї, уникати проблем. При зниженні ситуативної тривожності українці частіше починають використовувати стратегію вирішення задач (при $p \leq 0,05$). Підвищення рівня тривожності підвищує вірогідність виникнення нервово-психічного зриву ($p \leq 0,01$). При появі нервово-психічного зриву та дезадаптації в стресі рідше використовується стратегія уникнення у стресовій ситуації.

Виходячи з результатів дослідження емоційної сфери жителів Нагорного Карабаху ми бачимо, що даній групі в цілому не є характерною така особистісна характеристика як тривожність (28,16 див. Табл.1), хоча певний рівень тривожності є природним і обов'язковим. Ситуативна тривожність у даної групи вибірки є помірно-високою (42,32; див. Табл.1), що може бути результатом воєнно-політичного

конфлікту на території Нагорного Карабаху. Нервово-психічні зриви малоймовірні згідно з результатами за методикою «Прогноз» (13,52; див. Табл.1). Населення не схильне до дезадаптації в стресі, а здатне діяти загартовано. Ступінь опірності стресу згідно результатів, отриманих за допомогою методики Холмса і Раге, високий (182,52; див. Табл.1), що вказує на те, що діяльність таких особистостей, незалежно від її направленості і характеру, є ефективною. Таку реакцію населення Нагорного Карабаху на стресову ситуацію, що викликана соціально-політичними труднощами у Нагорно-Карабаській Республіці, можна пояснити згідно концепції стресу Г.Сельє: досліджувані знаходяться на другій стадії стресу, що характеризується збалансованим витрачанням адаптаційних резервів. З огляду на те що адаптаційна енергія не є безмежною, рано чи пізно, якщо стресор продовжує діяти, настає третя стадія – «стадія виснаження». На відміну від першої стадії, коли виникаючі в організмі сигнали ведуть до розкриття резервів особистості, в третій стадії ці сигнали – це заклики про допомогу, яка може прийти тільки ззовні – або у вигляді підтримки, або у формі усунення стресора, що виснажує організм, що у населення Нагорного Карабаху виражається у використанні копінг-стратегії направленої на уникнення проблеми, і у більшості носить соціальний характер (див. Табл.2).

Для даної групи вибірки характерний зв'язок між збільшенням показника особистісної тривожності, що викликає збільшення вигогідності нервово-психічного зриву та дезадаптації в стресі (при $p \leq 0,05$).

Виходячи із задач нашого дослідження, нами було проведено порівняльний аналіз трьох груп вибірки за допомогою метода Манна-Уїтні (див. Табл.2)

Таблиця 2

Таблиця наявності відмінностей між означеними групами вибірок

Групи вибірки, що порівнюються	Критерій порівняння				
	Особ. трив-ть	Сит. трив-ть	Трив-ть (м-ка Дж. Тейлора)	«Прогноз»	Стресостійкість
Українці (жовтень 2013 р.) та українці (Квітень 2014 р.)	203	107,5**	12**	198	183**
Українці (жовтень 2013 р.) та жителі Нагорного Карабаху	76,5**	167,5	16,5**	182**	231
Українці (Квітень 2014 р.) та жителі Нагорного Карабаху	108**	234,5	29	83**	108,5**

** $p \leq 0,01$

Жителі Нагорного Карабаху, проживаючи у ситуації стресу понад 20 років, відрізняються від українців за показником особистісної тривожності. На відміну від українців, які сприймають багато подій як загрозові, населення Нагорного Карабаху є більш стійкими до впливу екстремальних ситуацій. Це є результатом процесу адаптації до стресової ситуації: постійно діючий стресовий фактор у вигляді військово-політичного конфлікту став звичним для мирних жителів цього району, вплинувши на таку індивідуальну характеристику як особистісна тривожність. Хоча в Україні також змінилась соціально-політична ситуація, але вона є короткочасною, а отже не могла вплинути на стійкі особистісні характеристики, що формуються у людини протягом дитинства і є сформованими до 30 років.

Зміна ситуації в Україні вплинула на ситуативну тривожність мирного населення, що доводить те, що соціально-політична ситуація в країні впливає на її населення, що в свою чергу безпосередньо позначається на виконуваний діяльності населенням у повсякденному житті, породжуючи емоційну атмосферу екстремальної ситуації. Якщо виниклі ситуації у країні вплинули на показник ситуативної тривожності у групах, отже вони є особистісно значущими для мирного населення. При цьому виникла тривожність може як надавати мобілізуючий ефект, так і викликати дезорганізацію поведінки в рамках даної ситуації.

Вивчаючи показник тривожності за допомогою методики Дж.Тейлора у зазначених групах, ми також бачимо зміни у середніх показниках: показник тривожності у мирній ситуації в країні вдвічі нижчий, ніж у країнах, де ситуація є гострою (див. Табл.1). Українці обох груп також схильні до дезадаптації у екстремальній ситуації, на відміну від жителів Нагорного Карабаху. Екстремальні умови життя загартовували населення Нагорного Карабаху. Вони «навчені» життям справлятися зі стресом. Українцям, навпаки, не притаманна висока стресостійкість, що впливає на оцінку ситуації, організацію діяльності, вміння приймати раціональні рішення, що й надало українській проблемі більш емоційного забарвлення.

Нижче представлена таблиця, що відображає характер копінг-поведінки для кожної групи вибірки (див. Табл.3).

Таблиця 3

Частота використання копінгу населенням світу (у відсотках)

	Копінг направлений на вирішення задач	Копінг направлений на емоції	Копінг направлений на уникнення
Українці (жовтень 2013)	52	28	20
Українці (квітень 2014)	40	44	16
Нагорний Карабах	28	16	56

З таблиці ми бачимо, що для кожної групи вибірки є характерним певний копінг, що визначає характер поведінки у стресовій ситуації. Для українців ми бачимо зміни у копінг-поведінці до та після конфлікту у країні. Проживаючи у мирній країні українцям був характерними копінг направлений на вирішення проблем, на відміну від українців, що опинились у вирії воєнно-політичного конфлікту: для них є більш характерними копінгнаправлений на емоції. Отже, українці стали орієнтуватись на свої переживання стресу, піклуватись про це більш, а ніж про сам процес вирішення проблеми. Для жителів Нагорного Карабаху, на відміну від українців є характерною копінг-поведінка направлена на уникнення проблемної ситуації. Це також пов'язано з тим, що конфлікт на території даної республіки відбувається вже понад 20 років. Ми можемо зробити висновок, що така стратегія є більш ефективною за критерієм зниження почуття уразливості до стресу [6] (низькі показники тривожності населення та висока стресостійкість), що підтверджується порівнянням груп за іншими показниками емоційної сфери. Стрессова ситуація справляє на особистість значний вплив, змінюючи не тільки особистісні характеристики людини, а й саму реакцію на стресові події.

Висновки до статті:

За даними теоретичного аналізу проблеми емоційної сфери осіб, що проживають у «гарячих точках світу» та за результатами емпіричного дослідження нами були сформульовані наступні загальні висновки:

1. Виявлено значущі відмінності в особливостях емоційної сфери населень світу, що перебувають в різних соціально-політичних умовах життя;
2. Перебування в атмосфері воєнно-політичного конфлікту (жителі Нагорного Карабаху) адаптує населення, знижуючи уразливість до стрес факторів через використання найбільш ефективних копінг-стратегій, а саме уникнення проблеми;
3. Населенню України сьогодення властивим є значно вищий рівень тривожності (особистісної, ситуативної), низький рівень опірності стресу, що зменшує вірогідність прийняття раціональних рішень, надаючи копінг-стратегії, орієнтованої на вирішення проблеми емоційного характеру;

Населенню, що проживає у мирній країні (Україна, жовтень 2013 року) є характерним помірно-високий рівень особистісної тривожності, що супроводжується раціональним підходом до вирішення стресових ситуацій.

Література

1. Антипов В.В. Психологическая адаптация к экстремальным условиям/ В.В. Антипов. - К.: Довгань, 2005. - 176 с.
2. Большой психологический словарь/ сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. - СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК. - 2003. - 672 с.
3. Маклаков А.Г. Психологические последствия локальных военных конфликтов Психологический журнал, М., 1998. Т. 19. № 2.
4. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации/ И.Г. Малкина-Пых. - М.: Изд-во Эксмо, 2005. - 960 с
5. Муздыбаев, К. Стратегии совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ // Жур-л социологии и социальной антропологии. - 1998.Т.1. - №2.
6. Нартова-Бочавер, С.К. "Copingbehavior" в системе понятий психологии личности // Психологический журнал. - 1997. - №5. - С. 20-30.
7. Folkman S. and Lazarus R.S. Coping and emotion // Monat A. and Richard S. Lazarus. Stress and Coping. N.-Y. 1991.-207-227p.
8. <http://www.trend.az/news/karabakh/2226953.html>
9. <http://www.arminfo.info/index.cfm?objectid=AC0BCAD0-88BC-11E3-B27F0EB7C0D21663>

10. <http://economics.unian.net/finance/881963-fitch-ponizilo-suverennyiy-reyting-ukrainyi.html>
11. <http://rian.com.ua/economy/20140221/340250586.html>

Literatura

1. Antipov V.V. Psihologicheskaya adaptatsiya k ekstremalnym usloviyam / V.V. Antipov. - K.: Dovgan, 2005. - 176 s.
2. Bolshoy psichologicheskii slovar / sost. i obsch. red. B. Mescheryakov, V. Zinchenko. - SPb.: Praym-EVROZNAK. - 2003. - 672 s.
3. Maklakov A.G. Psihologicheskie posledstviya lokalnykh voennykh konfliktov Psihologicheskii zhurnal, M., 1998. T. 19. № 2.
4. Malkina-Pyih I. G. Ekstremalnyie situatsii / I.G. Malkina-Pyih. - M.: Izd-vo Eksmo, 2005. - 960 s.
5. Muzdybaev, K. Strategii sovladaniya s zhiznennymi trudnostyami. Teoreticheskiy analiz // Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii. - 1998. T. 1. - № 2.
6. Nartova-Bochaver, S.K. "Coping behavior" v sisteme ponyatiya psichologii lichnosti // Psihologicheskii zhurnal. - 1997. - № 5. - 20-30s.
7. Folkman S. and Lazarus R.S. Coping and emotion // Monat A. and Richard S. Lazarus. Stress and Coping. N.-Y. 1991 - 207-227 p.
8. <http://www.trend.az/news/karabakh/2226953.html>
9. <http://www.arminfo.info/index.cfm?objectid=AC0BCAD0-88BC-11E3-B27F0EB7C0D21663>
10. <http://economics.unian.net/finance/881963-fitch-ponizilo-suverennyiy-reyting-ukrainyi.html>
11. <http://rian.com.ua/economy/20140221/340250586.html>

УДК 159.9

Сновидческая реальность в свете вневременности бессознательного

Перевязко Л. П.

Данная статья рассматривает сновидение в свете бессознательной психики. Автор анализирует 1400 сновидений принадлежащих людям, совершенно различных эпох и культур. Эмпирическое исследование основано на пяти видах сновидений описанных Фрейдом. В начале, автор дает классификацию 17 видов тревожных сновидений. Сравнивая количественно тревожные сновидения обеих культур, автор приходит к выводу, что виды тревожных сновидений не отличаются. Точно так же последовательно обосновываются остальные выдвинутые гипотезы. Автор приходит к выводу, что культура мало влияет на содержание типичных сновидений. Вместе с тем, выявлены новые сновидческие образы, присущие современной культуре. Однако, как показано в работе, эти образы никак не изменяют сюжет типичного сна.

Сновидению как способу манифестации бессознательной психики мало уделено внимания в современной отечественной литературе. Привлечение вневременной природы бессознательного не такой легкий путь для изучения человеческого поведения. Тем не менее, исследуя непосредственно глубинные структуры личности лучше всего можно понять человека как целостного существа. В теории сновидений как нельзя лучше проявляется универсальность человеческой природы, что продемонстрировано автором на материале сновидений.

Ключевые слова: виды сновидений, вневременность бессознательного, сюжеты сновидений, типичные сновидения, тревожные сновидения

В статье исследуется влияние факторов культурного развития на содержание типичных сновидений. Собраны и проанализированы 1400 сновидений принадлежащих людям проживающих в двух совершенно различных эпохах и культурах. По результатам эмпирических данных последовательно доказываются и обосновываются пять гипотез подтверждающих универсальность человеческих влечений и фантазий раскрытых некогда Фрейдом.

Ключевые слова: виды сновидений, вневременность бессознательного, сюжеты сновидений, типичные сновидения, тревожные сновидения

Дана стаття розглядає сновидіння у світлі несвідомої психіки. Автор аналізує 1400 сновидінь, що належать людям, абсолютно різних епох і культур. Емпіричне дослідження ґрунтоване на п'яти видах сновидінь описаних Фрейдом. На початку, автор дає класифікацію 17 видів тривожних сновидінь. Порівнюючи кількісно тривожні сновидіння обох культур, автор приходиться до висновку, що види тривожних сновидінь не відрізняються. Так само послідовно обґрунтовуються інші висунені гіпотези. Автор приходиться до висновку, що культура мало впливає на зміст типових сновидінь. В той же час, виявлені нові сновидчеські образи, властиві сучасній культурі. Проте, як показано в роботі, ці образи ніяк незмінюють сюжет типового сну. Автор доходить висновку, що культура мало впливає на зміст типових сновидінь. Разом з тим, виявлено нові сновидчеські образи, властиві сучасній культурі. Однак, як показано в роботі, ці образи ніяк не змінюють сюжет типового сну. Сновидінню як засобу маніфестації несвідомої психіки мало приділено уваги в сучасній вітчизняній літературі. Залучення позачасової природи несвідомого не такий легкий шлях для вивчення людської поведінки. Проте, досліджуючи безпосередньо глибинні структури особи краще всього можна зрозуміти людину як цілісної істоти. У теорії сновидінь якнайкраще проявляється універсальність людської природи, що продемонстровано автором на матеріалі сновидінь.

Ключові слова: позачасовість несвідомого, види сновидінь, сюжети сновидінь, типові сновидіння, тривожні сновидіння

This article focuses on the dream in a retrospectum of unconscious. The author analyzes 1400 dreams which belong to the people of completely different eras and cultures. The empirical research is based upon the five types of dreams, which were described by Freud. In the beginning the author makes definition of 17 types of anxiety dreams. By comparing a number of anxiety dreams which are present in both cultures, the author comes to a conclusion that the types of anxiety dreams do not change from culture to culture. The rest of the hypotheses were proved in the same way. The author comes to a conclusion that the culture barely influences the content of the typical dreams. However, despite of this, a number of new objects were discovered; these objects are only persistent to a modern culture. Also as shown in a research, these objects do not change the plot of a typical dream.

The dream is barely looked upon as a manifestation of the unconscious in the native literature. The calling in of a timeless nature of unconsciousness is not an easy way of researching the human behavior. However, when researching deep structures of a person, we can best understand a human as an integral creature. The universality of a human is best show to us in the theory of dreams, this again is shown to us by an author based on the research she has made.

Key words: timelessness of the unconscious, types of dreams, stories of dreams, disturbing dreams, typical dreams

О том, что мифы совершенно различных, и удаленных друг от друга культур незначительно отличаются друг от друга писали многие исследователи [9, 16, 17, 35, 36, 38]. Данные исследователи, все без исключения подчеркивают, что, несмотря на видимое разнообразие культурных и религиозных традиций в основе каждой из культур лежат общие архетипические образы. К мифологии обращаются другие исследователи, сопоставляя миф со сновидением и тем самым раскрывая их сходство и глубинные связи [3, 22, 23, 29, 30]. К. Абрахам пишет: «Таким образом, миф – это сохранившийся

отрывок детской духовной жизни народа, а сновидение – миф индивидуума» [3, С. 92]. З. Фрейд осуществил психологический анализ мифа об Эдипе, раскрыл связь сюжета данного мифа с типическими эротическими сновидениями и типическими сновидениями о смерти [28]. Интересным является современное совместное исследование американских и японских ученых, которые проанализировали сновидения 250 американских студентов и такое же количество снов японцев. Несмотря на убедительную разницу в культуре этих двух народов, американцы и японцы видят одинаковые сны [40].

Исследование сновидений в онтогенетической плоскости также показало, что сновидения детей и взрослых мало чем отличаются. Дети и взрослые видели практически одни и те же сюжеты и испытывали одинаковые чувства во сне [41].

Учитывая, вышеизложенный материал, нам бы хотелось рассмотреть сновидение в свете бессознательной психики и ее свойств. Фрейд писал, что наше поведение мотивируется бессознательными желаниями. А раз это так, то сновидение, прекрасно подойдет для нашего исследования и не только потому, что оно является продуктом бессознательной психики, а еще потому, что бессознательные желания наиболее ярко проявляются в сновидении. Тогда возможно сновидения разных людей как бы они не были удалены друг от друга в пространстве и во времени, покажут нам нечто общее?

Цель нашего исследования состоит в том, чтобы проверить влияние факторов культурного развития на содержание типичных сновидений.

Гипотезы

Эмпирические гипотезы, которые будут подвергнуты испытанию следующие:

- 1) Количество сновидений, в которых сновидец испытывает страх, тревогу или другие похожие эмоции незначительно меняется с эпохой и культурой.
- 2) Способности справляться с ситуациями, провоцирующими тревогу в сновидениях, незначительно меняется с эпохой и культурой.
- 3) Виды тревожных ситуаций в сновидениях, которые вызывают страх или тревогу у сновидца, незначительно отличаются с эпохой и культурой.
- 4) Сюжеты сновидений в современной культуре остаются практически неизменными по сравнению с традиционной культурой.
- 5) Все виды сновидений можно свести к пяти видам сновидений описанных Фрейдом, и эти пять видов не будут значительно отличаться друг от друга.

Объектами данного исследования стали две группы сновидений общей численностью 1400 единиц. Первая группа - это 700 сновидений людей живших в традиционной культуре, описанные в этнографической и антропологической литературе [25, 42, 44], а также людей живших в эпоху античности [1, 5, 6, 7, 10, 12, 15, 20, 31, 32, 34, 43,], и библейские сновидения [8]. Многие авторы обращают наше внимание на то, что античные сновидения и сновидения людей, живших в примитивных обществах, идентичны. Например, Э. Тайлор пишет: «Для древних греков сновидения имели то же значение, что и для современных дикарей» [25, С. 105]. Исходя из этого, мы объединили сновидения людей античности и сновидения «современных дикарей» в одну группу. Исходя из требования политкорректности, назовем ее «традиционной культурой».

Вторая группа также состоит из 700 сновидений современных людей, где 400 сновидений принадлежат нашим клиентам, остальные 300 сновидений описаны в современной психоаналитической литературе [2, 4, 11, 13, 14, 18, 19, 21, 24, 26, 27, 29, 30, 33, 34, 37, 39].

Методика исследования

Для проверки наших эмпирических гипотез в свете вневременности бессознательного, мы использовали пять типов сновидений описанных Фрейдом. Напомним, что к ним относятся:

- 1) Сновидения – желания.
- 2) Нейтральные сновидения.
- 3) Тревожные сновидения.
- 4) Наказывающие сновидения.
- 5) Травмирующие сновидения.

Сновидения желания очень трудно обнаружить без участия самого сновидца в интерпретации. Поэтому мы не учитываем их. Нейтральные сновидения подойдут нам для доказательства только пятой гипотезы, но не подойдут для проверки первых четырех гипотез, по той причине, что чувства сновидца остаются нейтральными, вследствие подавленных желаний бессознательного. Тревожные, наказывающие и травмирующие сновидения подойдут нам, так как они вызывают страх, тревогу или другие похожие эмоции. В них также присутствует желание, которое уже удовлетворено или оно на грани удовлетворения, вследствие чего появляются страх и тревога. Для нас существенный интерес представляют сновидения, в которых спящий прямо заявляет, что он был напуган или испытывал тревогу или об этом пишет автор. Но если сновидец видит сон, где его наказывают каким-то образом, а он не говорит, что он чувствует страх, тревогу или вину, или автор не сообщает об этом, то такие формы сновидения не рассматриваются в нашем исследовании. Такие нейтральные сновидения будем относить в раздел «обычные сновидения», которые J. Lincoln называл «обычные ежедневные события». Но мы считаем, что события в этом разделе могут быть как обычные, ежедневные так и необычные. Для нас интерес представляет в первую очередь не сам сюжет, а чувство страха или тревоги.

Для определения тревожных сновидений мы воспользовались разработанной методикой по тревожным сновидениям, описанной в вышеупомянутом исследовании [41], а также мы ориенти-

ровались на сообщение сновидца, что он испытывал страх, тревогу, вину или похожие чувства во время сновидения или сразу при пробуждении, в случае литературных сновидений мы опирались на описание автора.

Результаты

Выявлены следующие типы тревожных ситуаций в сновидениях, где сновидец испытывает тревогу или страх или другую похожую эмоцию и непосредственно сообщает об этом:

1. За сновидцем гоняются, его преследуют или нападают на него (Сокращенно: погоня и преследование)
2. Сновидец совершил плохой поступок или преступление и его обвиняют, или он не совершал такого поступка но его за что-либо обвиняют (Сокращенно: преступления, обвинения, наказания).
3. Сновидец получил повреждение, или ему нанесен материальный ущерб (Сокращенно: повреждения, потери, несчастья).
4. Сновидец падает, или ему угрожает опасность падения (Сокращенно: падение)
5. Сновидец напуган животными (Сокращенно: пугающее животное)
6. Сновидец убивает кого-то или его убивают или угрожают убить, или сновидец видит, как кто-то убивает кого-то и льется кровь (Сокращенно: убийство).
7. Сновидец участвует в драке, в схватке или его избивают (Сокращенно: драка).
8. Сновидец попадает в авто или любые другие катастрофы, в стихийные бедствия и пожары (Сокращенно: катастрофы и стихийные бедствия).
9. Сновидец видит или участвует в военных действиях (Сокращенно: военные действия).
10. Сновидец ищет кого-то и никак не может найти или не может догнать кого-то (Сокращенно: поиск).
11. Сновидец видит пугающих или угрожающих призраков, духов, вымышленных существ, монстров (Сокращенно: призраки и вымышленные существа).
12. Сновидец заблудился и не может найти выход (Сокращенно: заблудиться).
13. Сновидец пытается двигаться, но его тело скованно и он остается неподвижным (Сокращенно: обездвиженность).
14. Сновидец тонет или существует такая опасность (Сокращенно: тонуть).
15. Сновидец испытывает тревогу относительно школьных экзаменов, оценок, назначения на должность, устройства на работу (Сокращенно: экзамен).
16. Сновидец опаздывает на поезд или на урок, встречу или на другое мероприятие (Сокращенно: опоздание).
17. Сновидец испытывает тревогу в любых других, не описанных выше ситуациях, где он прямо сообщает, что он испытывал страх, тревогу, или сообщает, что проснулся в страхе (Сокращенно: кошмары).

Вышеуказанные типы тревожных ситуаций, указывают, что в целом тревожные сновидения можно разделить на два вида:

- 1) С пугающими образами;
- 2) Без пугающих образов.

Данные, которые относятся к первой гипотезе, приведены в табл. 1. Напомним, что первая гипотеза утверждает, что количество сновидений, в которых сновидец испытывает страх, тревогу или другие похожие эмоции не будут значительно меняться с эпохой и культурой.

Таблица 1

Количественное соотношение тревожных сновидений в современной и традиционной культурах

Тип культуры	Количество тревожных сновидений
Современная культура	296
Традиционная культура	286

Процентное соотношение доли тревожных сновидений проиллюстрировано на рис. 1

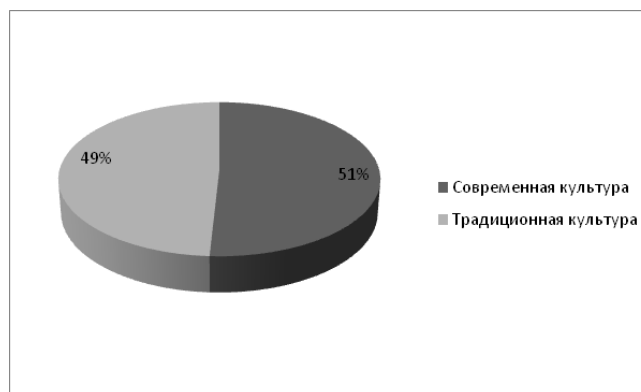

Рис. 1 Доля тревожных сновидений в различных культурах

Данные, которые относятся ко второй гипотезе, продемонстрированы также на рис. 1. Напомним, что вторая гипотеза утверждает, что способности справиться с ситуациями, провоцирующими

тревогу в сновидениях, незначительно меняется с эпохой и культурой. Кроме этого, мы выявили следующие типы реакций на сновидение вызывающее страх или тревогу:

1) Сновидец предпринимает любую попытку, чтобы справиться с вызывающей страх и тревогу ситуацией, и в итоге справляется с ней.

2) Сновидец предпринимает какую-либо попытку, но безуспешно.

3) Сновидец предпринимает попытку справиться с вызывающей страх и тревогу ситуацией, и он удачно справляется с ней так как получил помощь извне или в результате «неестественных» превращениях в сюжете сновидения.

Данные, которые относятся к третьей гипотезе, приведены в табл. 2. Напомним, что третья гипотеза утверждает, что виды тревожных ситуаций в сновидениях, которые вызывают страх или тревогу у сновидца, незначительно отличаются с эпохой и культурой.

Таблица 2

Доля тревожных сновидений по семнадцати классам

№	Типы тревожных ситуаций	Современные культуры	Традиционные культуры
1.	Кошмары	73	51
2.	Пугающие животные	37	39
3.	Повреждения, потери и несчастья	36	42
4.	Погоня и преследования	28	31
5.	Убийства	17	25
6.	Преступления, обвинения, наказания	16	6
7.	Драка	14	12
8.	Катастрофы и стихийные бедствия	13	28
9.	Падение	11	2
10.	Экзамен	10	0
11.	Поиск	9	7
12.	Призраки, вымышленные существа	8	14
13.	Военные действия	8	9
14.	Опоздания	7	0
15.	Обездвиженность	4	8
16.	Заблудиться	3	4
17.	Тонуть	2	4

Кроме тревожных сновидений, нами выявлен промежуточный класс – смешанные сновидения. Их два типа: сновидения с тематикой смерти (сокращенно: смерть) и сновидения с тематикой болезни (сокращенно: болезнь). В таких сновидениях одни сновидцы испытывают различной степени тревогу, другие не испытывают явной тревоги, хотя присутствуют другого рода сильные чувства и переживания.

Сновидения с тематикой смерти по количеству занимают первое место в обеих культурах. Нами выявлены следующие типы снов с тематикой смерти:

1) Сновидец видит живых родственников или знакомых, которые в действительности уже умерли;

2) Сновидец видит умерших родственников или знакомых, которые в действительности еще живы;

3) Сновидец видит себя умершим или при смерти;

4) Сновидец видит атрибуты смерти, такие как похороны, кладбище и другие.

Сновидения с тематикой болезни (сокращенно: болезнь) содержат сюжеты, где сновидец, его родственники или близкие люди болеют или принимают лечение или находятся в медицинском учреждении. Количественное соотношение снов с тематикой болезни приведено на рис. 2.

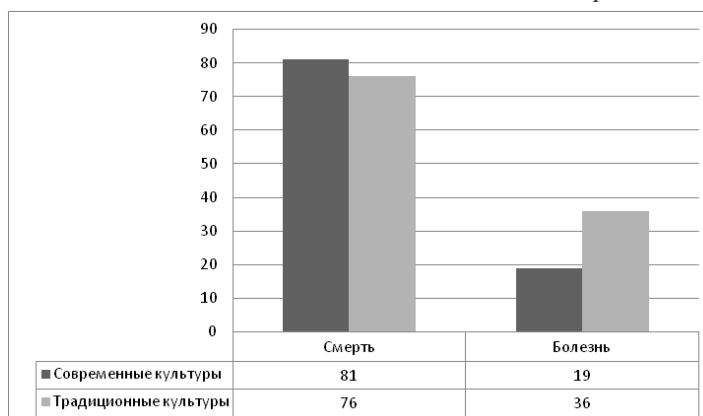

Рис. 2 Доля смешанных сновидений в различных культурах

Діаграма на рис. 2 показує, що в сучасній культурі на 5 сновидінь з тематикою смерті більше, ніж в традиційній культурі. Сновидінь з тематикою хвороби значно більше у людей традиційної культури, ніж в сучасній. Ця різниця становить 17 одиниць. Якщо урахувати, що в сновидіннях про хвороби так чи інакше присутня деяка частина страху або подібного почуття, то ми можемо сказати, що тривога з приводу хвороби більше притаманна людям традиційних суспільств.

Ми виявили наявність в обох культурах нейтральних сновидінь, де сновидець не відчуває тривоги або страху або іншу подібну емоцію, а його почуття залишаються нейтральними або він відчуває приємні або інші подібні емоції. Нагадаємо, що нейтральні сновидіння це сновидіння, не мають яскраво вираженої емоційної окраски, сюжети наступні:

1. Сновидіння, де сновидець відчуває сексуальне бажання, або вступає в сексуальні стосунки (Сокращенно: Еротическіе і сексуальніе).
2. Сновидіння, сюжет яких оснований на темі їди або її прийняття (Сокращенно: Ёда і ёе прийнятіе).
3. Сновидіння, де сюжет оснований на проісшествіях з животніми, но ці животніе не вызывають тривогу у сновидца (Сокращенно: мирные животные).
4. Сновидець бачить себе або інших в странній одязі, або одязь і взуття з дефектом або старі, або сновидець одяг неестественно і неадекватно (Сокращенно: одязь со странностями).
5. Сюжет сновидінь кається бременности, родов или новорожденного (Сокращенно: бременность, роды).
6. Сновидіння, де в сюжети сновидінь, вторгаються предмети і засрава сучасної високої технології: засрава мобільної зв'язі, Інтернет, телевізор, ноутбук, комп'ютер, гаджети, реклама, електронні ігри і т. д. (Сокращенно: сучасные технологии).
7. Сновидець подорожує або їде в іншу країну (Сокращенно: путешествие).
8. Сновидець бачить психолога, бачить в тренінгових семінарах (Сокращенно: психолог).
9. Сновидець в сновидінні піднімається або опускається по лісці, на ліфті (Сокращенно: лестница).
10. Сновидець літає або парить по повітрю (Сокращенно: полет по воздуху).
11. Сновидець бачить відомих осіб: політиків, артистів і відомих осіб (Сокращенно: известные личности).
12. Сновидець знаходиться в воді або купається або плаває (Сокращенно: водные процедуры).
13. Сновидець бачить іспражніться або помочитися, або шукає туалет, при цьому проісходять якіе-лібо недоразуміня (Сокращенно: тема туалета).
14. Сновидець бачить сновидіння з релігійної тематикою (Сокращенно: религиозные).
15. Сновидець бачить сні, де він бачиться серед мусора, в брязі або в брязній воді, болоті (Сокращенно: грязь).
16. Сновидець бачить сні, де він відчуває щастя, довольтво і умиротворення, о чөм он сообщає после пробуждения (Сокращенно: счастливые сны).
17. Сновидець голий або тіло його частично покрито (Сокращенно: нагота).
18. Сновидець взірається на холм або на гору або він уже взірался і стоїть на вершині (Сокращенно: взбираться на вершину).
19. Сновидець бачить участь в інших звичайних, бжедневних бсобытіях, не перечисленних в предыдущих пунктах (Сокращенно: обычные события)

Таблица 3

Количественное соотношение нейтральных сновидений в современной и традиционной культурах

№	Виды обычных ситуаций в сновидениях	Современные	Традиционные
1.	Обычные события	72	63
2.	Эротические	42	15
3.	Еда и ее принятие	28	25
4.	Животные мирные	21	22
5.	Одежда со странностями	18	15
6.	Беременность, роды	16	12
7.	Современные технологии	13	
8.	Путешествие	11	6
9.	Психолог	11	
10.	Лестница, лифт	10	5
11.	Темы туалета	10	5
12.	Религиозные	9	88
13.	Полет по воздуху	9	5
14.	Известные личности	9	6
15.	Водные процедуры	8	13
16.	Грязь	8	1
17.	Нагота	5	3
18.	Счастливые сны	3	5
19.	Взбираться на вершину	1	13

Мы подошли к обсуждению четвертой гипотезы. Напомним, четвертая гипотеза утверждает, что сюжеты сновидений в современной культуре остаются практически неизменными по сравнению с традиционной культурой. На рис.3 показаны сюжеты сновидений, которые остаются практически неизменными в двух разных эпохах.

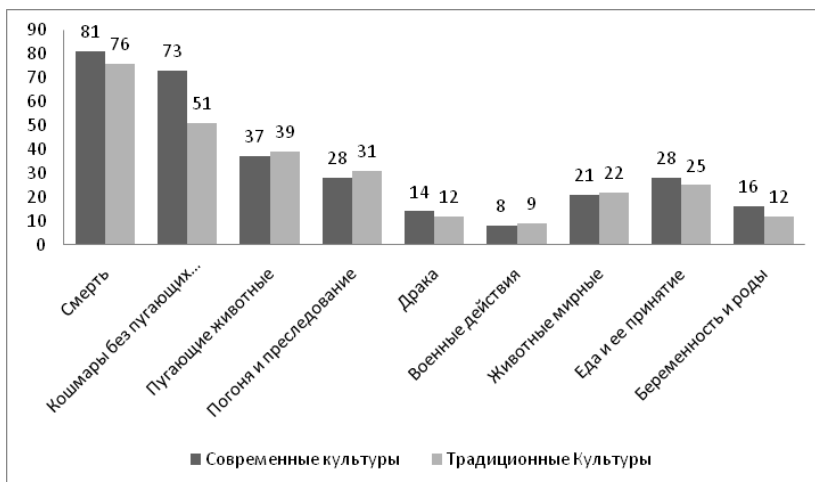

Рис 3. Константность сюжетов сновидений различных эпох

Как оказалось, существенно различается только количественное соотношение эротических сновидений и религиозных. На рис.4 можно видеть, что эротические сны преобладают в современных культурах, а религиозные – в традиционных культурах.

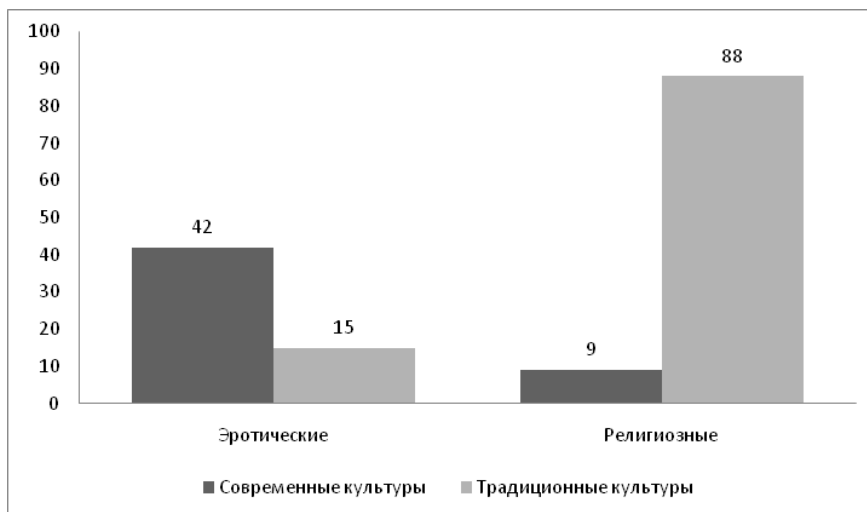

Рис.4 Количественное соотношение эротических и религиозных сновидений в различных культурах и эпохах.

Приступим к проверке пятой гипотезы, которая утверждает, что все выявленные виды сновидений можно свести к пяти видам сновидений, описанным Фрейдом: сновидения – желания, нейтральные, наказывающие, тревожные и травмирующие. Из этих пяти типов сновидений, нам пришлось отказаться от сновидений – желания, так как для обнаружения бессознательного желания нам нужен сам сновидец и его ассоциации. Все остальные типы сновидений подходят нам. Из – за некоторых проблем идентификации тревоги в сновидениях с тематикой смерти и болезни, у нас появился смешанный тип. Тем не менее, мы предполагаем, что этот тип скорее вызывает тревожные эмоции или другие острые, тяжелые чувства, нежели нейтральные. Итак, напомним, что пятая гипотеза утверждает, что все виды сновидений можно свести к пяти видам сновидений описанных Фрейдом, и эти пять видов не будут значительно отличаться друг от друга.

Таблица 3

Виды сновидений	Современная культура	Традиционная культура
Тревожные сновидения	296	286
Смешанные сновидения	100	112
Нейтральные сновидения	304	302

На рис. 5 мы можем видеть данные относящиеся к пятой гипотезе.

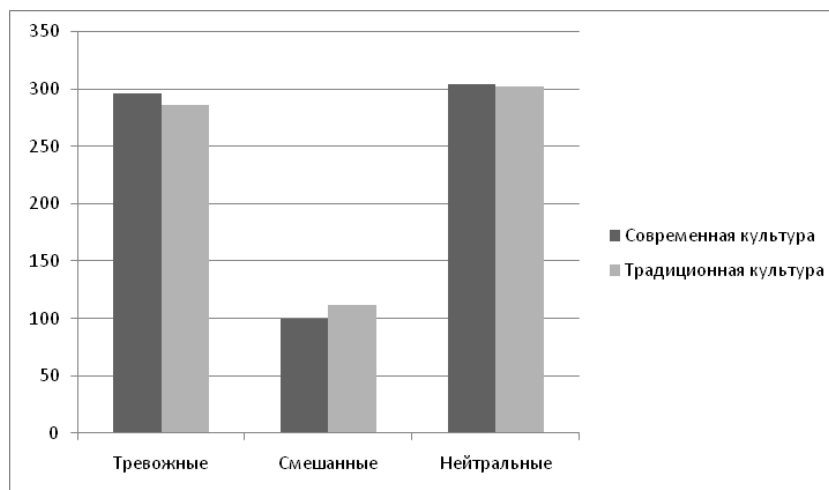

Рис. 5. Соотношение количества различных типов сновидений в современных и традиционных культурах.

Выводы. Цель нашего исследования состояла в том, чтобы проверить влияние культурного развития на содержание типичных сновидений. Мы пришли к следующим выводам:

Количество тревожных сновидений не меняется с эпохой и культурой. Соответственно способности сновидца справляться с опасными и тревожными ситуациями не улучшаются. Наоборот, мы выявили новые сюжеты, в современной культуре которые несут дополнительную тревогу, которой не было у людей традиционной культуры. Это следующие сюжеты: 1) «экзамен», где сновидец испытывает тревогу относительно школьных экзаменов, оценок, назначения на должность, устройства на работу;

2) «опоздание», где сновидец опаздывает на поезд или на урок, встречу или на другое мероприятие.

Кроме этого, количество «кошмаров» (сновидений без утрашающих объектов) в современной культуре, значительно больше по сравнению с количеством «кошмаров» в традиционных культурах.

Из нейтральных сновидений мы выявили новые сюжеты присущие современной культуре:

1) «современные технологии»;

2) «психолог», где сновидец посещает психолога, участвует в тренинговых семинарах.

Наибольший контраст создают сновидения религиозные и эротические. Первые значительно преобладают в традиционной культуре, а вторые – в современной.

Такие сюжеты в сновидениях как: смерть, животные (пугающие и мирные), повреждения и несчастия, погоня и преследования, драки, военные действия, тема еды, беременность и роды практически не различаются по отношению к разным исследуемым культурам (см. рис. 3). Следовательно, типичные сновидения остаются константными в исследуемых нами эпохах.

Все типы сновидений сводимы к пяти типам описанным Фрейдом. Таким образом, мы пришли к заключению, что наши выводы подтверждают концепцию вневременности бессознательного, и этот факт еще раз доказывает универсальный характер человеческих влечений и фантазий, раскрытых З. Фрейдом.

Литература

1. Абрахам К. Анализ сновидений у Овидия / К. Абрахам // Психоаналитические труды: В III т. – Пер. с нем. – Ижевск: ERGO, 2009. –
2. Абрахам К. О сложном церемониале невротичных женщин / К. Абрахам // Психоаналитические труды: В III т. – Пер. с нем. – Ижевск: ERGO, 2009. –
3. Абрахам К. Сновидение и миф / К. Абрахам // Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа / Сборник / Пер. с нем. – Львов: Инициатива; М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – С. 65 – 122.
4. Анзье Д. Пленка сновидения // Современная теория сновидений. Сборник. – М., 1999, с. 203–221
5. Аполоний Родосский. Аргонавтика // Александрийская поэзия. Сост. М. Е. Грабарь – Пассек. М., 1972. – 302 с.
6. Аристид Э. Священные речи; Похвала Риму / Элий Аристид // Пер. С. И. Межеричкой. М.: Ладомир: Наука, 2006. – 279 с.
7. Артемидор. Онейрокритика. М.: Кристал, 1999. – 448 с.
8. Библия. Книги Священного писания Ветхого и Нового Завета: В русском переводе / Русское библейское общество. – Перепечатано с Синодального издания. – М.: Русское библейское общество, 1992. – 1307 с.
9. Бирлайн Дж. Ф. Параллельная мифология / Пер. с англ. А Блейз. – М.: КРОН – ПРЕСС, 1997 – 336 с.
10. Вергилий. Буколики. Георгики. Энеида. Пер. С. Шервинского, С. Ошерова. М., 1979. - 552 с.
11. Гемайл Д. Некоторые размышления по поводу аналитического выслушивания и экрана сновидения // Современная теория сновидений. Сборник. – М., 1999, с. 187 – 202
12. Гомер. Илиада. Одиссея / Гомер ; Перев. с др. греч. Н. Гнедича. – М. : Худож. литература, 1967. – 768 с.
13. Гринсон Р. Техника и практика психоанализа. – Воронеж: НПО «МОДЕК». 1994 – 491 с.

14. Калина Н. Ф. Основы психоанализа. Серия «Образовательная библиотека2 – М.: «Рефл – бук», К.: «Ваклер». 2001. – 352 с.
15. Ксенофонт. Анабасис / Под редакцией И. И. Толстого. М. – Л. 1951. — 299 с.
16. Кэмпбелл Дж. Мифический образ / Дж. Кемпбелл; Пер. с англ. К.Е. Семенова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 683 с.
17. Кэмпбелл Дж. Мифы, в которых нам жить / Дж. Кемпбелл // Киев: София, 2002 - 256 с.
18. Мазин В. Онейрография: Призраки и Сновидения / Гл. ред. С. Г. Уварова. – Нежин: ООО «Видавництво «Аспект – Поліграф», 2008. – С. 9 – 60.
19. Мей Р., Калигор Л. Сновидения и символы – М.: Издательство «Институт общегуманитарных исследований», 2010 – 360 с.
20. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. – Т. II / Под ред. Р. В. Грищенко. – СПб.: Кристал, 2001. – 375 с.
21. Психология сновидений: Хрестоматия \ Сост. К. В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2003. – 528 с.
22. Ранк О. Закс Г. Психоаналитическое исследование мифов и сказок / О. Ранк, К. Закс // Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа / Сборник / Пер. с нем. – Львов: Инициатива; М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – С. 207 - 246.
23. Ранк О. Миф о рождении героя / О. Ранк // Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа / Сборник / Пер. с нем. – Львов: Инициатива; М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – С. 123 - 206.
24. Современная теория сновидений. Сб. Пер. с англ., М. ООО «Фирма «Издательство АСТ», Рефл-Бук. 1998 - 336 с. Серия «Актуальная психология».
25. Тайлор Э.Б. Первобытная культура.– М.: Изд. политической литературы. 1989. с. 184, с. 184.
26. Ференци Ш. Теория и практика психоанализа: Пер. с нем.–М.: ПЕР СЭ, СПб.: Университетская книга. – 320 с.
27. Ферро А. Психоанализ: создание историй \ Перев. с итальянского А. В. Казанской и Е. А. Кисловой. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 232 с.
28. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд – СПб.; Питер, 2001. – 384 с.
29. Фрейд З. Толкование сновидений / З. Фрейд. – М.: ООО. «Фирма СТД», 2005. – 682 с.
30. Фромм Э. Забытый язык / Э. Фромм // Душа человека. – М.: ООО. «Издательство АСТ ЛТД», 1998. – 664 с.
31. Цицерон М. Т. Диалоги: О государстве. О законах / М. Т. Цицерон / Сост.: И. Н. Веселовский, В. О. Горенштейн, С. Л. Утченко. М.: Наука, 1994. - С. 81 – 87.
32. Цицерон М.Т. О дивинации. // Философские трактаты: Пер. с латин. – М.: Наука, 1985. – С.191-298.
33. Шварц - Салант Н. Пограничная личность: Видение и исцеление \ Пер. с англ. – М.: «Когито - Центр», 2010. – 386 с.
34. Экзегетика снов. Европейские хроники сновидений. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 464 с.
35. Элиаде М. Миф о вечном возвращении: архетипы и повторяемость / М. Элиаде. - К – СПб.: Алетей, 1998. – 250 с.
36. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии / М. Элиаде / Пер. с англ. – М.: REFL – book, К.: Ваклер, 1996. – 288 с.
37. Энциклопедия глубинной психологии. Т. IV. Индивидуальная психология. Аналитическая психология. Пер. с нем. \ Общ. Ред. А. М. Боковинова. – М, «Когито – Центр», МГМ, 2004. – 588 с.
38. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг. – М.: Совершенство – Port – Royal, 1997. – 384 с.
39. Юнг К. Г. Тэвистокские лекции / Исследование процесса индивидуации. Пер. с англ. – М.: «Рефл – бук», К.: «Ваклер», 1998. – 295 с.
40. Griffith Richard M., Miyagi O., Tago A. The Universality of Typical Dreams: Japanese us. Americans / American Anthropologist, issue 6, 2009. – С. 1173 – 1179.
41. Hall C. S., Nordby V. J. Empirical evidence for the timelessness of the unconscious // Природа, функции, методы исследования. Коллект. моногр. В 4-х т. – Тбилиси, 1978. – Т. 2–77. – С. 121-135.
42. Lincoln J. S. The dream in primitive cultures / J. S. Lincoln. – The Williams & Wilkins Company Baltimore, 1935. – 359 с.
43. Lucan. The civil war sive Pharsalia. With an English translation by J. D. Duff. London, 1988. - 640 p.
44. World of Dreams. Antology. N. Y. 1947. – 948 с.

Literatura

1. Abraham K. The analysis of dreams at Ovidiya / K. Abraham//Psychoanalytic works: In the III t. – Translation from German – Izhevsk: ERGO, 2009. – P. 185 – 188.
2. Abraham K. About difficult ceremonial the neurotic women / K. Abraham // Psychoanalytic works: In the III t. – Translation from German – Izhevsk: ERGO, 2009. – P. 291 – 299.
3. Abraham K. The dream and the myth / K. Abraham//Between Oedipus and Osiris: Formation of the psychoanalytic concept of the myth / Collection / Translation from German – Lvov: Initiative; M.: Publishing house «Perfection», 1998. – P. 65 – 122.
4. Anzye D. Film of a dream // Modern theory of dreams. Collection. – М, 1999. - P. 203-221
5. Apolony Rodosky. Argonautica // Alexandria poetry. Comp. M. E. Grabar – Passek. M, 1972. - 302 p.
6. Aristide E. Sacred speeches; Praise Rome / Ely Aristide // Transl. Mezheritskoy S. I. M.: Ladomir: Science, 2006. – 279 p.

7. Artemidor. *Oneyrokritika*. M.: Cristal, 1999. – 448 p.
8. Bible. Books of the Scriptus of the Old and New Testament: In Russian translation / Russian bible society. – It is reprinted from the Synod edition. – M.: Russian bible society, 1992. – 1307 p.
9. Birleynd D. F. *Parallel Mythology* / Transl. from English. A. Bleyz. – M.: KRONER – the PRESS, 1997. – 336 p.
10. Vergilius. *Bukoliki. Georgiki. Eneida* / Transl. S. Shervinskogo, S. Osherova. M., 1979. - 552 p.
11. Gemayl D. Some reflections concerning analytical listening and the dream screen // the Modern theory of dreams. Collection. – M., 1999, P. 187 – 202.
12. Homer. *Iliad. Odyssey* / Homer; Transl. from ancient Greek N. Gnedich. – M.: imaginative literature, 1967. – 768 p.
13. Grinson R. *Technique and practice of psychoanalysis*. – Voronezh: NPO MODEK. 1994 – 491 p.
14. Kalina N. F. *Theory of the psychoanalysis*. Series «Educational library» – M.: «Refl – book», K.: «Vakler». 2001. – 352 p.
15. Xenophon. *Anabasis* / I. I. Tolstoy's edition. M.–L. 1951. — 299 pages.
16. Campbell J. *The Mythic image* / J. Campbell; Transl. from English K.E. Semenov. – M.: OOO «Publishers AST», 2004. – 683 p.
17. Campbell J. *Myths in which us to live* / J. Campbell // Kiev: Sofia, 2002 - 256 p.
18. Mazin V. *Oneyrografiya: Ghosts and Dreams* / Edition of S. G. Uvarova. – Nezhin: OOO «Vidavnitstvo «Aspekt-Poligraf», 2008. – P. 9 – 60.
19. May R., Kaligor L. *Dreams and symbols* – M.: Publishers «Institute of All-humanitarian Researches», 2010. – 360 p.
20. Plutarch. *Comparative biographies*. – T. II / Under the editorship of R. V. Grishchenkov. – SPb.: Cristal, 2001. – 375 p.
21. *Psychology of dreams: Anthology* \ Comp. K. V. Selchenok. – Mn. : Harvest, 2003. – 528 p.
22. Rank O. Zaks G. *Psychoanalytic research of myths and fairy tales* / Island Rank, K. Zaks//Between Oedipus and Osiris: Formation of the psychoanalytic concept of the myth / Collection / Transl. from German. – Lvov: Initiative; M.: Publishing house “Perfection”, 1998. – P. 207 - 246.
23. Rank O. *The myth about the birth of the hero* / Island Rank//Between Oedipus and Osiris: Formation of the psychoanalytic concept of the myth / Collection / Lane with it. – Lvov: Initiative; M.: Publishing house “Perfection”, 1998. – P. 123 - 206.
24. *Modern theory of dreams*. Sb. Transl. from English, M. OOO «Firm «Publishing house AST», Refl-Book. 1998 - 336 pages.
25. Taylor E.B. *Primitive culture*. – M.: Publishing house political literature. 1989. - 184 p.
26. Ferentsi Sh. *Theory and practice of psychoanalysis*: Transl. from German – M.: PER SE, SPb.: University book. – 320 p.
27. Ferro A. *Psychoanalysis: creation stories* \ Transl. from Italian A. V. Kazanskoy and E. A. Kislova. – M.: Klass independent firm, 2007. – 232 p.
28. Freud S. *Introduction in psychoanalysis: Lectures* / S. Freud – SPb.; St. Petersburg, 2001. – 384 p.
29. Freud S. *Interpretation of dreams* / S. Freud. – M.: OOO «STD firm», 2005. – 682 p.
30. Fromm E. *The forgotten language* / E. Fromm // Soul of the person. – M.: OOO. «AST LTD publishing house», 1998. – 664 p.
31. Cicero M. T. *Dialogues: About the state. About laws* / M T. Cicero / Comp.: I. N. Veselovsky, V. O. Gorenstein, S. L. Utchenko. M.: Science, 1994. – P. 81 – 87.
32. Cicero M. T. *About a divination*. // *Philosophical treatises*: Transl. from Latinas. – M.: Science, 1985. – P. 191-298.
33. Schwartz - Salant N. *Boundary personality: Vision and the healing* \ Transl. from English – M.: “Kogito - Center”, 2010. – 386 p.
34. *Exegetics of dreams. European chronicles of dreams*. – M.: Eksmo's publishing house, 2002. – 464 p.
35. Eliade M. *The myth about eternal return: archetypes and repeatability* / M. Eliade. - K – SPb.: Aleteya, 1998. – 250 pages.
36. Eliade M. *Myths, dreams, mysteries* / M. Eliade / Transl. from English – M.: REFL – book, K.: Vakler, 1996. – 288 pages.
37. *Encyclopedia of deep psychology*. T. IV. *Individual psychology. Analytical psychology*. Transl. from German. \ General Edition of A. M. Bokovikov. – M, «Kogito – Center», MGM, 2004. – 588 p.
38. Jung K. G. *The soul and the myth: six archetypes* / K. G. Jung. – M.: Perfection – Port – Royal, 1997. – 384 p.
39. Jung K. G. *Tavistock lectures / Research of process of an individuation*. Transl. from English – M.: «Refl – a beech», K.: «Vakler», 1998. – 295 p.
40. Griffith Richard M., Miyagi O., Tago A. *The Universality of Typical Dreams: Japanese us. Americans* / *American Anthropologist*, issue 6, 2009. – P. 1173 – 1179.
41. Hall C. S., Nordby V. J. *Empirical evidence for the timelessness of the unconscious* // *Природа, функции, методы исследования*. Коллект. моногр. В 4-х т. – Тбилиси, 1978. – Т. 2–77. – С. 121-135.
42. Lincoln J. S. *The dream in primitive cultures* / J. S. Lincoln. – The Williams & Wilkins Company Baltimore, 1935. – 359 c.
43. Lucan. *The civil war sive Pharsalia*. With an English translation by J. D. Duff. London, 1988. - 640 p.
44. *World of Dreams*. Antology. N. Y. 1947. – 948 c.

УДК 159.9.072.423

Проективна психодіагностична методика
«Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн» та перший досвід її застосування

Пушкін О. А.

В даній статті пропонується нова проективна психодіагностична методика “Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн”, яка призначена виявляти структуру мотивів особистості та оцінити рівень фрустрації потреб особистості. Ця методика оснований на принципі ранжування графічного стимульного матеріалу від суб’єктивно найбільш приємного до неприємного, та побудована за зразком Восьмикольорового теста Люшера. На відміну від більшості відомих проективних тестових методик, дана методика не потребує від досліджуваної особи вербалізації своїх почуттів та станів, що дозволяє її використовувати для діагностики як здорових осіб, так і осіб, що страждають на хронічні розлади психіки. Також надаються результати статистичного аналізу результатів першого застосування даної методики.

Ключові слова емоції, воля, мотивація, тест особистості, проективний тест.

В данной статье предлагается новая проективная психодиагностическая методика «Динамический Эмоционально-Мотивационный Паттерн», которая предназначена выявлять структуру мотивов личности и оценивать уровень фрустрации потребностей личности. Методика основана на принципе ранжирования стимульного материала от субъективно более приятного до неприятного, и построена по примеру Восьмицветового теста Люшера. В отличие от большинства других известных проективных тестовых методик данная методика не требует от испытуемого вербализации своих чувств и состояний, что позволяет использовать её как для диагностики здоровых лиц, так и лиц страдающих тяжёлыми расстройствами психики. Также представлены результаты статистического анализа результатов первого применения данной методики.

Ключевые слова эмоции, воля, мотивация, личностный тест, проективный тест.

This article proposed a new personality projective test “Dynamical Emotional And Motivational Pattern”. It was designed as an instrument for assessment of personal motives structure and for evaluating of personal frustration level. This test is based on a principle of ranging stimuli – pictograms – from most pleasant one to most unpleasant one. The main design idea of this test is adopted from Lüscher Colour Test. Unlike other famous projective tests, this one does not demand the verbal abilities from subject, and may be used for testing mentally handicapped persons along with mentally sane persons. Also presented statistical data derived from results of first research application of this test.

Key words emotions, volition, motivation, personality test, projective test.

На сьогоднішній день існує велика кількість психодіагностичних методик та тестів, що широко застосовуються у психологічній, педагогічній та медичній сферах, для дослідження особливостей психіки людей, як здорових, так і таких, що страждають на фізичні та психічні розлади. Такі тести охоплюють широкий спектр як теоретично-методологічних підходів, так і технічних засобів реалізації [1].

Однак, існують певні процеси та особливості психіки людини, для вивчення яких потрібні нові діагностичні інструменти. Так, існує певна нестача психодіагностичних інструментів для дослідження емоційно-вольових та мотиваційних особливостей особистості дітей та дорослих, що мають проблеми з вербальною експресією своїх почуттів та станів [2]. Заповнити цю нестачу покликана проективна психодіагностична методика “Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн”.

Призначенням проективної психодіагностичної методики “Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн” є діагностика особливостей емоційно-вольової сфери особистості. Вона також дозволяє оцінити ієрархію потреб та мотивів особистості, емоційну значущість тих чи інших потреб, рівень фрустрації потреб, рівень тривожності та ступінь вираженості дезадаптивної поведінки.

Дана методика оснований на принципі ранжування стимульного матеріалу – карток з піктограмами – в континуумі від суб’єктивно найбільш приємних до неприємних [3]. Також вона спирається на такі теоретичні положення: поняття про комплекси, як динамічне поєднання уявлень та емоцій, що мають несвідому природу [4, 5]; ієрархію потреб особистості за А. Маслоу [6]; уявлення позитивної психології про “потік” [7,8]. Діагностична процедура побудована за прикладом та з опорою на деякі теоретичні положення проективної психодіагностичної методики “Восьмикольоровий тест Люшера”. Однак, на відміну від методики Люшера, яка розглядає реакцію особи на певні кольори, як відображення несвідомих емоційних та фізіологічних процесів, у методиці “Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн” використовуються символічні зображення об’єктів, які можна вважати ідеограмами, і які, у свою чергу, мають викликати у досліджуваної особи індивідуальну реакцію на суму значень, що полягають за зображеннями стимульного матеріалу [9, 10].

Психодіагностична методика “Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн” може бути застосована для діагностики дорослих досліджуваних осіб, дітей від 5 років та осіб, що страждають на хронічні психічні розлади.

Процедура дослідження. Перед досліджуваною особою, на рівній однотонній поверхні, за відсутності предметів, що можуть відволікати увагу, розкладаються вісім карток стимульного матеріалу (рис. 1), у випадковому порядку. Досліджуваній особі дається наступна інструкція: “Подивіться, будь

ласка, уважно на картки з малюнками, та оберіть ту з них, що Вам подобається найбільше у даний момент". Після того, як досліджувана особа вкаже на певну картку, дослідник перегортає її та відкладає в бік, фіксує при цьому її номер у протоколі дослідження (таб. 1). Продовження інструкції: "Тепер, оберіть із решти карток ту, що більше Вам подобається". Таким чином, процедура вибору повторюється до останньої картки. Результати заносяться до протоколу. Після трьох-п'яти хвилин перерви процедура тестування повторюється, результати заносяться до протоколу.

Номер фігури, що була обрана першою, записується до клітинки в таблиці під літерою "а", номер наступної фігури записується в клітинку під літерою "b", і так далі, до кінця. В графі "Маркери фрустрації" ставляться, у відповідних клітинках, знаки "!" у випадках, якщо будь яка фігура з номерами 1 – 6 знаходиться на позиціях "g" або "h". У випадках, якщо фігури 7 або 8 знаходяться на позиціях "а" або "b", у відповідних клітинках ставляться знаки "!!!", якщо фігури 7 або 8 знаходяться на позиціях "с" або "d", у відповідних клітинках ставляться знаки "!!", і якщо фігури 7 або 8 знаходяться на позиціях "е" або "f", у відповідних клітинках ставляться знаки "!".

Перший вибір відповідає ситуативному емоційно-мотиваційному патерну, другий вибір, беручи до уваги перший, вказує на більш стабільний, особистісний емоційно-мотиваційний патерн [11].

Таблиця 1

ПРОТОКОЛ
психодіагностичного дослідження за методикою
«Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн»

Дата _____
Досліджувана особа: П.І.Б. _____ Вік _____
Діагноз _____

Вибір №1 (ситуативний емоційно-мотиваційний патерн)

Позиція	a	b	c	d	e	f	g	h
Номер фігури								
Маркери фрустрації								

Вибір №2 (особистісний емоційно-мотиваційний патерн)

Позиція	a	b	c	d	e	f	g	h
Номер фігури								
Маркери фрустрації								

Висновок _____

П.І.Б. дослідника _____

Підпис _____

Значення фігур стимульного матеріалу (рис. 1). Фігура №1 – "Куряча ніжка" – символізує базові вітальні потреби, такі як їжа, тепло, почуття захищеності, у більшості випадків з'являється на позиціях "е" та "f", на перших позиціях з'являється якщо досліджувана особа відчуває втому, голод тощо.

Фігура №2 – "Дім" – символізує безпечний особистий простір, місце, де людина відчувається своєю, зазвичай з'являється на позиціях "b", "c", "d", у випадках появи на останніх позиціях може свідчити про невдоволеність досліджуваної особи своїм найближчим оточенням.

Фігура №3 – "Близькість" – символізує емоційно значущі міжособистісні відносини, у більшості випадків з'являється на позиціях "а", "b", "c", у разі розміщення на останніх позиціях може свідчити про значні проблеми досліджуваної особи щодо створення та підтримки близьких стосунків з іншими людьми.

Фігура №4 – "Золота медаль" – символізує потяг до перемоги в ситуаціях змагання, бажання визнання здобутків особистості іншими людьми, звичайні позиції – "а", "b", "e", "f", позиція вказує на рівень амбіційності досліджуваної особи – "а", "b" – високий рівень амбіційності, – "e", "f" – незначний рівень амбіційності.

Фігура №5 – "Квітка" – символізує естетичні почуття та потяги людини, зазвичай з'являється на позиціях "b", "c", "d", поява на останніх позиціях може вказувати на недостатній розвиток естетичних потреб досліджуваної особи.

Фігура №6 – "Сонце" – символізує потяг до творчої активності, самоактуалізації та самореалізації у діяльності. Згідно поглядів К.Г. Юнга на символізм психічної реальності людини, Сонце виступає символом творчого джерела, раціональною репрезентацією "Бога-Творця" ще з часів, що передують формуванню цивілізації [12]. Однак, деякі досліджувані особи можуть асоціювати даний символ із відпочинком. Зазвичай Фігура №6 з'являється на перших позиціях. Поява даної фігури на останніх позиціях може свідчити про наявність суттєвих проблем в емоційно-вольовій сфері досліджуваної особи.

Фігура №7 – "Ніж" – символізує агресивні потяги як щодо оточуючих людей, так і щодо самого себе.

Фігура №8 – "Примара" – символізує страхи, викликані конфліктами, що містяться в несвідомій сфері психіки людини.

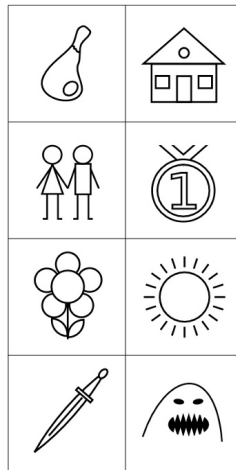

Рисунок 1

Значення позицій (таб. 1). Позиції “а” та “b” – вказують на значну перевагу, сигналізують про те, що стани або потреби, які символізують ці фігури, є найбільш актуальні та бажані для досліджуваної особи. Позиції “c” та “d” – вказують на важливі для особистості стани та потреби, задоволення яких є важливим для її ефективного функціонування. Позиції “e” та “f” – вказують на стани та потреби, які задоволені, або вважаються особистістю неактуальними. Позиції “g” та “h” – вказують на стани або потреби, які особистість вважає небажаними або неприйнятними.

Фігури, що лежать на позиціях “а” та “b” – є дуже важливими, адже вони вказують на найбільш значущі мотиви та стани, що впливають на поведінку досліджуваної особи. У нормі, Фігури №7 та №8 мають знаходитися на позиціях “g” та “h”. У разі, якщо Фігури №7 та №8 знаходяться на інших позиціях, можна вести мову про фрустрацію деяких потреб, аж до дезадаптивної поведінки. В залежності від кількості отриманих маркерів фрустрації (знаків “!”), можна визначити: 0 – 2 “!” – низький рівень фрустрації, 3 – 5 “!” – середній, або помірний рівень фрустрації, та 6 – 8 “!” – високий рівень фрустрації потреб, який пов’язаний також з високим рівнем тривожності.

Результати практичного застосування психодіагностичної методики “Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн”. В період з липня по вересень 2012 року, було проведено обстеження за методикою “Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн” 60 жінок віком від 18 до 52 років, та 50 чоловіків, віком від 18 до 63 років, що мають щонайменше повну середню освіту, не страждають на хронічні розлади психіки, та проживають у місті Харків та Харківській області.

У таблицях 2 – 4 надані дані щодо частот розподілу окремих фігур тесту по позиціях “а” – “h” у досліджуваних жінок, чоловіків, та зведені частоти виборів жінок та чоловіків.

Таблиця 2

Досліджувані особи жінки. Частоти виборів фігур у відсотках

№ Фігури	ПОЗИЦІЯ							
	a	b	c	d	e	f	g	h
1	0,83	1,67	5,83	5	20	49,16	7,5	10
2	12,5	22,5	19,17	26,66	9,17	5,83	1,67	2,5
3	35	32,5	22,5	6,67	1,67	0	1,67	0
4	15	4,17	5,83	11,67	39,16	19,17	2,5	2,5
5	5,84	20,83	22,5	24,17	14,17	11,67	0,83	0
6	29,17	13,33	20,84	19,17	10,83	2,5	2,5	1,67
7	0,83	0	0,83	3,33	4,17	10	64,16	16,67
8	0,83	5	2,5	3,33	0,83	1,67	19,17	66,66

Таблиця 3

Досліджувані особи чоловіки. Частоти виборів фігур у відсотках

№ Фігури	ПОЗИЦІЯ							
	a	b	c	d	e	f	g	h
1	1	3	10	18	24	21	11	12
2	18	22	26	22	6	1	4	1
3	12	24	28	15	15	3	2	1
4	19	12	6	10	20	18	9	6
5	7	13	14	13	11	17	10	15
6	29	16	6	10	14	14	9	2
7	10	6	9	8	9	12	37	9
8	4	4	1	4	1	14	18	54

Таблиця 4

Досліджувані особи жінки та чоловіки. Частоти виборів фігур у відсотках

№ Фігури	ПОЗИЦІЯ							
	a	b	c	d	e	f	g	h
1	0,92	2,33	7,91	11,5	22	35,09	9,25	11
2	15,25	22,25	22,58	24,34	7,58	3,42	2,83	1,75
3	23,5	28,25	25,25	10,84	8,34	1,5	1,83	0,5
4	17	8,08	5,92	10,84	29,58	18,58	5,75	4,25
5	6,41	16,92	18,25	18,58	12,58	14,33	5,42	7,5
6	29,08	14,67	13,42	14,58	12,42	8,25	5,75	1,83
7	5,42	3	4,92	5,66	6,58	11	50,59	12,84
8	2,42	4,5	1,75	3,66	0,92	7,83	18,58	60,33

Результат застосування статистичного критерію Колмогорова-Смірнова до частот розподілу фігур тесту "Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн" по позиціях від "а" до "h" у виборах стимульного матеріалу як досліджуваними жінками, так і чоловіками (таб. 4), свідчить про те, що розподіл цих виборів відповідає закону нормального розподілу, тобто отримані експериментальні дані слід вважати не випадковими [13].

Статистична перевірка взаємної незалежності результатів тестування жінок (таб. 2) та чоловіків (таб. 3) за статистичним критерієм Пірсона χ^2 (хі-квадрат), вказує на те, що немає статистично значущої різниці між виборами стимульного матеріалу жінками та чоловіками. Розрахунки коефіцієнтів кореляції за Спірменом та Пірсоном між виборами певних фігур стимульного матеріалу на позиціях від "а" до "h" – від 0,47 до 0,97 – теж свідчать про відсутність залежних від статі досліджуваних осіб факторів, що впливають на процес вибору стимульного матеріалу [14]. Статистичні розрахунки виконані з використанням програмного пакету PSPPIRE 0.7.9.

Таким чином, психодіагностична методика Динамічний Емоційно-Мотиваційний Патерн демонструє, що результати її застосування не є випадковими, і дозволяють виявляти певні закономірності функціонування психіки людини. Також результати психодіагностики за даною методикою демонструють свою незалежність від статі досліджуваних осіб. Дана методика ще має пройти перевірку на надійність та валідність у порівнянні з іншими відомими психодіагностичними інструментами.

Література

1. Рубинштейн С. Я. Экспериментальные методики патопсихологии. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 448 с. (Серия «Мир психологии»).
2. Блейхер В. М. Патопсихологическая диагностика / В.М. Блейхер, И.В. Крук. – К.: Здоров'я, 1986 – 280 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2006. – 351 с.: ил. – (Серия «Учебник нового века»).
10. Собчик Л. Н. МЦВ – метод цветовых выборов. Модифицированный восьмицветовой тест Люшера. Практическое руководство. – СПб.: Речь, 2001. – 112 с.
11. Пушкин А.А. Психодиагностическая методика «Динамический эмоционально-мотивационный паттерн» /А.А.Пушкин// Materiały Międzynarodowej Naukowi-Praktycznej Konferencji «Nauki. Teoria i Praktyka», 29.10.2012, Poznań, 2012. – Część 4. – С. 9 – 12.
13. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология. – СПб.: Питер, 2000. – 320 с.: ил. – (Серия «Учебник нового века»).

Literatura

1. Freud S. A General Introduction to Psychoanalysis. – CreateSpace, 2012. – 214 P.
2. Jung C. G. Analytical psychology: its theory and practice. The Tavistock lectures. – Routledge & K. Paul, 1968. – 224 P.
3. Maslow A. H. Motivation and Personality. – New York: Harper, 1954. – 236 P.
4. Csikszentmihalyi M. Finding Flow: The Psychology of Engagement with Everyday Life (Masterminds Series). – Basic Books, 1998. – 192 P.
5. Petri H., Govern J. Motivation: Theory, Research, and Application. – Cengage Learning, 2012. – 504 P.
6. Lüscher M. The Lüscher Colour Test. Remarkable Test That Reveals Your Personality Through Color. – Pan Books, 1972. – 208 P.
7. Jung, C.G. (1967). Symbols of Transformation, Collected Works of C.G. Jung, Volume 5, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
8. Furr R.M., Bacharach V.R. Psychometrics: An introduction. – Sage Publications, 2008, – 445 P.

УДК 159.923.2

Часова перспектива як чинник психологічного благополуччя особистості

Яворовська Л.М., Філоненко Г.С.

У даній статті розглядається часова перспектива як чинник психологічного благополуччя особистості. Проаналізовано поняття часової перспективи та психологічного благополуччя. Представлені результати дослідження залежності показників психологічного благополуччя особистості від факторів часової перспективи. Продемонстровано, що для гедоністичного аспекту психологічного благополуччя важливими чинниками виступає орієнтація на позитивне минуле та на гедоністичне теперішнє, а для еудемоністичного аспекту психологічного благополуччя – орієнтація на майбутнє та позитивне ставлення до минулого.

Ключові слова: часова перспектива, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, орієнтація на майбутнє, гедоністична орієнтація.

В статье рассматривается временная перспектива как фактор психологического благополучия личности. Проанализированы понятия временной перспективы и психологического благополучия. Представлены результаты исследования зависимости показателей психологического благополучия личности от факторов временной перспективы. Продемонстрировано, что для гедонистического аспекта психологического благополучия значимыми факторами выступает ориентация на позитивное прошлое и на гедонистическое настоящее, а для эвдемонистического аспекта психологического благополучия – ориентация на будущее и на позитивное отношение к прошлому.

Ключевые слова: временная перспектива, психологическое благополучие, субъективное благополучие, ориентация на будущее, гедонистическая ориентация.

The paper deals with the problem of time perspective as a factor of personality psychological well-being. The notions of time perspective and psychological well-being have been analyzed. The results of dependence research between time perspective factors and psychological well-being have been presented. It has been shown that the hedonistic aspect of psychological well-being depends on a positive past orientation and presents hedonistic orientation, the eudaimonic aspect of psychological well-being depends on a future orientation and a positive attitude to the past.

Keywords: time perspective psychological well-being, subjective well-being, time perspective, future orientation, hedonistic orientation.

Актуальність дослідження. Проблема психологічного благополуччя виступає як фундаментальна у психології, отже й інтерес до даного феномена зростає протягом багатьох років психологічних досліджень. Якщо спочатку психологічне благополуччя розглядалося у рамках медичної моделі здоров'я, то, як підкреслює О. Є. Созонтов, тенденція позитивного визначення здоров'я зумовила й новий підхід до проблеми психологічного благополуччя [4]. Зокрема, Д. О. Леонтьєв підкреслює, що вже давно назривала потреба в переорієнтації психології на позитивні сторони життя людини, на те, що робить життя осмисленим і наповненим, а не просто задовільним [2]. Саме у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. багато дослідників проявило інтерес до поняття позитивного психологічного функціонування особистості: активізуються дослідження таких аспектів, як задоволеність життям, щастя, оптимальне функціонування, внутрішня автономна мотивація, осмисленість життя, оптимізм. Дані конструкції складають предметне поле позитивної психології (М. Seligman та М. Csikszentmihaly) – напрям, який наголошує на необхідності перенесення акценту з негативних та проблемних аспектів існування на позитивні та сильні сторони [2]. Саме поняття психологічного благополуччя відображало ступінь позитивного функціонування та рівень задоволеності людини собою та життям [8].

На нашу думку, для гармонійного становлення особистості у соціумі, високого рівня психологічного благополуччя важлива часова компетентність. Існують дані про зв'язок психологічного благополуччя та часової перспективи як погляду на своє життя з точки зору минулого, теперішнього чи майбутнього (А. Сирцова, І. Boniwell) [5, 9]. Проте ми вважаємо за потрібне уточнити характер залежності психологічного благополуччя від факторів часової перспективи. Т. М. Титаренко зазначає, що у здорової, самоактуалізованої, гармонійної особистості минуле, теперішнє та майбутнє співіснують у цілісності, єдності, взаємодії [6]. Ми вважаємо, що саме збалансована часова перспектива, яка характеризується наявністю компромісу між змістом репрезентацій минулого досвіду, бажаннями теперішнього та уявленнями про майбутні наслідки, виступає найбільш оптимальною для високого рівня психологічного благополуччя. Таким чином, визначення залежності психологічного благополуччя від часової перспективи є головним завданням роботи та обумовлює актуальність обраної теми.

Отже, об'єктом дослідження виступає психологічне благополуччя. Предметом є особливості часової перспективи як чинника психологічного благополуччя особистості.

Мета роботи – дослідження часової перспективи як чинника психологічного благополуччя особистості. Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних задач: 1. аналіз підходів до визначення психологічного благополуччя та часової перспективи; 2. дослідження особливостей взаємозв'язку психологічного благополуччя з часовою перспективою; 3. розгляд часової перспективи як предиктора психологічного благополуччя особистості.

Методи дослідження. Методиками дослідження психологічного благополуччя виступили: 1. Шкала задоволеності життям Е. Diener (адаптація Д. О. Леонтьєва); 2. Шкала суб'єктивного благополуччя G. Perrudet-Vadoux (адаптація М. В. Соколової); 3. Методика «Шкали психологічного благополуччя

С. Ryff» (адаптація Т. Д. Шевеленкової та П. П. Фесенко). Для виявлення особливостей часової перспективи був використаний «Опитувач часової перспективи особистості» Р. G. Zimbardo (адаптація О. Т. Соколової, О. В. Мітіної, А. Сирцової). Для статистичної обробки даних був використаний пакет STATISTICA 6.1.478, а саме наступні методи: кореляційний та регресійний аналізи.

У нашому дослідженні взяло участь 285 респонденти віком від 20 до 50 років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо підходу в дослідженні психологічного благополуччя, то на сьогоднішній день існують дві основні традиції у визначенні сутності психологічного благополуччя. R. M. Ryan та E. L. Deci виділяють гедоністичну та евдемоністичну традиції у визначенні даного поняття [13]. Гедоністичний підхід пов'язаний із досягненням щастя і визначає психологічне благополуччя з позиції отримання задоволення та уникнення негативних емоцій [10]. Зокрема, N. Bradburn припускає, що психологічне благополуччя складається з двох окремих компонентів: позитивний та негативний афект [10]. E. Diener пропонує трьохкомпонентну структуру суб'єктивного благополуччя, до складу якого входить задоволеність життям, позитивний та негативний афект [11]. Таким чином, суб'єктивне благополуччя як гедоністичний компонент психологічного благополуччя складається з когнітивної оцінки задоволеності різними сферами життя та емоційного аспекту (негативний чи позитивний афект).

Евдемоністична традиція фокусується на сенсі життя та самореалізації і визначає психологічне благополуччя з позиції повноцінно функціонуючого індивіда (A. S. Waterman, C. Ryff) [14]. На думку С. Ryff, психологічне благополуччя виступає як базовий суб'єктивний конструкт, який відображає сприйняття та оцінку свого функціонування з точки зору вершини потенціалу можливостей людини [14]. Автор запропонувала багатовимірну модель психологічного благополуччя, яка включає шість різних компонентів. У поєднанні ці аспекти охоплюють психологічне благополуччя, яке включає позитивну оцінку себе і свого минулого життя, почуття подальшого зростання і розвитку як особистості, переконання, що життя людини є цілеспрямованим, успішні відносини з оточуючими, здатність керувати ефективно своїм життям і навколишнім середовищем та почуття самовизначення [14].

У напрямку, який намагається поєднати гедоністичний та евдемоністичний погляди на проблему психологічного благополуччя, працюють R. Biswas-Diener, T. B. Kashdan, R. Ryan, E. Deci, T. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко та ін. [8, 12]. З позиції вище зазначених авторів психологічне благополуччя виступає як показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та ступеня реалізованості даної спрямованості, яка суб'єктивно виражається у домінуванні позитивного афекту, задоволеності собою та життям [8].

Проаналізувавши існуючі концепції психологічного благополуччя, ми прийшли до наступного розуміння даного конструкту. Перш за все, потрібно виділити два основні аспекти психологічного благополуччя – гедоністичний та евдемоністичний. Гедоністичний аспект представлений поняттям суб'єктивного благополуччя. До його складу входять: 1) емоційний компонент (баланс позитивного та негативного афекту, емоційний комфорт); 2) когнітивний компонент, або задоволеність життям. До складу евдемоністичного аспекту психологічного благополуччя входять: 1) компонент метапотреб (особистісний зріст); 2) трансцендентний компонент (наявність життєвих цілей, осмисленість минулого та майбутнього); 3) самооціночний компонент (прийняття себе); 4) міжособистісний компонент (компетентність у стосунках із оточуючими). Дана структура психологічного благополуччя відображена у нашому підході до дослідження вище зазначеного конструкту.

Розглянемо основні уявлення щодо часової перспективи. Мотиваційний підхід (J. Nuttin, V. Lens, T. Gjesme) визначає часову перспективу як конфігурацію темпорально локалізованих об'єктів, які віртуально заповнюють свідомість у певній ситуації [3]. Представники типологічного підходу (К. О. Абульханова-Славська та ін.) розуміють часову перспективу як здатність до організації часу особистістю [1]. Н. М. Толстих розробила концепцію розвитку часової перспективи, що базується на культурно-історичному підході до розуміння особистості. З точки зору автора, часова перспектива виступає як задана культурою форма інтенціональності суб'єкта в єдності її темпоральних і просторових характеристик [7]. Найбільш актуальним на сьогоднішній день підходом до аналізу часової перспективи є розуміння даного конструкту як риси особистості (Р. G. Zimbardo, I. Boniwell, А. Сирцова та ін.). Зокрема, часова перспектива визначається як точка зору, погляд на своє життя з позиції того чи іншого часу: минулого, теперішнього або майбутнього [5]. Даний феномен являє собою когнітивний спосіб ставлення людини до психологічних концептів минулого, сьогодення і майбутнього, який впливає на прийняття рішень і поведінку [9]. Р. G. Zimbardo вважає, що часова перспектива виступає як основний аспект у побудові психологічного часу, який виникає з когнітивних процесів, котрі поділяють життєвий досвід людини на часові межі минулого, теперішнього та майбутнього [15]. Щодо факторів часової перспективи, то Р. G. Zimbardo та А. Gonzales говорять про два аспекти ставлення до минулого: негативний (минуле сприймається як неприємне та викликає відразу); позитивний (минулий досвід та час сприймаються як приємні, характерна ностальгія за минулим); два аспекти ставлення до теперішнього: гедоністичний – коли ціниться насолода теперішньою миттю, без жалю про майбутні наслідки; фаталістичний – коли люди вірять у долю, вважають, що зміни неможливі; по відношенню до майбутнього відзначають тільки один аспект – загальна орієнтація на майбутнє, яка характеризується наявністю мети та планів, а також поведінкою, спрямованою на їх здійснення [15]. Засновуючись саме на даному підході до часової перспективи, ми побудували наше дослідження.

Результати дослідження. Розглянемо характер взаємозв'язків показників психологічного благополуччя та часової перспективи (критерій Пірсона).

У ході дослідження було виявлено, що високий рівень суб'єктивного благополуччя пов'язаний із гедоністичним ставленням до часу й до життя у цілому, зниженим рівнем турботи про майбутні наслідки, нездатністю відмовитися від задоволення у теперішньому заради майбутньої винагороди, а також із позитивним, сентиментальним, теплим ставленням до минулого. На нашу думку, дійсно високий рівень суб'єктивного

благополуччя передбачає прагнення до отримання задоволення від життя у теперішньому моменті, зниження турботи про майбутнє, що й проявляється у гедоністичній часовій орієнтації. Зворотній зв'язок гедоністичного аспекту психологічного благополуччя та негативної орієнтації на минуле обумовлюється тим фактом, що при даній часовій орієнтації у минулому респондентів присутні тривоги, депресії, характерне неприйняття свого минулого, що позначається й на низькому рівні задоволеності життям та домінуванні негативного афекту над позитивним.

Що ж до евдемоністичного аспекту психологічного благополуччя, то найбільше зв'язків було виявлено із орієнтацією на постановку мети у майбутньому. На нашу думку, прагнення до мети у майбутньому виступає вагомим фактором реалізації аспектів позитивного функціонування, що проявляється в ефективному управлінні середою, реалізації власного потенціалу, сприйнятті та інтеграції нового досвіду, осмисленості життя та ін.

Для з'ясування залежності показників психологічного благополуччя від факторів часової перспективи був використаний множинний регресійний аналіз.

Залежними змінними у лінійній регресії виступили: емоційний комфорт, задоволеність життям та психологічне благополуччя особистості. Незалежними змінними виступили фактори часової перспективи: «Негативне минуле», «Гедоністичне теперішнє», «Майбутнє», «Позитивне минуле», «Фаталістичне теперішнє».

Отримані в ході дослідження дані представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Вплив особливостей часової перспективи на психологічне благополуччя (β -коефіцієнти)

Назва змінної		Аспекти психологічного благополуччя		
		Гедоністичний		Евдемоністичний
		Суб'єктивне благополуччя		
		Емоційний диск-ом-форт	Задоволеність життям	Психологічне благополуччя особистості
Фактори часової перспективи	Негативне минуле	0,236***	-0,324***	-0,335***
	Гедоністичне теперішнє	-0,444***	0,384***	
	Майбутнє			0,351***
	Позитивне минуле	-0,204***	0,302***	0,187***
	Фаталістичне теперішнє	0,170***		-0,319***

Примітка: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$; *** $p \leq 0,0001$.

Отже, орієнтація на гедоністичне теперішнє та позитивне минуле дозволяють пояснити понад 40% дисперсії емоційного комфорту як переваги позитивного афекту над негативним.

Важливими чинниками задоволеності життям виступають орієнтація на гедоністичне теперішнє та позитивне минуле (пояснюють понад третину варіації задоволеності життям як когнітивної складової суб'єктивного благополуччя особистості).

Щодо евдемоністичного аспекту психологічного благополуччя, то орієнтація на постановку та досягнення цілей у майбутньому та позитивне минуле дозволяє пояснити половину дисперсії психологічного благополуччя особистості як рівня реалізації аспектів позитивного функціонування.

Таким чином, на основі результатів множинної лінійної регресії можна зробити висновок про те, що ключові аспекти психологічного благополуччя пов'язані із факторами часової перспективи, які за допомогою лінійних рівнянь дозволяють пояснити від 35 до 50% дисперсії складових психологічного благополуччя. Зауважимо, що для гедоністичного та евдемоністичного аспектів психологічного благополуччя важливим чинником виступає орієнтація на позитивне минуле. Проте на рівень емоційного комфорту та задоволеності життям суттєво впливає гедоністичне, безпечне ставлення до часу й до життя в цілому, а на рівень психологічного благополуччя особистості – орієнтація на мету у майбутньому.

Висновки. На основі проведеного дослідження ми прийшли до наступних результатів.

1. Теоретичний аналіз та узагальнення існуючих концепцій дозволяє визначити психологічне благополуччя як показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та ступеня реалізованості даної спрямованості, яка суб'єктивно виражається у емоційному комфорті, задоволеності собою та життям. Структура психологічного благополуччя може бути представлена як єдність двох складових – гедоністичного аспекту (баланс позитивного та негативного афекту, емоційний комфорт, задоволеність життям) та евдемоністичного аспекту, до складу якого входять компонент метапотреб (особистісний зріст), трансцендентний компонент (наявність життєвих цілей, осмисленість минулого та майбутнього); самооціночний компонент (прийняття себе); міжособистісний компонент (компетентність у стосунках із оточуючими).

2. Часова перспектива розуміється як основний аспект у побудові психологічного часу, що виникає з когнітивних процесів, які поділяють життєвий досвід людини на часові межі минулого, теперішнього та майбутнього.

3. У ході дослідження було виявлено характер взаємозв'язків між психологічним благополуччям та особливостями часової перспективи. Гедоністична орієнтація на теперішнє та орієнтація на позитивне минуле взаємопов'язані з рівнем суб'єктивного благополуччя, а саме з емоційним комфортом та задоволеністю життям. Існує зв'язок орієнтації на постановку мети у майбутньому та на позитивне минуле з психологічним благополуччям особистості як ступенем реалізації аспектів позитивного психологічного функціонування.

4. Доведена залежність показників психологічного благополуччя від особливостей часової

перспективи. Зокрема, для гедоністичного аспекту психологічного благополуччя важливими чинниками виступає орієнтація на гедоністичне теперішнє та на позитивне минуле; для евдемоністичного аспекту психологічного благополуччя – орієнтація на мету у майбутньому та позитивне ставлення до минулого.

Литература:

1. Абульханова К. А. Время личности и время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – СПб.: Алетейя, 2001. – 304 с.
2. Леонтьев Д. А. Первая международная конференция по позитивной психологии [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев. – Режим доступа: http://positivepsychology.ru/history/first_conference.htm
3. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.
4. Созонтов А. Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия / А. Е. Созонтов // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 105-114.
5. Сырцова А. Возрастная динамика временной перспективы личности: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / А. Сырцова. – М., 2008. – 317 с. – Библиогр.: с. 208-236.
6. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
7. Толстых Н. Н. Развитие временной перспективы личности: культурно-исторический подход: автореф. дис. на получение науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Н. Н. Толстых; РАО «Психологический институт». – М., 2010. – 54 с.
8. Шевеленкова Т. Д. Психологическое благополучие личности / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – №3. – С. 95-129.
9. Boniwell I. Beyond time management: How the latest research on time perspective and perceived time us can assist clients with time-related concerns / I. Boniwell // International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring. – 2005. – Vol. 3 (2). – P. 61-74.
10. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-being / N. Bradburn. –Chicago: Aldine, – 1969. – 318 p.
11. Diener E. The science of well-being: the collected works / E. Diener. – New York: Springer. – 274 p.
12. Kashdan T. B. Reconsidering happiness: The costs of distinguishing between hedonics and eudaimonia / T. B. Kashdan, R. Biswas-Diener, L. A. King // Journal of Positive Psychology. – 2008. – Vol. 3 – P. 219-233.
13. Ryan R. M. On happiness and human potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudemonic Well-Being / R. M. Ryan, E. L. Deci // Annual Reviews Psychol. – 2001. – Vol. 52. – P.141-166.
14. Ryff C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited / C. Ryff // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69. – № 4. – P. 719-727.
15. Zimbardo P. G. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric / P. G. Zimbardo, J. N. Boyd // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – Vol. 77. – № 6 – P.1271-1288.

Литература:

1. Abul'hanova K. A. Vremja lichnosti i vremja zhizni / K. A. Abul'hanova, T. N. Berezina. – SPb.: Aletejja, 2001. – 304 s.
2. Leont'ev D. A. Pervaja mezhdunarodnaja konferencija po pozitivnoj psihologii [Jelektronnyj resurs] / D. A. Leont'ev. – Rezhim dostupa: http://positivepsychology.ru/history/first_conference.htm
3. Njuttен Zh. Motivacija, dejstvie i perspektiva budushhego / Zh. Njuttен. – М.: Smysl, 2004. – 608 s.
4. Sozontov A. E. Gedonisticheskij i jevdemonisticheskij podhody k probleme psihologicheskogo blagopoluchija / A. E. Sozontov // Voprosy psihologii. – 2006. – №4. – S. 105-114.
5. Syrcova A. Vozrastnaja dinamika vremennoj perspektivy lichnosti: diss. ... kand. psihol. nauk: 19.00.13 / A. Syrcova. – М., 2008. – 317 s. – Bibliogr.: s. 208-236.
6. Titarenko T. M. Zhittevij svit osobistosti: u mezhah i za mezhami budennosti / T. M. Titarenko. – К.: Libid', 2003. – 376 s.
7. Tolstyh N. N. Razvitie vremennoj perspektivy lichnosti: kul'turno-istoricheskij podhod: avtoref. dis. na poluchenie nauch. stepeni kand. psihol. nauk: spec. 19.00.13 «Psihologija razvitija, akmeologija» / N. N. Tolstyh; RAO «Psihologicheskij institut». – М., 2010. – 54 s.
8. Shevelenkova T. D. Psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti / T. D. Shevelenkova, P. P. Fesenko // Psihologicheskaja diagnostika. – 2005. – №3. – S. 95-129.
9. Boniwell I. Beyond time management: How the latest research on time perspective and perceived time us can assist clients with time-related concerns / I. Boniwell // International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring. – 2005. – Vol. 3 (2). – P. 61-74.
10. Bradburn N. The Structure of Psychological Well-being / N. Bradburn. –Chicago: Aldine, – 1969. – 318 p.
11. Diener E. The science of well-being: the collected works / E. Diener. – New York: Springer. – 274 p.
12. Kashdan T. B. Reconsidering happiness: The costs of distinguishing between hedonics and eudaimonia / T. B. Kashdan, R. Biswas-Diener, L. A. King // Journal of Positive Psychology. – 2008. – Vol. 3 – P. 219-233.
13. Ryan R. M. On happiness and human potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudemonic Well-Being / R. M. Ryan, E. L. Deci // Annual Reviews Psychol. – 2001. – Vol. 52. – P.141-166.
14. Ryff C. The Structure of Psychological Well-Being Revisited / C. Ryff // Journal of Personality and Social Psychology. – 1995. – Vol. 69. – № 4. – P. 719-727.
15. Zimbardo P. G. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric / P. G. Zimbardo, J. N. Boyd // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – Vol. 77. – № 6 – P.1271-1288.

Розділ: Психологія пізнавальних процесів

УДК 159.954.4:159.938.363.2 – 057.875

Психологічні особливості репрезентативних систем студентів: залежність від статі, віку і зв'язок зі спеціальністю

Бойчук М.П.

У статті представлено данні експериментального дослідження домінуючих репрезентативних систем студентів (аудіальної, візуальної, кінстетичної та дігитальної). Охарактеризовано основні методи дослідження репрезентативних систем в психології («Переважаючий орган відчуття», «Дослідження репрезентативних систем», «Біас-тест»). Показано, вікові та статеві особливості розвитку тих чи інших типів домінування репрезентативних систем, а також простежується їх зв'язок зі спеціальністю досліджуваних (гуманітарії, техніки).

Ключові слова: репрезентативні системи, домінуючі типи репрезентативних систем, вік, стать, спеціальність, методи.

В статье представлены данные экспериментального исследования доминирующих типов репрезентативных систем студентов (аудиальной, визуальной, кинестетической, цифровой). Дана характеристика основных методов исследования репрезентативных систем в психологии («Ведущий орган чувств», «Биас-тест», «Исследование репрезентативных систем»). Показано, возрастные и половые особенности развития тех или иных типов доминирования репрезентативных систем, а также прослеживается их связь со специальностью исследуемых (гуманитарии, техники).

Ключевые слова: репрезентативные системы, доминирующие типы репрезентативных систем, возраст, пол, специальность, методы.

The paper data of experimental research of the dominant representative systems of students (auditory, visual, kinesthetic and digital) are presented. Basic research methods of representative systems in psychology are characterized («Leading sense organ», Diagnostics of representative systems», «Bias test»). Age- and gender-development of certain types of dominance representational systems is shown. Their connection with degree subjects (humanities, technology) is observed.

Key words: representative systems, dominant types of representative systems, age, gender, occupation, methods.

Постановка проблеми. Визначення вікових та статевих особливостей розвитку домінуючих типів репрезентативних систем студентів дозволить здійснити пошук нових психологічних резервів розвитку пізнавальної сфери особистості для більш ефективного використання у психологічній практиці, у тому числі для вирішення педагогічних проблем. На сьогодні залишаються недостатньо вивченими дані щодо когнітивних можливостей студентів із різними домінуючими репрезентативними системами. Вивчаючи вікові та статеві особливості розвитку тих чи інших типів домінування репрезентативних систем ми очікували знайти певні розрізнення між суб'єктами залежно від віку та статі. А також простежити зв'язок зі спеціальністю у розвитку репрезентативних систем студентів.

Мета статті. Провести комплексне експериментальне дослідження, спрямоване на виявлення домінуючих типів репрезентативних систем у студентів заочної та очної форм навчання в залежності від статі, віку та простежити можливість існування зв'язку із спеціальністю. І на основі проведеного дослідження виявити можливе переважання певного типу репрезентативних систем в кожній статево-віковій групі з урахуванням спеціальності студента.

Аналіз літератури. Проаналізувавши відповідну літературу з даної проблеми, можна виділити чотири основних напрями в яких вивчалися репрезентативні системи: а) зарубіжне психологічне направлення НЛП – на межі психотерапії та загальної психології (Р. Бендлер, Дж. Гріндер, Дж. О'Коннор, Д. Сеймор, Б. Бодіхаммер, М. Хол.); б) зарубіжна психологія, когнітивний підхід в якому основна увага приділяється етапам та процедурам переробки інформації (У. Найсер, Дж. Брунер, Л. М. Веккер); в) вітчизняне психологія, дослідження інтелектуальної активності людини (Н. І. Чуприкова, В. П. Зінченко, С. Н. Кучер, М. А. Холодна); г) вітчизняна психологія, проблематика розвиваючого навчання (І. О. Зуєв., Є. В. Заїка.) [5].

Проблему існування різних засобів сприйняття інформації активно розробляли в руслі нейролінгвістичного програмування (НЛП). Р. Бендлер, Дж. Гріндер, Б. Бодіхаммер, М. Хол пишуть: «При отриманні інформації про зовнішній світ ми спираємося на наші органи відчуття. На тілі людини розташовані численні чуттєві рецептори. Окрім цих нервових механізмів ми не володіємо іншим способом отримання інформації про оточуючий світ. Фактично увесь наш досвід формується на основі зорових, слухових, смакових, тактильних і нюхових відчуттів. В НЛП ми називаємо ці модальності репрезентативними системами» [4, С. 15].

На думку Дж. О'Коннора, Д. Сеймора «Термін репрезентативна система виник із того факту, що ми здійснюємо репрезентацію інформації в основному візуальним, аудіальним або кінстетичним чином. Досягнувши дорослого віку більшість людей починають стабільно віддавати перевагу якійсь одній репрезентативній системі» [10, с. 30].

М. А. Холодна підходить до репрезентативних систем як до специфічних ментальних структур, які в ході пізнавальних дій «забезпечують можливість надходження інформації, її перетворення, а також керування процесами переробки інформації й вибірковість інтелектуального відображення» [11, с. 98]. Автор розуміє репрезентативні системи як пізнавальні стилі представлення і перетворення інформації в межах когнітивних модальностей: візуальної, слухової і т. д. Вона називає їх стилями кодування інформації: «Стилі кодування інформації – це індивідуально-своєрідні способи представлення інформації залежно від домінування визначеної модальності досвіду (слухової, зорової, кінестетичної, чуттєво-емоційної й ін.). Люди сприймають і перетворюють інформацію, спираючись переважно на свій зоровий, слуховий чи кінестетичний досвід. Ступінь виразності в індивідуальній репрезентативній системі того чи іншого способу представлення інформації (в залежності від сформованості певних структур його когнітивного досвіду) характеризує стиль кодування інформації суб'єкту» [11, с. 146].

У дослідженнях Зуєва І.О. були вивчені статеві та вікові особливості в розвитку і домінуванні репрезентативних систем [8].

Ступінь виразності кінестетичної РС у хлопчиків і дівчинок у групі 10 – 13-річних зафіксовано приблизно однаковий. Починаючи з 14 – 17 років і старше спостерігається деяке збільшення переваги в розвитку кінестетичності серед чоловіків порівняно з жінками. Ступінь виразності аудіальної РС у всіх вікових категоріях в цілому переважає в жінок, причому з віком статеві розходження між серед досліджуваних посилюються. Ступінь виразності візуальної РС у цілому незначним чином переважає в чоловіків – для всіх вікових категорій. Ступінь виразності дигітальної РС у групі 10–13-річних хлопчиків і дівчаток виражено на одному рівні. Починаючи з 14–17 років і далі незначним чином розвиток даної РС переважає серед чоловіків.

В цілому зростання статевих розбіжностей виражається в порівняно більш швидкому рості в першу чергу візуальності у досліджуваних обох статей, а також кінестетичності й дигітальності в чоловіків, та аудіальності – у жінок [8].

Виклад основного матеріалу, у відповідності із поставленою метою складається із трьох частин: 1) опис використаних методик та тестів; 2) характеристика вибірки; 3) результатів дослідження та їх інтерпретація.

З метою виявлення статеві-вікових особливостей репрезентативних систем у студентів із врахуванням спеціальності, за якою вони навчаються (гуманітарії, техніки), було організовано та проведено експериментальне дослідження. Вивчалися домінуючі типи репрезентативних систем піддослідних. В якості діагностичного інструментарію були використані відомі в спеціальній психологічній літературі і вже зарекомендовані в дослідницькій роботі і психологічній практиці методики та тести, а саме опитувальник «Біас-тест», методика «Переважаючий орган відчуття» та авторська методика І.О. Зуєва «Діагностика репрезентативних систем» [1,2,6,7,9].

1. Опис використаних методик та тестів. Опитувальник «Біас-тест», складається з невеликої кількості пунктів – від 5 до 12-ти. Кожний пункт (запитання) пропонує чотири позиції (варіанти відповіді), які відповідають чотирьом видам репрезентативних систем (К-кінестетична, А-аудіальна, В-візуальна та Д-дигітальна). Досліджуваному пропонується проранжувати позиції згідно із своїм внутрішнім уявленням про значення в його житті тієї чи іншої репрезентативної системи. Кожна позиція в такому опитувальнику містить інформацію про специфічну дію певного сенсорного каналу (когнітивної модальності) та пропонує для відповіді на вибір відповідні мовленнєві предикати.

Кожний пункт (запитання) опитувальника пропонує чотири позиції (варіанти відповіді), які відповідають чотирьом видам репрезентативних систем. Кожна позиція в такому опитувальнику відбиває інформацію про специфічну дію певної когнітивної модальності – у порівнянні з іншими, пропонує для відповіді на вибір відповідні словесні предикати. Наприклад:

У ході дискусії на мене, скоріше за все, впливає: тон голосу іншої людини; можливість бачити схему міркувань іншої людини; логічність аргументів іншої людини; можливість відчувати стан іншої людини. (за Л. Д. Столяренко) [7].

Методика «Переважаючий орган відчуття» розроблена польськими вченими (переклад Єфремцевою), дозволяє визначити ведучу сенсорну систему піддослідних.

Досліджуваним пропонується стандартний бланк із запитаннями (наприклад: «Люблю розмовляти по телефону», «Не визнаю моду, яка є незручною»... і т.п.), пропонується уважно прочитати запитання та обрати ті з них із якими вони, погоджуються [2].

Результати підраховуються шляхом нарахування по одному балу за співпадіння з ключем в кожному з розділів (візуальний, аудіальний, кінестетичний). Розділ, в якому досліджуваний набрав найбільшу кількість балів, визначає ведучу сенсорну систему. Обробка результатів відбувається згідно із ключем [2].

Методика «Діагностика репрезентативних систем» (Зуєв І.О.) [5].

Методика призначення для визначення вираженості репрезентативних систем. У середньому термін проведення методики складає загалом 15-20 хвилин. Відповіді та реакції досліджуваного, що фіксуються під час індивідуального обстеження, реєструються експериментатором письмово, за допомогою коротких записів. Принципово важливо зазначити, що в очних реакціях (ОР) реєструється кожний чіткий рух очей суб'єкта як реакція (діагностична одиниця), що супроводжує відповідь на питання або виконання завдання. Якщо досліджуваний дає декілька відповідей, – фіксується кожний чіткий очний рух, що супроводжує його відповіді. Також реєструється як ОР факт відносно довгого

перебування очей у певній позиції (зверху, знизу, по центру) при виконанні завдання або відповіді на питання – як діагностична одиниця.

Перша частина методики спрямована на виявлення типів мовленнєвих предикатів, що використовують досліджувані суб'єкти в своїй письмовій мові. Для цього їм пропонується написати асоціативний ряд слів і словосполучень за двома темами, що задані. Для того, щоб оцінка відповідей була більш об'єктивною, таке завдання виконується два рази – за різними темами.

До першої частини також належить закрите письмове питання про засоби опрацювання знань, яким за звичай віддається перевага. Відповіді на це питання досліджувані ранжують: чотири запропоновані варіанти відповідей від 1 до 4: кожний варіант на певну репрезентативну систему.

Друга частина методики призначена для виявлення неконтрольованих спонтанних рухів очей. Для цього суб'єктам пропонується усно виконати чотири завдання, які потребують певних інтелектуальних зусиль. Ці завдання різні за змістом: перші два передбачають операції з числами, інші два – операції з вербальним матеріалом – прислів'ями.

У другу частину методики також входить усне опитування із використанням двох питань, одне з яких активізує пам'ять, а інше – увагу досліджуваних. Під час діагностики за цими питаннями експериментатор фіксує типи очних реакцій при виконанні завдань та при відповідях на питання, а також одночасно з цим типи усних мовленнєвих предикатів у відповідях на питання.

Третя частина методики являє собою опитування, що включає: два усних закритих питання про дії в ситуації вибору між активізацією однієї з репрезентативних систем; усне відкрите питання, що стосується захоплення досліджуваних у вільний час, зокрема, видами спорту, що свідчить про домінування певних репрезентативних систем. Експериментатор фіксує типи відповідей та типи очних реакцій – кожний як окрема діагностична одиниця.

Для порівняння отриманих результатів був застосований метод Вілкоксона-Манна-Уїтні.

2. Характеристика вибірки. У дослідженні взяли участь 305 студентів стаціонарного та заочного відділень, 180 жінок та 125 чоловіків у віці від 18 до 35 років. Врахування статево-вікових особливостей, а також спеціальностей за якими навчаються студенти дозволили нам сформувати вісім досліджуваних груп: молоді жінки віком від 18 до 21 років (гуманітарії); молоді жінки віком від 18 до 21 років (техніки); старші жінки віком від 22 до 35 років (гуманітарії); старші жінки віком від 22 до 35 років (техніки); молоді чоловіки віком від 18 до 21 років (гуманітарії); молоді чоловіки віком від 18 до 21 років (техніки); старші чоловіки віком від 22 до 35 років (гуманітарії); старші чоловіки віком від 22 до 35 років (техніки). Дослідження проводилося на базі ПНПУ імені В.Г.Короленка.

3. Опис отриманих результатів дослідження та їх інтерпретація. Відповідно до основних характеристик вибірки ми розподілили респондентів на три основні групи: а) в залежності від статі (жінки / чоловіки); б) від віку (молоді 18-21 років / старші 22-35 років); в) у зв'язку зі спеціальністю (техніки / гуманітарії).

Одержані дані, що ілюструють залежності показників репрезентативних систем від статі респондентів представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Значущість розбіжностей розподілу показників домінуючих типів репрезентативних систем в залежності від статі досліджуваних

Досліджувані групи, що порівнюються	Типи домінуючих репрезентативних систем										
	«ПОВ»			«Біас-тест»				«ДРС»			
	В	А	К	В1	А1	К1	Д1	В2	А2	К2	Д2
жінки	0,066	–	–	–	0,086	0,006	–	0,023	–	0,044	0,057
чоловіки	на користь Ч				на користь Ж	на користь Ж		на користь Ж		на користь Ч	на користь Ч

Примітка: Ч – чоловіки; Ж – жінки; В – візували; А – аудіали; К – кінстететики; Д – дігітали; «ПОВ» – методика «Переважаючий орган відчуття»; «ДРС» – методика «Діагностика репрезентативних систем»; дробове число в другому ряду – рівень статистичної значущості.

Щодо візуальної репрезентативної системи, то тут виявлено розбіжності у показниках різних методик. За методикою «Переважаючий орган відчуттів» виявлено переважання візуального типу у чоловіків, тоді, як за методикою «Діагностика репрезентативних систем» – у жінок. Така ж сама картина вимальовується і з даними значущості розбіжностей розподілу показників кінстететичного типу репрезентативних систем: за методикою «Біас-тест» виявлено переважання у жінок, а за методикою «Діагностика репрезентативних систем» у чоловіків.

Не виникло розбіжностей з показниками аудіального типу репрезентативних систем, вони переважають у жінок. В той час, як показники розвитку дігітального типу – у чоловіків (див. табл. 1).

Так, в ранніх дослідженнях також були зареєстровані подібні результати. А саме, в дослідженні Зуєва І.О. було виявлено ступінь виразності кінestetичної репрезентативних систем у хлопчиків і дівчинок у групі 10 – 13-річних зафіксовано приблизно однаковий. Починаючи з 14 – 17 років і старше спостерігається деяке збільшення переваги в розвитку кінestetичності серед чоловіків порівняно з жінками. Ступінь виразності аудіальної РС у всіх вікових категоріях в цілому переважає в жінок, причому з віком статеві розходження між серед досліджуваних посилюються [8,9].

Одержані дані, що ілюструють залежності показників репрезентативних систем від віку респондентів представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Значущість розбіжностей розподілу показників домінуючих типів репрезентативних систем в залежності від віку досліджуваних

Досліджувані групи, що порівнюються	Типи домінуючих репрезентативних систем										
	«ПОВ»			«Біас-тест»				«ДРС»			
	В	А	К	В1	А1	К1	Д1	В2	А2	К2	Д2
<i>молоді</i> (18-21р.)	–	0,083	–	0,005	–	0,007	–	–	–	0,005	0,051
<i>старші</i> (22-35р.)		на користь м		на користь м		на користь с				на користь с	на користь с

Примітка: М – молоді; С – старші; В – візували; А – аудіали; К – кінestetики; Д – дiгiтали; «ПОВ» – методика «Переважаючий орган відчуття»; «ДРС» – методика «Дiагностика репрезентативних систем»; дробове число в другому ряду – рiвень статистичної значущості.

Отримані результати свідчать про те, що в залежності від віку має місце значущі відмінності в ступеню розвитку всіх репрезентативних систем. Виявлено зростання з віком кінestetичної (за двома методиками «Біас-тест» та «ДРС») та дiгiтальної репрезентативних систем (за методикою «ДРС»). В той час, як у групі молодших досліджуваних виявлено вищі показники за візуальною і дiгiтальною репрезентативними системами.

В дослідженні Зуєва І.О. були отримані дещо інші результати. А саме, були виявлені значущі розрізнення в ступеню розвитку всіх репрезентативних систем: зростання з віком аудіальної, візуальної і дiгiтальної репрезентативних систем і зменшення прояву кінestetичної репрезентативної системи [8,9].

Отримані дані, що можуть свідчити про зв'язок репрезентативних систем зі спеціальністю представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Значущість розбіжностей розподілу показників домінуючих типів репрезентативних систем в залежності від спеціальності досліджуваних

Досліджувані групи, що порівнюються	Типи домінуючих репрезентативних систем										
	«Біас-тест»			«ПОВ»				«ДРС»			
	В	А	К	В1	А1	К1	Д1	В2	А2	К2	Д2
<i>гуманітарії</i>	0,022	–	–	–	0,033	0,074	–	–	–	0,002	0,035
<i>техніки</i>	на користь г				на користь г	на користь т				на користь т	на користь т

Примітка: Г – гуманітарії; Т – техніки; В – візували; А – аудіали; К – кінestetики; Д – дiгiтали; «ПОВ» – методика «Переважаючий орган відчуття»; «ДРС» – методика «Дiагностика репрезентативних систем»; дробове число в другому ряду – рiвень статистичної значущості.

Виявлено переважання візуальної (за методикою «Біас-тест») та аудіальної (за методикою «ПОВ») репрезентативних систем у студентів, що навчаються за гуманітарною спеціальністю. В той час як у студентів-технарів переважають кінestetична (методика «ПОВ») та дiгiтальна (методика «ДРС») типи репрезентативних систем.

На нашу думку, виявлені статево-вікові особливості змін репрезентативних систем можна пояснити: 1) особливостями умов життя досліджуваних різних вікових груп, зокрема, – впливом тих видів діяльності, до яких включені представники конкретного віку певною мірою (навчальна, трудова, спілкування); б) фактором поступового нагромадження життєвого досвіду досліджуваних

та необхідністю розвитку у них певних репрезентативних систем; в) фізіологічними факторами – статевими відмінностями та фізіологічними віковими змінами в організмі.

Висновки: 1. Суть статевих розбіжностей: у жінок переважає аудіальна, а у чоловіків – дігитальна репрезентативна система. Суперечливі результати були отримані щодо залежності візуальної та кінестетичної типів репрезентативних систем.

2. Суть вікових розбіжностей: у молодій віковій групі вищі показники візуальної і дігитальної репрезентативних систем, а у старшій – краще виражені кінестетична та дігитальна репрезентативні системи.

3. Суть зв'язку зі спеціальністю: виявлено, переважання візуальної та аудіальної репрезентативних систем у студентів, що навчаються за гуманітарною спеціальністю; у студентів, що навчаються за технічною спеціальністю – кінестетична та дігитальна типи репрезентативних систем.

4. Про співвідношення показників репрезентативних систем отриманих за різними методиками: по відношенню щодо показників аудіальності, дігитальності за усіма трьома методиками отримано узгодженні та корелюючі одні з одними результати, тоді як щодо показника візуальності дані суперечливі і не узгоджені за різними методиками. Особливо різняться дані за методиками «ПОВ» та «ДРС». Питання про причини такого розходження потребують подальших детальних досліджень.

Література

1. Альманах психологических тестов. – М., 1995, – С.95-96.
2. Андроникова Е.А. Методы исследования восприятия, внимания и памяти: Руководство для практических психологов / Е.А. Андроникова, Е.В. Заика. – Харьков : «Зебра», – 2011. – 161 с.
3. Баксанский О. Е. Нейролингвистическое программирование как практическая область когнитивных наук / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер // Вопросы философии. – 2005. – № 1. – С. 82-101.
4. Бодихаммер Б., Холл М. Учебник магии НЛП / Б. Бодихаммер, М. Холл. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. – 272 с.
5. Бойчук М. П. Теоретичний аналіз підходів до вивчення репрезентативних систем в психологічній науці // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – № 1032. – 2012. – С. 45-49.
6. Бойчук М. П. Проблема методів дослідження репрезентативних систем людини / М. П. Бойчук, Є. В. Заїка // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 1095. – 2014. – С. 59-65.
7. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов / Л. М. Веккер. – М.: Смысл, 1998. – 685 с.
8. Заїка Є. В. Шляхи оптимізації пізнавальної діяльності студентів і школярів: навчальний посібник для студентів, викладачів, практичних психологів / Є. В. Заїка, І. О. Зуєв. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, – 2011. – 195 с.
9. О'Коннор Дж. Введение в НЛП / Дж. О'Коннор, Дж. Сеймор. – Челябинск: Пеленг, – 1997. – 425 с.
10. Зуєв І. О. Діагностика репрезентативних систем і структура когнітивних стратегій / І. О. Зуєв, Є. В. Заїка // Науковий часопис НПУ імені Драгоманова М. П. – Серія № 12.: Психологічні науки: зб. наукових праць. – 2007. – Випуск 17 (41). – Част. 2. – С. 197-204
11. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. – СПб., М.: 2002. – 264 с.

Literatura

1. Al'manah psihologičeskikh testov. – М., 1995, – S.95-96.
2. Andronikova E.A. Metody issledovanija vosprijatija, vnimanija i pamjati: Rukovodstvo dlja praktičeskikh psihologov / E.A. Andronikova, E.V. Zaika. – Har'kov : «Zeбра», – 2011. – 161 s.
3. Baksanskij O. E. Nejrolingvističeskoe programmirovanie kak praktičeskaja oblast' kognitivnyh nauk / O. E. Baksanskij, E. N. Kucher // Voprosy filosofii. – 2005. – № 1. – S. 82-10.
4. Bodihammer B., Holl M. Uchebnik magii NLP / B. Bodihammer, M. Holl. – Spb.: Prajm-Evroznak, 2003. – 272 s.
5. Bojchuk M. P. Teoretyčnyj analiz pidxodiv do vyvčennja reprezentatyvnyx system v psyxologičnij nauci // Visnyk Xarkivs'kogo nacional'nogo universytetu im. V. N. Karazina. – № 1032. – 2012. – S. 45-49.
6. Bojchuk M. P. Problema metodiv doslidzhennja reprezentatyvnyx system lyudyny / M. P. Bojchuk, Ye. V. Zayika // Visnyk XNU im. V. N. Karazina. – № 1095. – 2014. – S. 59-65.
7. Vekker L. M. Psihika i real'nost': edinaja teorija psihicheskikh processov / L. M. Vekker. – М.: Smysl, 1998. – 685 s.
8. Zayika Ye. V. Shlyaxy optymizaciyi piznaval'noy diyal'nosti studentiv i shkolyariv: navchal'nyj posibnyk dlja studentiv, vykladachiv, praktyčnyx psyxologiv / Ye. V. Zayika, I. O. Zuyev. – Х.: XNU imeni V.N. Karazina, – 2011. – 195 s.
9. Zuyev I. O. Diahnostyka reprezentatyvnykh system y struktura kohnitivnykh stratehij / I. O. Zuyev, Ye. V. Zayika // Naukovyy chasopys NPU ymeny Drahomanova M. P. – Seriya № 12. : Psykholohični nauky: zb. naukovykh prats'. – 2007. – Vypusk 17 (41). – Chast. 2. – S. 197-204 .
10. O'Konnor Dzh. Vvedenie v NLP / Dzh. O'Konnor, Dzh. Sejmor. – Cheljabinsk: Peleng, – 1997. – 425 s.
11. Holodnaja M. A. Psihologija intellekta: paradoksy issledovanija / M. A. Holodnaja. – SPb., М.: 2002. – 264 s.

УДК 159.947.5.072

Адаптація теста критического мышлення Л. Старки

Луценко Е. Л.

Статтю присвячено опису процесу адаптації Тесту критичного мислення американського автора Л. Старкі для використання в нашому суспільстві. В тесті були максимально збережені всі завдання та мова автора за виключення трьох завдань, які показали незадовільні коефіцієнти надійності. Тест відповідає психометричним вимогам надійності, дискримінативності, валідності й забезпечений нормами для студентської та дорослої вікових груп обох статей. Результати можуть інтерпретуватися як у відповідності до норм, тобто розділятися за рівнями дуже високого, високого, середнього, низького та дуже низького критичного мислення, так і доступні для якісного аналізу.

Ключові слова: критичне мислення, адаптація тесту, надійність, валідність, дискримінативність, норми

Статья посвящена описанию процесса адаптации Теста критического мышления американского автора Л. Старки для использования в нашем обществе. В тесте были максимально сохранены все задания и язык автора, за исключением трех заданий, которые показали неудовлетворительные коэффициенты надежности. Тест соответствует психометрическим требованиям надежности, дискриминативности, валидности и оснащен нормами для студенческой и взрослой возрастных групп обоего пола. Результаты теста могут интерпретироваться как в соответствии с нормами, то есть разделяться по уровням очень высокого, высокого, среднего, низкого и очень низкого критического мышления, так и доступны для качественного анализа.

Ключевые слова: критическое мышление, адаптация теста, надежность, валидность, дискриминативность, нормы

The article is devoted to describing of the adaptation process of Critical Thinking Test created by American author L. Starkey for using in our society. The item quantity and language of the author were left intact as much as possible in the adapted test version except for the three items which were shown to have unsatisfactory reliability. The adapted test is relevant to psychometric demands of reliability, validity, discriminability and is provided by norms for students and adults groups of both sex. The results of the test can be interpreted accordingly to levels of very high, high, middle, low and very low critical thinking ability. They also are available for qualitative analysis.

Key words: critical thinking, test adaptation, reliability, validity, discriminability, norms

Потреба в тесті критического мышлення виникла у нас при дослідженні проблеми верифікації інформації, отриманої через Інтернет. По наших спостереженнях, базуючись на аналізі коментарів до текстів, розміщених в мережі, люди дуже часто всерйоз сприймають абсолютно недостовірну інформацію і не довіряють її ретельно обґрунтованій. Очевидно, що у таких читачів не вистачає критичності мислення, хоча напевно це можуть бути освічені і грамотні в своїй області люди. Тому було б неоптимальним використовувати для дослідження цієї проблеми традиційні тести інтелекту. В книзі американського автора Лорен Старкі [21] нам зустрівся тест, спеціально призначений для перевірки критического мислення. При цьому його зміст включав завдання на верифікацію інформації, отриманої в мережі Інтернет. С появою широкодоступних Інтернет-ресурсів оцінка здатності до критического мислення стала особливо актуальною, оскільки, якщо до його поширення відповідальність за об'єктивність джерел інформації (книг, періодичних видань, теле- і радіопередач) лежала на видавцях і медіа-компаніях, то тепер оцінка достовірності пропонованої в мережі інформації в найбільшій ступені лягає на її споживачів.

На сьогоднішній день в науковій літературі накопилось багато визначень конструкта «критическе мислення». Наприклад, воно описується як «мислення про мислення» [19]. Д. Майерс вважає, що «це мислення, яке не приймає аргументи і висновки сліпо, скоріше навпаки, воно досліджує передположення, розпізнає приховані цінності, оцінює наявні дані і висновки» [8]. Р. Еннис визначає його як «розумне рефлексивне мислення, направлене на прийняття рішення чому довіряти і що робити» [16]. По думці М. Скривен і Р. Паул це «інтелектуально упорядкований процес активного і умілого аналізу, концептуалізації, застосування, синтезування і/або оцінки інформації, отриманої або породженої спостереженнями, досвідом, роздумуваннями або комунікацією, як орієнтир для переконання і дії» [18, 20]. Д. Халперн розглядає його як: «використання когнітивних технік або стратегій, які збільшують ймовірність отримання бажаного кінцевого результату. Воно відрізняється контролюваністю, обґрунтованістю і цілеспрямованістю; до нього звертаються при розв'язанні завдань, формулюванні висновків, ймовірнісній оцінці і прийнятті рішень» [12]. Розвитку критического мислення приділяється велика увага в підручнику «Психологія» Д. Майерса [8], де він в кожній главі веде невеликий розділ типу «Критический погляд» про поширені в даній області міфи, які не витримують перевірки обґрунтованої критикою. Д. Кластер [4] нагадує, що критическе мислення не можна порівнювати з хорошою пам'яттю, розумінням складних ідей або творческою інтуїцією. Ключовими характеристиками

критического мышления являются по Кластеру самостоятельность, информационная насыщенность (оперирование знаниями), оно начинается с постановки вопросов и проблем, которые нужно решить, оно стремится к убедительной аргументации, оно есть мышление социальное (озвученное, отточенное в выступлениях, дискуссиях, публикациях).

Наверное, практически исчерпывающий список из 35-ти стратегических аспектов критического мышления приводится в докладе «Критическое мышление: отчет об экспертном консенсусе в отношении образовательного оценивания и обучения» П. Фасьоне [15]. Многие из этих аспектов отражены в сравнительных перечнях обыденного и критического мышления, приведенных в работах М. Липман [17] и Р. Паул [18].

В отечественной психологии проблемами критического мышления занимались в области педагогической психологии П. П. Блонский, А. С. Байрамов, А. И. Липкина и Л. А. Рыбак, С. И. Векслер, В. М. Синельникова, в области патопсихологии Б. В. Зейгарник [цит. по 5]. С. А. Король определил критичность мышления как такое качество мышления, которое позволяет контролировать соответствие мыслительной деятельности закономерностям объективной действительности, обеспечивая, таким образом, объективность субъективным (идеальным) результатам познания. Критичность мышления выступает психологическим механизмом использования практики как критерия истины [5]. Е. Е. Ивунина противопоставляет критическое мышление догматическому [1].

Эволюционный аспект критического мышления раскрывает В. Ф. Турчин, соотнося его с первобытным мышлением: «Возникновение критического мышления — важнейшая веха эволюции, следующая после появления человека. Критическое мышление и цивилизация возникают одновременно и развиваются в тесной взаимосвязи. Увеличение производительности труда, контакты между различными племенными культурами, разложение общества на классы — все это неумолимо расшатывает традиционное племенное мышление, заставляет человека задуматься над содержанием своих представлений, сравнить их с представлениями других культур; таким образом, утверждается и постепенно входит в норму критический характер мышления. С другой стороны, критическое мышление раскрепощает человека, приводит к резкому росту производительности труда, появлению новых форм поведения. Оба процесса поддерживают и усиливают друг друга, общество начинает бурно развиваться. Происходит как бы переворачивание вектора общественного интереса: в первобытном обществе он направлен назад, в прошлое, на соблюдение законов предков, в развивающейся цивилизации он, по крайней мере, у части общества («творческого меньшинства» по А. Тойнби), направлен вперед, в будущее, на изменение существующего положения» [11].

Вопросам критичности мышления посвящены целые специализированные сайты разных стран [6, 9, 14, 15].

Таким образом, конструкт «критическое мышление» обоснован, отграничен от смежных явлений и его точное понимание позволяет приступить к описанию адаптации теста для его выявления и измерения.

Цель статьи — осветить процедуру и результаты адаптации Теста критического мышления Л. Старки, его преимущества и пределы применимости.

Этапы адаптации теста. Адаптация теста была начата в 2010 году. Источником является размещенная в свободном доступе в сети Интернет книга Л. Старки [21]. На запрос о разрешении адаптации ее теста, автор, Лорен Старки, ответила, что права на книгу с тестом принадлежат нью-йоркскому издательству LearningExpress, что они знают, что книга есть в сети Интернет, и что она уверена, издательство даст согласие. На запросы в издательство ответа не было получено, поэтому, мы опирались на мнение автора и на открытый доступ к книге в сети. Поиск аналогичных тестов в украиноязычной и русскоязычной литературе не привел к существенным результатам, так как в диапазоне имеющихся методик представлены только тесты интеллекта и общих способностей, некоторые из которых были далее использованы нами для проверки валидности адаптированного теста критического мышления.

На первом этапе адаптации был осуществлен перевод теста из 30 заданий с английского на русский язык нашей дипломницей Д. О. Сысуевой. Далее была проведена процедура обратного перевода «back-translation» студентами 5-го курса факультета иностранных языков, незнакомыми с английской версией теста. Первичный и обратный переводы были завершены экспертной проверкой правильности перевода. В качестве экспертов выступили преподаватели факультета иностранных языков ХНУ имени В. Н. Каразина. Эксперты позитивно оценили качество перевода и дали рекомендации по улучшению отдельных заданий.

Д. О. Сысуева завершила адаптацию теста, удалив из него 10 заданий и переформулировав некоторые оставшиеся. Этот вариант теста описан в ее дипломной работе «Психологічні особливості верифікації інтернет-інформації в ранньому дорослому віці» (2011 г.). Мы отказались от этого варианта адаптации, так как, по нашему мнению, в нем были удалены качественные задания, а проблемы с культурными различиями в тексте так и не были устранены. Далее Луценко Е. Л. был осуществлен новый вариант адаптации теста, опираясь только на перевод и процедуру «back-translation», выполненные Д. О. Сысуевой. Нами была изменена инструкция к тесту и введено ограничение по времени на его выполнение (30 минут), чтобы все исследуемые лица были в равных условиях.

На втором этапе адаптации была проверена конвергентная валидность переведенной формы теста на выборке из 36 лиц (студентов 3-го курса факультета психологии, 2011 г.) по сходимости с конструктами полнезависимости из теста Включенных фигур Готшалдта и со свойствами темперамента

по Я. Стреляу (динамичность, настойчивость, сенсорная чувствительность, эмоциональная реактивность, выносливость, активность) [10]. Получена тенденция достоверной прямой связи (корреляционный анализ Спирмена) показателя критичности мышления и индекса полнезависимости: $r_s=0.27$, $p=0.100$.

Были получены значимые связи показателя теста критичности мышления со свойствами темперамента «настойчивость» и «сенсорная чувствительность». Критичность мышления обратно коррелировала с настойчивостью: $r_s=-0.34$, $p=0.042$, которая Я. Стреляу понимается как ригидность, инертность психики человека. Обратная корреляция соответствует пониманию конструкта критичность мышления как способности к психической переключаемости, гибкости, ведь критичность заключается в способности пересмотреть шаблон, отказаться от устаревших стереотипов, найти противоречия, анализировать разные стороны проблемы.

Получена прямая связь критичности мышления и свойства темперамента «сенсорная чувствительность»: $r_s=0.37$, $p=0.028$. Сенсорная чувствительность предполагает, что человек имеет низкие пороги ощущений всех модальностей – слуховой, зрительной, кинестетической, обонятельной и др. Такой человек является наблюдательным, имеет тонкую способность к различению сигналов, он способен замечать отличия там, где другие ничего не осознают. Соответственно такое свойство психики является хорошей базой для развития критичности мышления, что подтверждает валидность адаптируемого теста.

На третьем этапе часть заданий теста (те, которые вызвали затруднения в понимании исследуемых лиц, а также те, которые частично не соответствовали правилам конструирования заданий теста [3]) была переформулирована с учетом различий в образе жизни в Украине и США. В целом изменения касались следующих аспектов: а) во всех заданиях теста было введено обращение к исследуемому лицу на «Вь», хотя английское “you” может переводиться и как «ты», однако в наших культурных условиях такое обращение считается невежливым и фамильярным; б) американские имена были заменены на привычные в нашей культурной среде; в) американские термины из области спорта, экономики, истории, и др. сфер были заменены на общепринятые в нашей среде; г) задания были сформулированы более лаконично, с удалением подробностей описания ситуаций.

С помощью данной формы теста с переформулированными заданиями было протестировано еще 246 лиц (студенты – 188, взрослые люди – 58).

С результатами данного этапа была проведена процедура анализа и отсеивания заданий по корреляции результатов отдельных заданий с общим показателем по тесту. Было выявлено три вопроса с неудовлетворительными коэффициентами. Все остальные задания имели значимые прямые коэффициенты корреляции с общим показателем по тесту на уровне $r_s=0.20-0.59$, $p<0.05$. Была проведена факторизация теста (метод главных компонент) вначале для формы из 30-ти заданий. Факторизация подтвердила результаты анализа заданий – три вопроса коррелировали с фактором с обратным знаком, поэтому были удалены. Факторный анализ формы теста из 27 заданий подтвердил единую направленность заданий, которые коррелировали с фактором на уровне 0,2-0,7, и выявил один фактор, который объяснил 14% дисперсии переменной.

На четвертом этапе на выборке из 49 человек (студенты 3-го курса факультета психологии, 2012 г.) была проделана процедура кросс-валидации и проверки ретестовой надежности теста критического мышления. Для кросс-валидации были взяты Опросник рефлексии А. Карпова [2], Тест «Умозаключение» Дж. Фланагана в адаптации В.А. Чикер [13], Тест примативности (степени влияния инстинктивных побуждений на поведение) Е. Л. Луценко, К. З. Бсаямовой [7] и задача на перенос знаний от общего к частному, разработанная Е. Л. Луценко и аспиранткой Е. А. Лысак в рамках диссертационного исследования Е. А. Лысак «Психологічні фактори переносу знань в процесі їхнього засвоєння та застосування».

В итоге была обнаружена значимая прямая корреляционная связь между результатами по тесту «Умозаключение» и показателем критического мышления: $r_s=0,45$ при $p=0,002$. Достоверной связи с методикой А. В. Карпова не обнаружено, скорее всего, потому, что тест А. В. Карпова является личностным опросником. Обнаружена обратная связь между критическим мышлением и примативностью как склонностью полагаться на «голос инстинктов» (эмоции, верования, интуитивные побуждения) в противоположность рациональному расчету: $r_s=-0,36$ при $p=0,015$. Корреляция теста критического мышления и успешности решения задачи на перенос знаний от общего к частному (дедукция) составила $r_s=0,40$ при $p=0,010$. Эти результаты подтверждают валидность адаптированного теста.

На этом этапе была посчитана ретестовая надежность интервалом в месяц, которая составила 0,74 при $p<0,001$. Это доказывает, что в результатах теста отражается стабильное личностное свойство, а не с состояние, настроение или влияние ситуационных факторов.

На пятом этапе общий результат теста был пересчитан по редуцированной форме теста из 27 заданий. Для этой окончательной формы были подсчитаны коэффициенты трудности заданий, общей надежности и дискриминативности теста. Далее были рассчитаны нормы (на объединенной выборке 3-го и 4-го этапов (246+49=295 чел.)) с учетом возрастных и половых различий и составлены описания личности для каждого нормативного уровня: очень высокой, высокой, средней, низкой и очень низкой критичности мышления. Объединенная выборка включала людей со средним образованием – 10 чел., со средним техническим/специальным образованием – 14 чел., с высшим образованием – 34 чел.,

незаконченным высшим образованием – 237 чел. Из них жители Харьковской обл. – 225 чел., Луганской обл. – 24 чел., Полтавской обл. – 10 чел., АРК, Донецкой и Кировоградской обл. – по 7 чел., Сумской обл. – 6 чел., Киевской и Днепропетровской обл. – по 2 чел., городов Черкассы и Курск – по 1 чел. Из них мужчины – 89 чел., женщины – 206 чел.

Психометрические характеристики теста. Для окончательной формы теста были подсчитаны коэффициенты трудности, дискриминативности, надежности и рассчитаны нормы. В итоге получены коэффициенты трудности для заданий от 0,28 до 0,85, в среднем трудность заданий составила 0,54, что является оптимальным. Дискриминативность теста, посчитанная по формуле Фергюсона [3], показала уровень $d=0,97$, что говорит о высокой информативности теста. Распределение результатов теста является нормальным по критерию Колмогорова-Смирнова. Надежность Кронбаха составила $\alpha = 0,71$. Это свидетельствует о том, что тест внутренне согласованный и однородный. Как ранее указывалось, на этапах адаптации теста была определена ретестовая надежность ($r_t=0,74$ при $p<0,001$) и доказана валидность теста.

Переделы применимости теста. Тест критичности мышления является объективным тестом способностей, который может применяться индивидуально и в группе. Тест вербальный, состоит из 27 утверждений/вопросов, каждый с 4-мя вариантами выбора правильного ответа. Для каждого задания предусмотрен единственный правильный ответ. Тест является однофакторным и в результате обработки вычисляется один общий показатель критического мышления, который может изменяться от 0 до 27 баллов. После получения результата его можно сравнить с нормативными данными для соответствующей половозрастной группы. Нормы имеют только ориентировочный характер, так как нормативная группа не была достаточно объемной и репрезентативной. Другие исследователи могут собрать свою нормативную выборку и опираться на локальные нормы (репрезентативные для интересующей социальной группы). Благодаря описанию в руководстве к тесту процедур критического мышления, проверяющихся в каждом задании, возможен качественный анализ результатов – какие задачи испытуемый решил неправильно. Это может служить основой для формулирования рекомендаций по развитию навыков критического мышления.

Для теста существует ограничение по времени – 30 минут, хотя часто высокоинтеллектуальные исследуемые справляются быстрее – за 20-25 минут.

Данный тест рассчитан на людей начиная с 16-17 лет и заканчивая периодом поздней зрелости – 55-70 лет и даже более. У людей с низкими навыками чтения или ограниченным/специфическим образом жизни (сельские жители, низкий социально-экономический уровень, незаконченное среднее образование, отсутствие навыков работы на компьютере и доступа к сети Интернет) могут возникнуть трудности при выполнении теста.

Интерпретация результатов. С целью экономии места приведем варианты интерпретации только для самого высокого и самого низкого уровней результатов по тесту.

Очень высокие результаты по тесту свидетельствуют о том, что у данного индивида развиты практически все операции критического мышления – логика, индукция, дедукция, рефлексия, контроль над эмоциями, искажающими принятие решений, анализ информации на достоверность, способность распознавать свои иллюзии, манипуляции со стороны окружающих, рекламы, пропаганды, способность отделять оценки и допущения от фактов, обнаруживать причинно-следственные связи или принимать их отсутствие, признавать ограниченность собственных мыслительных процессов, вырабатывать наиболее оптимальные решения в условиях неопределенности и риска, умение ставить реалистичные цели и находить адекватные пути их достижения. Такой человек является эффективным профессионалом во всех видах работы, требующей принятия сложных и ответственных решений, а также имеет общее преимущество в жизнедеятельности, адаптации к меняющимся условиям среды.

Очень низкие результаты по тесту свидетельствуют, что данный индивид справляется только с 10-20% заданий, требующих применения критического мышления. Это означает, что у этого субъекта плохо развита логика, процессы индукции и дедукции, способность отфильтровывать недостоверную информацию и собирать объективную, выявлять манипуляции, иллюзии и ложные идеи, принимать взвешенные решения, аргументированно дискутировать, осознавать свои предвзятости и необъективность других. Такой человек будет чувствовать себя непонятым или недостаточно компетентным в интеллектуальных спорах, будет пытаться хитрить, выкручиваться или переходить на агрессию, так как ему недоступны способы четкой и убедительной логической аргументации. Для данного субъекта будут характерны всевозможные замены мышления верованиями – религиями, суевериями, астрологией, хиромантией и другими эзотерическими учениями. Часто такие люди попадают в тоталитарные секты или становятся приверженцами праворадикальных и авторитарных идеологий, они могут не доверять науке и противиться распространению знаний, приобретать алкогольную, игровую, телевизионную или другие виды зависимостей. Они подчиняются древним инстинктам или традициям и мало используют адаптивные возможности разума. Такие люди чаще всего не осознают своих ошибок, становятся жертвами манипуляций и «пешками в чужой игре». При таком уровне критического мышления очень важно развивать его всеми доступными способами – использовать литературу, записываться на развивающие и образовательные программы. Это может существенно повысить качество жизни таких индивидов за счет улучшения эмоционального состояния в связи с прояснением картины мира, превращением ее в более контролируемую и менее фатальную, оптимизацией стратегий адаптации.

Выводы. В результате проведенных психометрических процедур Тест критического мышления американского автора Л. Старки был адаптирован для использования в нашем обществе[□]. В тесте были максимально сохранены все задания и язык автора, за исключением трех заданий, которые показали неудовлетворительные коэффициенты надежности. Тест соответствует психометрическим требованиям надежности, дискриминативности, валидности и оснащен нормами для студенческой и взрослой возрастных групп обоего пола. Результаты теста могут интерпретироваться как в соответствии с нормами, так и доступны для качественного анализа.

Тест предназначенся психологам, педагогам, врачам, социологам, политологам, философам, этологам, а также всем, кто интересуется проблемами мышления. В практической работе психолога тест может использоваться в ходе психологической диагностики, консультирования, психокоррекции и психотерапии.

В преподавательской работе тест может использоваться при чтении курсов «Общая психология», «Когнитивная психология», «Медицинская психология», «Социальная психология», «Дифференциальная психология», «Возрастная психология», «Психофизиология», «Политическая психология» и др., а также для научных исследований по данным направлениям.

Литература

1. Ивунина Е. Е. О различных подходах к понятию «критическое мышление» / Е. Е. Ивунина // Молодой ученый. — 2009. — №11. — С. 170-174.
2. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. — 2003. — Т. 24. — № 5. — С. 45-57.
3. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов / П. Клайн. — Киев: ПАН Лтд., 1994.
4. Кластер Д. Что такое критическое мышление? / Д. Кластер. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://testolog.narod.ru/Other15.html>
5. Король С. А. К классификации особенностей критичности мышления / С. Король // Вопросы психологии. — 1981. - №4. - С. 108-112.
6. Критическое мышление и логика: инструменты, статьи, пособия, материалы, семинары, тренинги, курсы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://evolkov.net/critic.think/index.html>
7. Луценко Е.Л. Конструкт «примативность» и разработка теста для его измерения / Е.Л. Луценко, К.З. Абсалимова // Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. — 2013. - №1032. — С. 96-99.
8. Майерс Д. Психология / Д. Майерс. — 2-е изд. — Мн.: Попурри, 2006. — 848 с.
9. Развитие критического мышления через чтение и письмо. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.mozliceum.na.by/mr_proekt_critic.php
10. Стреляу Я. Методика диагностики темперамента (формально-динамических характеристик поведения) / Я. Стреляу, О. Митина, Б. Завадский, Ю. Бабаева, Т. Менчук. — М.: Смысл, 2009. — 104 с.
11. Турчин В. Ф. Феномен науки. Кибернетический подход к эволюции / В. Ф. Турчин. — Изд. 2-е. — М.: Словарное издательство ЭТС. — 2000. — 368 с.
12. Халперн Д. Психология критического мышления / Д. Халперн. — СПб.: Питер, 2000. — 512 с.
13. Чикер В.А. Психологическая диагностика организации и персонала / В. А. Чикер. — СПб.: Речь, 2003. — 176 с.
14. Critical Thinking. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.criticalthinking.org/pages/defining-critical-thinking/766>
15. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary // Dr. Peter A. Facione (Dean of the College of Arts and Sciences, Santa Clara University). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://evolkov.net/critic.think/basics/delphi.report.html>
16. Ennis R. H. Critical Thinking Assessment / R. H. Ennis / Fasko D. Critical Thinking and Reasoning: Current Research, Theory, and Practice. Hampton Press, 2003.
17. Lipman M. Critical thinking: What can it be? / M. Lipman // Educational Leadership. — 1988. — V. 46. — No. 1. — P. 38-43.
18. Paul R. W. Critical Thinking: what every person needs to survive in a rapidly changing world / R. W. Paul. — Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 1990.
19. Raiskums B. W. An Analysis of the Concept Criticality in Adult Education / B. W. Raiskums. — Ann Arbor, MI: UMI, 2008.
20. Scriven M. Critical Thinking as Defined by the National Council for Excellence in Critical Thinking / M. Scriven, R. W. Paul, 1987. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.criticalthinking.org/University/defining.html>
21. Starkey L. Critical thinking skills success / L. Starkey. — NY: LearningExpress, LLC., 2004. — 169 p.

Literatura

1. Ivunina E. E. O razlichnyh podhodah k ponjatiju «kriticheskomyshlenie» / E. E. Ivunina // *Molodochenyj*. — 2009. — №11. — S. 170-174.
2. Karpov A. V. Refleksivnost' kak psihicheskoesvoystvo i metodika diagnostiki / A. V. Karpov // *Psihologicheskij zhurnal*. — 2003. — T. 24. — № 5. — S. 45-57.
3. Klajn P. Spravochnoerukovodstvo po konstruirovaniju testov / P. Klajn. — Kiev: PAN Ltd., 1994.
4. Kluster D. Chtotakoe kriticheskomyshlenie? / D. Kluster. — [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: <http://testolog.narod.ru/Other15.html>
5. Korol' S. A. K klassifikacii osobennostej kritichnostimyshlenija / S. Korol' // *Voprosy psihologii*. — 1981. — №4. — S. 108-112.
6. Kriticheskomyshlenie i logika: instrumenty, stat'i, posobija, materialy, seminary, treningi, kursy. — [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: <http://evolkov.net/critic.think/index.html>
7. Lucenko E. L. Konstrukcija «primativnost'» i razrabotkatestadlja ego izmerenija / E. L. Lucenko, K. Z. Absaljamova // *Visnik Hark. nac. un-tu imeni V. N. Karazina. Serija: Psihologija*. — 2013. — №1032. — S. 96-99.
8. Majers D. *Psihologija* / D. Majers. — 2-e izd. — Mn.: Popurri, 2006. — 848 s.
9. Razvitie kriticheskogomyshlenijacherez chtenie i pis'mo. — [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: http://www.mozliceum.na.by/mr_proekt_critic.php
10. Streljau Ja. Metodika diagnostiki temperamenta (formal'no-dinamicheskih harakteristik povedenija) / Ja. Streljau, O. Mitina, B. Zavadskij, Ju. Babaeva, T. Menchuk. — M.: Smysl, 2009. — 104 s.
11. Turchin V. F. Fenomennauki. Kiberneticheskij podhod k jevoljucii / V. F. Turchin. — Izd. 2-e. — M.: Slovarnoe izdatel'stvo JeTS. — 2000. — 368 s.
12. Halpern D. *Psihologija kriticheskogomyshlenija* / D. Halpern. — SPb.: Piter, 2000. — 512 s.
13. Chiker V. A. *Psihologicheskaja diagnostika organizacii i personala* / V. A. Chiker. — SPb.: Rech', 2003. — 176 s.
14. Critical Thinking. — [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: <http://www.criticalthinking.org/pages/defining-critical-thinking/766>
15. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary // Dr. Peter A. Facione (Dean of the College of Arts and Sciences, Santa Clara University). — [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: <http://evolkov.net/critic.think/basics/delphi.report.html>
16. Ennis R. H. *Critical Thinking Assessment* / R. H. Ennis / Fasko D. *Critical Thinking and Reasoning: Current Research, Theory, and Practice*. Hampton Press, 2003.
17. Lipman M. *Critical thinking: What can it be?* / M. Lipman // *Educational Leadership*. — 1988. — V. 46. — No. 1. — P. 38-43.
18. Paul R. W. *Critical Thinking: what every person needs to survive in a rapidly changing world* / R. W. Paul. — Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 1990.
19. Raiskums B. W. *An Analysis of the Concept Criticality in Adult Education* / B. W. Raiskums. — Ann Arbor, MI: UMI, 2008.
20. Scriven M. *Critical Thinking as Defined by the National Council for Excellence in Critical Thinking* / M. Scriven, R. W. Paul, 1987. — [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: <http://www.criticalthinking.org/University/defining.html>.
21. Starkey L. *Critical thinking skills success* / L. Starkey. — NY: LearningExpress, LLC., 2004. — 169 p.

УДК 159.9.072+ 159.952

О целесообразности применения понятия «дистрибуция внимания»

Митроченко О.Е.

В статье приведены результаты теоретических и эмпирических разработок для обоснования введения в категориальный аппарат, описывающий особенности внимания, термина дистрибуция внимания. Этот термин предлагается использовать наряду и вместо распространенных терминов распределение и переключение внимания, поскольку существование последних как самостоятельных психических феноменов подвергается сомнению. Описана процедура измерения степени дистрибуции внимания и показатель этой степени (K_d). Сформулированы понятия дистрибуции внимания и дистрибутивных свойств внимания. Раскрыто функциональное, структурное и содержательное единство дистрибутивных свойств внимания.

Ключевые слова: дистрибуция внимания, дистрибутивные свойства внимания, распределение и переключение внимания, коэффициент дистрибуции внимания.

У статті приведені результати теоретичних і емпіричних розробок для обґрунтування введення до категоріального апарату, що описує особливості уваги, терміну дистрибуція уваги. Цей термін пропонується вживати поряд та замість поширених термінів розподіл та переключення уваги, оскільки існування останніх як самостійних психічних феноменів піддається сумніву. Описана процедура вимірювання ступеню дистрибуції уваги та показник цього ступеню (K_d). Наведені поняття дистрибуції уваги та дистрибутивних властивостей уваги. Розкрито функціональну, структурну та змістовну єдність дистрибутивних властивостей уваги.

Ключові слова: дистрибуція уваги, дистрибутивні властивості уваги, розподіл та переключення уваги, коефіцієнт дистрибуції уваги.

The article gives the results of theoretic and empiric considerations for substantiation of introduction of attentional distribution term to attentional framework. This term has been proposed to use for general describion of attentional processes in case of implementation of combined activities. The procedure of measuring attentional distribution level and its exponent has been described. Notions of attention distribution and distributive attributes of attention have been defined. Functional and structural unity of distributive attributes of attention has been expanded.

Keywords: distributive attributes of attention, distribution of attention, attention switch, exponent of attentional distribution.

Интерес к уточнению содержания различных динамических характеристик внимания связан с ростом данных, полученных эмпирическим путем. По-видимому, категориальный аппарат, описывающий внимание и его характеристики длительное время не пересматривался, и результаты последующих исследований не нашли своего отражения в соответствующих понятиях. В частности, это касается таких терминов, как переключение и распределение внимания.

Цель статьи - раскрыть основные аргументы и привести эмпирический материал в пользу введения понятия дистрибуции внимания в категориальный аппарат психологии внимания.

Традиционно выделяют два разрозненных понятия «распределение» и «переключение» внимания. Некоторые авторы, такие как Л. М. Веккер, Д. Канеман, К. К. Платонов, Д. Н. Узнадзе указывают на некоторую общность этих понятий [2, 4, 6], другие (С. Л. Рубинштейн, Б. М. Величковский и др.) - на то, что у этих свойств внимания разные и генетические, и функциональные корни, при этом подчеркивается сходство «распределения» с «объемом» внимания.

Нами экспериментальным путем был получен фактический материал о том, что четко разделить (различить) эти два аттенционных процесса в условиях выполнения совмещенных задач проблематично. Более того, полученные данные говорят в пользу общности произвольных процессов распределения и переключения внимания. Указанные закономерности предлагается учесть и выразить в соответствующем понятийном аппарате и процедуре исследования. Такое свойство внимания, которое обеспечивает выполнение двух и более деятельности предлагается обозначить как дистрибуцию внимания, и ввести показатель соотношения между распределением и переключением – коэффициент дистрибуции внимания (K_d) [3]. Предлагается термином дистрибутивные свойства внимания охватить такие его свойства как распределение, переключение и все комбинированные формы между этими крайними случаями. Таким образом, дистрибуция внимания будет обозначать обеспечение выполнения двух или более совмещенных действий симультанным или сукцессивным способом при динамическом его характере, т.е. колебании между этими двумя вариантами.

Термин «дистрибуция внимания» впервые в отечественной психологии был использован Д. Н. Узнадзе для обозначения свойства внимания, противоположного по функциям концентрации. Автор указывает, что концентрация внимания способствует качественному выполнению одного действия, или сосредоточение на одном объекте. Дистрибуция, напротив, обеспечивает выполнение двух и более совмещенных действий. Мы склонны считать, что Д. Н. Узнадзе в термин так называемой дистрибуции вложил относительно более широкое содержание, чем просто распределение внимания [4, 6].

Традиційно в рамках ресурсного підходу для вивчення особливостей уваги в умовах одночасного виконання декількох дій використовувалася методический прийом порівняння ефективності виконання суміжних завдань з ефективністю виконання їх в контрольних умовах, тобто при роз'їзному виконанні [1]. Послідователі ресурсного підходу вказують, що якщо час рішення суміжних завдань не перевищує сумарного часу їх рішення при роз'їзному пред'явленні, то можна говорити про паралельне рішення цих завдань або про стратегію розподілу уваги між ними.

Класическе учення про розподіл і переключення уваги говорить про те, що суб'єкт уваги при виконанні суміжних завдань або поочередно їх виконує (переключення), або прагне до одночасного їх виконання (розподіл). При цьому нерідко вказується, що розподіл уваги можливо тільки при автоматизованому виконанні однієї з діяльностей.

Нами був проведений експеримент з завданням на сліження з використанням комп'ютеризованої методики [3]. Від іспитованого вимагалося слідити за рухом метки-стимула і фіксувати її положення відповідними рухами рук. Спочатку було проведено три серії спроб: а) іспитовані слідили за меткою, розташованою в лівій частині екрана і фіксували її положення натисканнями заданих клавіш лівою рукою; б) іспитовані слідили за меткою, розташованою в правій частині екрана і фіксували її положення правою рукою; в) іспитовані слідили за двома рухомими метками, розташованими на одному рівні і на рівному відстані від центру екрана, і фіксували їх положення натисканнями обох рук (для кожної метки – своя рука).

За результатами дослідження, ми повинні були отримати цифри, що свідчать про те, що загальний час, витрачений на виконання сліження за кожним меткою окремо, повинно було бути рівно або більше (в разі впливу інтерференції завдань) часу, направленою на суміжне сліження за двома об'єктами. Варіант з розподілом уваги на основі автоматизації однієї з виконуваних дій не може розглядатися, так як напрямлення рухів меток в наших спробах мало випадковий характер і не піддавалося ні прогнозуванню, ні заучиванню. Також, неодноразово вказувалося, що «... якщо суміжні завдання мають однаковий уважний склад, успішність їх суміжного рішення падає, переважаючою стратегією уваги виступає переключення» [1, с. 496], що, безумовно, мало місце в нашому експерименті.

З самоочінок іспитованих, слідуеть, що суб'єктивно їм вдавалося сумістити дії, коли вони намагалися об'єднати перцептивний образ двох стимулів в загальну конфігурацію, а також коли вони намагалися знизити концентрацію уваги, як би «отгораживаясь» від пристального сліження.

Для кількісного вираження успішності виконання суміжних дій різними авторами було розроблено декілька показувачів. Найбільш відомий був запропонований Д. Канеманом [2], а в вітчизняній науці – В. І. Степанським і Г. С. Прыгіним [5].

Д. Канеман розробив операційний показувач концентрації і розподілу уваги між суміжними завданнями, який має вигляд: $K_{\text{инт}} = ((P_{\text{к}} - P_{\text{сов}}) / P_{\text{к}}) * 100\%$, де $K_{\text{инт}}$ – коефіцієнт інтерференції, $P_{\text{к}}$ – точність виконання завдання в контрольних умовах, $P_{\text{сов}}$ – точність виконання завдання при суміжному виконанні двох завдань [2].

Цей показувач дозволяє визначити спосіб виконання суміжних завдань на основі порівняння успішності в умовах суміжного і індивідуального виконання. Під стратегією розподілу уваги в пробі розуміють успішне суміжне виконання двох завдань без урахування абсолютних показувачів часу їх рішення, під стратегією переключення уваги – виконання однієї з двох пред'явлених завдань. Зміна значення показувача $K_{\text{инт}}$ в напрямленні збільшення кількості проб з успішним суміжним виконанням двох завдань, характеризує стратегію розподілу уваги [1]. Однак, показувач Д. Канемана, на наш погляд, не сприяє наочності і інформативності при розмежуванні суміжного і послідовного режимів функціонування уваги.

Більш наближений до наочності, однак, менш універсальний показувач (так як розроблений для конкретної задачі ігрового характеру) був запропонований В. І. Степанським і Г. С. Прыгіним для оцінки ступеня переключення уваги. В його показувачі відображалася успішність виконання діяльності. Величина показувача могла знаходитися в діапазоні від 0 до 1, і свідчувала про успішне розподілення (1), або невдачне (0). Описаний показувач діагностував тільки переключення уваги, яке було описано як лінійна функція з вимірною шкалою, обмеженою з двох сторін [5].

Приведені показувачі не відповідали нашим вимогам наочності і можливості визначення суміжного або послідовного характеру дистрибуції, тому нами був розроблений показувач, який отримав назву коефіцієнта дистрибуції уваги ($K_{\text{д}}$). Спочатку при його розробці ми взяли за основу твердження, що при суміщенні двох дій можливі дві альтернативні стратегії функціонування уваги: розподіл і переключення. Якщо час виконання суміжних завдань не перевищує сумарного часу їх рішення в контрольних умовах, тоді можна говорити про паралельне рішення цих завдань або про стратегію розподілу уваги між ними. Коли паралельне виконання завдань ускладнено, тоді завдання виконуються поочередно. В цьому разі сумарний час виконання двох завдань окремо наближається до часу їх суміжного виконання. Можливо навіть варіант, коли суміжні завдання

настолько конфликтуют, что само их совмещение мешает их выполнению, и поочередное выполнение желательнее совмещенного, потому что время совмещенного выполнения превышает суммарное время поочередного выполнения [1].

Таким образом, коэффициент дистрибуции имеет вид: $K_d = t_c / (t_n + t_d)$, где t_c – время совмещенного выполнения действий, t_n – время обособленного выполнения задачи (в нашем случае выполнение задачи правой рукой), t_d – время обособленного выполнения второй задачи (в нашем случае – выполнение задачи левой рукой), K_d – коэффициент дистрибуции внимания.

Например, выполнение перцептивно-моторной задачи одной правой рукой заняло 49 с, а одной левой – 53 с. при совмещенном выполнении обеих задач двумя руками заняло 72 с. В этом случае коэффициент будет рассчитан таким образом: $K_d = 72 / (49 + 53) = 0,7$.

Коэффициент дистрибуции может приобретать такие значения:

1) от 0,5 до 1 – в случае, если испытуемый удачно распределял внимание между двумя задачами. Совмещенное выполнение двух задач успешнее поочередного их выполнения. Показатель 0,5 будет получен в случае „чистого” распределения внимания. Он означает, что дополнительное выполнение еще одного действия в условиях совмещения никак не отражается на времени выполнения первичного действия. Диапазон от 0,5 до 0,75 был обозначен как диапазон доминирующего распределения, поскольку характер дистрибуции тяготеет к распределению и выигрыш во времени выполнения существенен. Диапазон от 0,76 до 1 указывает на тяготение дистрибуции к переключению, хотя совмещение действий в этих условиях все еще желательно.

2) 1 – переходный момент между распределением и переключением внимания. Единица будет вычислена в случае „чистого” переключения внимания, то есть совмещение задач никак не отражается на успешности их выполнения.

3) от 1 и выше – это свидетельствует о том, что распределение внимания между заданиями становится невозможным, и мы имеем дело уже с переключением внимания, то есть с поочередным выполнением совмещенных задач. Чем больше показатель превышает 1, тем больше «конфликтность» совмещенных задач. В условиях нашего эксперимента K_d не превышал значения 1,7, однако можно предположить, что он может достигать и больших значений.

Можно также предположить, что в специально спланированном эксперименте K_d может приобретать значения, меньшие чем 0,5. Примером такого эксперимента может выступать тест Струпа [7]. В этом тесте совмещение действий восприятия приводило к повышению эффективности по сравнению с поочередно выполняемыми действиями. В пределах нашего эксперимента K_d не был ниже 0,5.

Коэффициент дистрибуции внимания представляется наглядным и в определенном смысле универсальным. Он может быть использован при описании дистрибуции внимания в условиях выполнения задач любого уровня сложности и содержания, и при разном их количестве.

В одной из серий проведенного исследования характеристик внимания в условиях совмещенного слежения были получены показатели K_d , представленные в виде диаграммы (см. рис. 1).

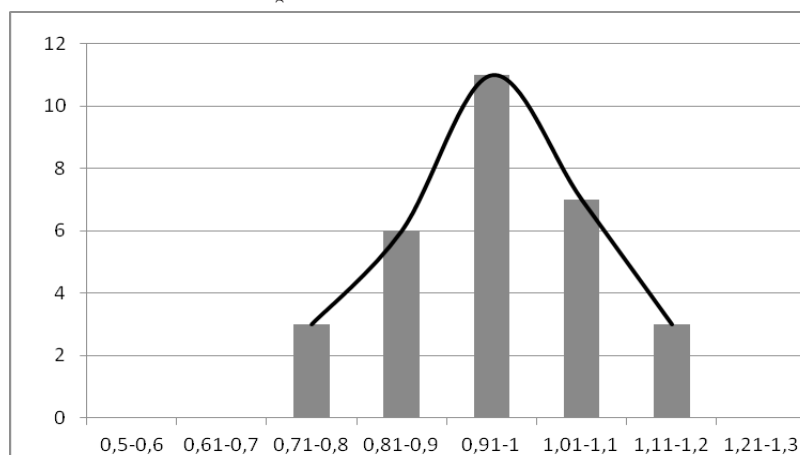

Рис. 1 Частотное распределение величин показателя K_d

Мы можем увидеть, что нет ни одного показателя K_d в диапазоне от 0 до 0,5, то есть совмещение действий слежения не облегчало их выполнение. В диапазоне от 0,5 до 0,75 всего 7% показателей, которые указывают на доминирование распределения внимания. При этом 60% показателей находятся в зоне от 0,75 до 1, что также отвечает стратегии распределения, однако с тяготением к переключению. Среднее значение K_d для группы составляет 0,96, то есть меньше единицы.

Числовые показатели свидетельствуют, что случаев «чистого» распределения и переключения внимания практически не встречается, а именно нет ни одного случая, когда бы K_d был равен 0,5 и означал бы такую эффективность внимания, при которой слежение за отдельными стимулами занимало бы столько же времени, как и слежение за двумя стимулами одновременно. Ситуация с «чистым» переключением схожа – был обнаружен единичный случай равенства K_d одной целой единице. В проведенных позже опытах на перцептивных задачах и пробах на совмещение действий реагирования

также были диагностированы единичные случаи «чистых» распределения и переключения [3].

Вместе с тем, наблюдалось многообразие значений, расположенных в диапазоне от 0,5 до 1 и выше, соответствующие некоторым промежуточным формам функционирования внимания. Кроме того, более прицельное исследование эффективности внимания в пределах одной пробы показало, что в течение 50-ти движений меток-стимулов, дистрибуция внимания не имела стабильного характера. Например, в начале выполнения задания испытуемый мог более и менее равномерно уделять внимание обем меткам-стимулам, и это проявлялось в схожих числовых показателях времени реакции, а после уделять внимание больше одной из них, а через время переносить внимание на другую метку, и т.д. Таким образом, говорить о каком-то определенном «чистом» свойстве внимания, как его переключение или распределение в продемонстрированных условиях невозможно, как и об устойчивом характере внимания на протяжении выполнения деятельности.

Таким образом, более корректной формулировкой, соответствующей внешней валидности проведенной процедуры, может быть следующая. Деятельность внимания, обеспечивающая выполнение совмещенных операций, сходных по аттенционному составу, имеет динамический характер. Эта динамика имеет и горизонтальный (баланс между одновременным и последовательным выполнением) и вертикальный (изменение особенностей внимания на протяжении всего времени выполнения деятельности) характер. Полученные данные указывают на целостность описанной деятельности внимания, а не наличие разрозненных процессов переключения и распределения внимания, что желательно выразить в соответствующем категориальном аппарате и обозначить этот процесс одним термином – дистрибуцией внимания.

Можно вывести следующее определение дистрибуции внимания.

Дистрибуция внимания – аттенционный процесс, направленный на выполнение совмещенных действий. Имеет динамический характер, проявляющийся в смене тенденции к симультанной или сукцессивной обработке информации.

Подводя итоги исследования, нужно отметить, что понятие дистрибуции внимания, кроме фиксации общих корней дистрибутивных процессов, открывает новые возможности его изучения. Поскольку внимание имеет динамический характер, очень сложно определить исключительно распределение, без участия переключения внимания. Вместо этого можно указать определенную степень дистрибуции. Для этого представляется уместным использовать предложенный коэффициент дистрибуции внимания.

Литература

1. Зинченко Т. П. Когнитивная и прикладная психология / Татьяна Петровна Зинченко. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000.- 608 с.
2. Канеман Д. Внимание и усилие / Даниэль Канеман; [под ред. А. Н. Гусева]. – М.: Смысл, 2006. – 287 с.
3. Митроченко О. Є. Дистрибутивні властивості уваги в психомоторних та перцептивних діях: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Митроченко Ольга Євгенівна; ХНУ ім. В. Н. Каразіна – Х., 2013. – 199 с.
4. Митроченко О. Є. Теоретичні уявлення Д. М. Узнадзе про увагу та сучасні теоретичні та емпіричні розробки / О. Є. Митроченко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Сер. : Психологія. – 2011 – № 981 (47). – С. 144–146.
5. Степанский В.И. Измерение переключаемости внимания в сенсомоторной деятельности / В. И. Степанский, Г. С. Прыгин // Вопросы психологии. -1989. - №1. - С.132 - 136.
6. Узнадзе Д. Н. Общая психология / Дмитрий Николаевич Узнадзе [пер. с грузинского Е.Ш. Чомахидзе ; под. ред. И.В. Имедадзе]. – М. : Смысл ; Спб. : Питер, 2004. – 413 с.
7. Шилко Р.С. Мнемический эффект Струпа и эффект мнемического улучшения: зависимость от скорости предъявления стимуляции / Р. С. Шилко, Ю. Б. Дормашев, В. Я. Романов // Психологический журнал . - 2006. – Т. 27, №2. - 2006. – С.69-79.

Literatura

1. Zinchenko T. P. Kognitivnaja i prikladnaja psihologija / Tat'jana Petrovna Zinchenko. – М.: Moskovskij psihologo-social'nyj institut; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODJEK», 2000.- 608 s.
2. Kaneman D. Vnimanie i usilie / Danijel' Kaneman; [pod red. A. N. Guseva]. – М.: Smysl, 2006. – 287 s.
3. Mitrochenko O. Є. Distributivni vlastivosti uvagi v psihomotornih ta perceptivnih dijah: dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.01 / Mitrochenko Ol'ga Єvgenivna; HNU im. V. N. Karazina – H., 2013. – 199 s.
4. Mitrochenko O. Є. Teoretichni ujavlennja D. M. Uznadze pro uvagu ta suchasni teoretichni ta empirichni rozrobki / O. Є. Mitrochenko // Visnik HNU imeni V. N. Karazina. Ser. : Psihologija. – 2011 – № 981 (47). – S. 144–146.
5. Stepanskij V.I. Izmerenie perekljuchaemosti vnimanija v sensomotornoj dejatel'nosti / V. I. Stepanskij, G. S. Prygin // Voprosy psihologi.. -1989. - №1. - S.132 - 136.
6. Uznadze D. N. Obshhaja psihologija / Dmitrij Nikolaevich Uznadze [per. s gruzinskogo E.Sh. Chomahidze ; pod. red. I.V. Imedadze]. – М. : Smysl ; Spb. : Piter, 2004. – 413 s.
7. Shilko R.S. Mnemicheskij jeffekt Strupa i jeffekt mnemicheskogo uluchshenija: zavisimost' ot skorosti pred#javlenija stimuljacii / R. S. Shilko, Ju. B. Dormashev, V. Ja. Romanov // Psihologicheskij zhurnal . - 2006. – Т. 27, №2. - 2006. – S.69-79.

Розділ: Соціальна психологія

УДК 35:364.13

Соціально-психологічні засади спрямування соціальної політики у різних формах організацій

Люта Л. П.

У статті проаналізовано еволюцію теоретичних підходів до розуміння змісту соціальної політики. Досліджено особливості реалізації соціальної політики у державному, громадському та бізнес секторі. Продемонстровані результати контент-аналізу проектів громадських організацій та соціальної відповідальності бізнесу. Представлена експертна оцінка пріоритетних напрямків реалізації державної соціальної політики. Аналіз проводився за такими критеріями: клієнтські групи, потреби клієнтів, форми роботи, відповідність запитам. Виокремлено розуміння сутності соціальної проблеми, з точки зору бізнесу та держави.

Ключові слова: соціальна політика, соціальна відповідальність, клієнтські групи, моніторинг потреб.

В статье проанализирована эволюция теоретических подходов к пониманию содержания социальной политики. Исследованы особенности реализации социальной политики в государственном, общественном и бизнес секторе. Продемонстрированы результаты контент-анализа проектов общественных организаций и социальной ответственности бизнеса. Представлена экспертная оценка приоритетных направлений реализации государственной социальной политики. Анализ проводился по таким критериям: клиентские группы, потребности клиентов, формы работы, соответствие запросам. Выделено понимание сущности социальных проблем с точки зрения бизнеса и государства.

Ключевые слова: социальная политика, социальная ответственность, клиентские группы, мониторинг потребностей.

The article describes the analyzes the evolution of theoretical approaches to understanding the content of social policy. There were researched the features of the implementation of social policy in the state, society and the business sector. Article shows results of the content analysis of public organization projects and social responsibility of business. It presents the expert assessment of priorities in the direction of state social policy realization. The analysis was carried out on the following criteria: groups of clients, clients' needs, forms of work, corresponding to the request. Author determined understanding of the nature of social problems in terms of business and the state.

Key words: social policy, social issues, groups of clients, monitoring of needs.

Актуальність проблеми. В сучасному українському суспільстві панує думка, що основним суб'єктом соціальної політики є держава. Проте, соціальна політика полісуб'єктна, її реалізація здійснюється у трьох секторах – державному, громадському та бізнес. Вони повноцінно функціонують та впливають на задоволення актуальних соціальних потреб населення. Однак, існує суттєва відмінність у формах та методах роботи. Різним чином відбувається аналіз соціальних потреб населення відповідно до типу організації. Налагодження співпраці між різними секторами допоможе у більшій мірі реалізувати соціальну функцію держави. Реальний зміст соціальної політики в Україні можна з'ясувати проаналізувавши всі форми організацій, які задіяні у соціальній сфері.

Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості реалізації соціальної політики у державному, громадському та бізнес секторі.

Аналіз досліджень та публікацій з даної теми. Комплекс заходів, який традиційно вважали соціальною політикою, є набагато вужчим від того феномену, що існує сьогодні. Так, А. Сіленко вважає, що, з одного боку, соціальна політика - це мистецтво поєднання людських інтересів, інтересів індивідів і держави, різного рівня людських спільнот, груп у сфері соціальних відносин, а з іншого - це система взаємодії державної влади, що постійно оновлюється, недержавних структур, самої особистості щодо життєзабезпечення та розвитку людини. Досліджують цю проблему і такі вчені, як Л. Лебедева, Е. Лібанова, Н. Мельникова, О. Палій, В. Скуратівський [1, с.79]. На думку канадського вченого М. Ганслі Теренса, це неоднозначне поняття, пов'язане із заходами уряду, спрямованими на підвищення добробуту населення. З огляду на те, що зміст соціальної політики може включати різноманітні складові, то межі такого поняття важко окреслити [4].

Німецький дослідник В. Зомбарт вважає, що до заходів соціальної політики можуть бути віднесені заходи економічної політики, спрямовані на регулювання економічної системи. М. Вебер вважав, що треба підпорядкувати соціальну політику національному ідеалу й інтересу, розглядаючи її як складову економічної політики, а останню – політичною наукою [3, с.96]. Отже, соціальна політика наприкінці XIX – на початку XX ст. розглядалася дослідниками як різновид економічної політики, що виступає у формі впливу держави за допомогою права, управління та спеціальних заходів на соціально-економічну систему в цілому, на процес розподілу для досягнення певного ідеалу.

Сьогодні соціальна політика визначається як комплексна реалізація системних різноаспектних завдань з організації, управління соціальними процесами в межах відповідно до світових норм та права [5].

У словнику соціальної роботи Р. Баркера наведено таке визначення: «соціальна політика – це дії та принципи діяльності суспільства, що формують спосіб, за допомогою якого воно здійснює втручання і регулює відносини між індивідами, групами, громадами, соціальними установами. Ці принципи й дії пов'язані зі звичаями та цінностями суспільства і значною мірою впливають на розподіл ресурсів і рівень добробуту його людей» [2, с.74].

Ми виходимо з того твердження, що соціальна політика – це взаємодія держави, громадянського суспільства та комерційних структур у сфері соціального розвитку. Це система заходів, спрямованих на покращення якості й рівня життя різних соціальних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми обрали метод контент-аналізу для дослідження особливостей реалізації соціальної політики у бізнес та громадському секторі. З 10 працівниками державного сектору провели експертне опитування. Вибірку для контент-аналізу склали: 6 громадських та 15 бізнес організацій, які позиціонують себе як соціальновідповідальні. Критерієм відбору була репрезентативність різних галузей економіки. Компанії реалізовували свою діяльність в таких галузях: енергетика, банківська сфера, телекомунікації, переробка нафтопродуктів, харчова промисловість, фармацевтика, сільське господарство тощо. Експерти мали досвід роботи в соціальній сфері на керівній посаді не менше п'яти років та безпосередньо приймали рішення щодо визначення змісту соціальної політики.

Одне з завдань дослідження полягало у тому, щоб з'ясувати, який зміст вкладає бізнес у поняття «соціальна відповідальність». Варто зазначити, що більшість організацій використовують поняття «корпоративної соціальної відповідальності». Основні сфери на які спрямована соціальна активність бізнес організацій: розвиток персоналу, охорона праці та здоров'я, охорона навколишнього середовища та ресурсозбереження, підтримка ділової практики, удосконалення продукту і відносин зі споживачами, розвиток місцевих громад, благодійність і меценатство, корпоративний волонтерський рух.

Найбільш розповсюдженою соціальною практикою є благодійність, меценатство та власна корпоративна відповідальність через охорону навколишнього середовища та ресурсозбереження. В меншій мірі реалізується діяльність в напрямку удосконалення відносин зі споживачами, охорона праці та здоров'я працівників.

Наступним кроком нашого аналізу було дослідження проектів та програм. Ми обрали такі одиниці аналізу: мета проекту, цільова аудиторія та основні заходи, які були здійсненні під час реалізації проекту. Основні сфери реалізації соціальної відповідальності бізнесу: освітні, спортивні проекти, фінансування і підтримка оригінальних проектів, стипендіальні програми, створення фондів, підтримка громад.

Також нас цікавила інформація стосовно, не тільки внутрішнього персоналу, але з можливою взаємодії з певними категоріями клієнтів соціальної роботи. Ми зафіксували роботу з такими категоріями клієнтів: діти сироти і діти позбавлені батьківського піклування, сім'ї в складних життєвих обставинах, малозабезпечені сім'ї, діти з особливими потребами (діти-інваліди), ветерани і люди похилого віку. Функціонують також проекти спрямовані на боротьбу з торгівлею людьми, боротьбу з поширенням порнографії, допомогу онкологічним хворим та хворим на туберкульоз.

Аналіз проектів та програм громадських організацій здійснювався за таким же принципом. У порівнянні з бізнес сферою, кількість категорій клієнтів соціальної роботи на яку спрямовані громадські проекти, значно більше, а сутність реалізованих проектів та програм суттєво відрізняється. Організації були обрані в результаті опитування експертів, які дали відповідь на питання: Які на Вашу думку громадські організації могли б в найбільш повній мірі презентувати громадський сектор реалізації соціальної політики в Україні? Всі відібрані громадські організації об'єднує мета їх діяльності, а саме усунення причин соціальних проблем, розробка стратегії соціального розвитку суспільства шляхом здійснення благодійної та розвитку волонтерської діяльності.

На основі контент-аналізу проектів, які були реалізовані обраними громадськими та бізнес організаціями, ми визначили зміст і основні види допомоги соціально незахищеним верствам населення. Послуги державних, бізнес та громадських організацій спрямовані в основному на дітей-сиріт, дітей-інвалідів, осіб похилого віку та сім'ї в складних життєвих обставинах. Однак, форми роботи відрізнялися в залежності від типу організації.

Державний сектор слідує пріоритетам соціальної політики держави, і спрямовує свою діяльність у вигляді проектів та програм на ті категорії, які визначені, як найбільш потребуючі допомоги. Це - сім'ї в складних життєвих обставинах, діти-сироти і позбавлені батьківського піклування, а також особи похилого віку та інваліди.

Державні соціальні служби рухаються в одному напрямку з завданнями та пріоритетами соціальної політики держави. Щорічно і щоквартально прописуються завдання, плани, заходи, які потрібно втілити у життя. Задаються кількісні показники, на досягнення яких, спрямовуються усі ресурси та потенціал організації. Існує бюджет, який розрахований на визначені категорії та передбачає здійснення певного набору дій та послуг. Це вказує на жорсткі рамки, які перешкоджають творчій роботі працівників соціальних служб, у задоволенні соціальних потреб населення.

Державними центрами соціальних служб надається допомога у формі консультування, інформування, забезпечення контролю та профілактики. Ці послуги вирішують певні проблеми тієї чи іншої категорії, але не завжди відповідають запитам.

Існує безліч класифікацій проблем клієнтів соціальної роботи, які в основі мають потреби, характерні для кожної окремої людини і для групи загалом. Базові потреби клієнтів соціальної роботи

не відрізняються від потреб загальнолюдських, проте вони мають свої особливості. Біологічні, духовні, соціальні та матеріальні потреби присутні в будь-якому випадку, проте, у клієнтів соціальної роботи вони мають дещо інше вираження.

Ю.М.Швалб пропонує класифікацію проблем клієнтів, які потрапляють у сферу компетенції соціального працівника. Ці проблеми пов'язані з:

- неможливістю повноцінного включення у соціально-економічні процеси (викликані, як правило, різного роду об'єктивними обмеженнями можливостей особистості: інвалідність, хвороба, стареча немічність тощо);

- соціальною дезадаптацією (викликані недостатньою здатністю особистості до вироблення нових моделей і форм поведінки при переході з однієї соціальної групи в іншу);

- порушенням нормативного характеру соціалізації (викликані, як правило, несприятливими умовами життя або неадекватними методами виховання у дитячому віці);

- маргіналізацією особистості (викликані добровільним або примусовим включенням особистості у групи, де порушення або протистояння соціальним нормам стає субкультурною нормою) [6, с. 14].

Ю.М.Швалб, виокремлює наступні потреби, які випливають із зазначених проблем. Це потреби у включенні в соціально-економічні процеси, потреби у соціальній адаптації, у соціалізації та потреба у виході (виході) з маргінальної групи [6].

За результати експертного опитування основні категорії клієнтів на які, спрямовується діяльність соціальних служб та громадських організацій: люди з особливими потребами, неблагополучні сім'ї (малозабезпечені в складних життєвих обставинах) та люди похилого віку. Ці категорії на сьогоднішній день є пріоритетними у діяльності державних соціальних служб. В цілому роботу спеціалістів можна характеризувати як комплексну, системну та структуровану. Спеціалісти мережі вчасно реагують на надану інформацію щодо сімей, яким необхідна підтримка з боку держави. Суттєвою перешкодою є бюрократична система в нашій державі. Оскільки, потреби є досить динамічними та мінливими, реальна ситуація допомоги не встигає за змістом актуальних соціальних потреб.

Сім'я в складних життєвих обставинах є однією з найбільш пріоритетних категорій соціальної політики. Допомога здійснюється комплексно із залученням організацій усіх трьох секторів. Проекти, що спрямовані на категорію людей з особливими потребами, пересікається лише в деяких аспектах організації соціальної допомоги. Особам похилого віку, яким приділяється значна увага у структурованні соціальних програм, держава організує: пенсійне забезпечення, надання житла, соціально-побутове обслуговування.

Виходячи з класифікації потреб, яка зазначена вище, можемо підсумувати, що державними та бізнес організаціями в основному задовольняється потреба у включенні в соціально-економічні процеси, тоді як громадські організації, направляють свої зусилля на створення більш сприятливих умов життєдіяльності, шляхом попередження та подолання соціальної дезадаптації осіб з особливими потребами.

Стосовно проблеми профілактики та лікування ВІЛ-СНІДу організації усіх секторів надають комплексну допомогу у вирішенні проблем. Основними потребами осіб хворих на СНІД є забезпечення від виникнення соціальної дезадаптації та підтримка на інформаційному та профілактичному рівнях.

Окрім вищезазначених категорій, громадські організації ефективно працюють з алко/наркозалежними та особами, що перебували в місцях позбавлення волі. У роботі із залежними вони використовують такі форми роботи: проведення навчальних тренінгів з метою ознайомлення з методиками та особливостями соціальної роботи із узалежненими; проведення циклу зустрічей з метою ініціювання та підтримки створення груп взаємодопомоги узалежненим і членам їх родин; діяльність інформаційно-консультативних центрів.

Громадські організації мають набагато більший досвід роботи щодо надання соціальних послуг та з'ясування змісту реальних соціальних потреб алко/наркозалежних осіб. Основними завданнями є попередження маргіналізації узалежнених осіб, задоволення потреби в адаптації та пошук шляхів виходу із складної ситуації.

Схожою є ситуація в питанні задоволення соціальних потреб ув'язнених. Найбільш ефективно проблеми цієї категорії вирішують громадські організації. Основні завдання соціальної роботи, з цієї категорією, попередження маргіналізації, адаптація і включення в соціально-економічні зв'язки у відповідності до ситуації клієнта. У бізнес організаціях, що потрапили до нашої вибірки, взагалі немає окремого напрямку роботи з узалежненими або особами, що перебували в місцях позбавлення волі.

Бізнес організації спрямовують свою соціально відповідальну діяльність на ті проблеми, які є актуальними для основної маси населення. Загалом, вони направлені на покращення внутрішньо-психологічного клімату колективу та створення максимально зручних умов для роботи працівників. Організація зовнішніх проектів має ситуативний характер та спрямована на актуальні проблеми сьогодення (допомогу дітям-сиротам на день Святого Миколая, організація просвітницьких заходів у боротьбі з ВІЛ-СНІДом, допомогу біженцям та жертвам військових подій і т.д.).

Окрім зазначених соціальних проблем, є ряд інших. Вони не потрапляють у перелік пріоритетних напрямків соціальної політики. Наприклад, проблеми онкологічних захворювань та туберкульоз. Державні організації вирішуються ці проблеми на рівні профілактики та розробки рекомендацій. Бізнес організації до вирішення підійшли з медичного боку, а громадські здійснюють адресне надання послуг, інвестиції у розвиток державної онкологічної служби України, забезпечення медичного обладнання

тощо. В основному діяльність спрямована на допомогу у вирішенні складних ситуацій, хоча потреба в психологічній допомозі, супроводі та проведенні консультативних і профілактичних бесід є для клієнтів не менш актуальною.

Що стосується проблем міграції та торгівлі людьми, то безпосередньо послуги клієнтам надаються громадськими та частково бізнес організаціями, але не без підтримки держави. Вона забезпечує нормативну, законодавчу та статистичну інформацію, а також виконує координуючу та контролюючу функцію щодо допомоги мігрантам. Роль державних організацій більш формальна, а от діяльність інших двох секторів відповідає потребам у адаптації жертв торгівлі людьми.

Ми з'ясували, що державними центрами соціальних служб вирішуються проблеми включення в соціально-економічні зв'язки. Це проявляється у наданні пільг, можливостей та допомог. Проте, за відсутності розуміння основних потреб категорій клієнтів соціальної роботи, такого роду допомога знецінюється і втрачає свою актуальність. Це пов'язано з тим, що досить довгий час соціальна політика використовувала модель соціального забезпечення. Багато категорій соціально незахищених верств населення звикли, що держава надає їм соціальні гарантії, але не створює умов та можливостей для самосійного впливу на соціальну ситуацію.

Ми порівняли пріоритетні напрямки діяльності КМЦСССДМ за 2004, 2007, 2012, 2013 роки. Без змін залишилась підтримка волонтерського руху та збільшення ресурсної можливості Центрів соціальних служб через співпрацю з громадськими організаціями. Однак, змінилася сутність профілактичної роботи. Зараз більше уваги приділяється на раннє виявлення та підтримку сімей з дітьми, які опинились у СЖО, соціальна підтримка дітей-сиріт, популяризація сімейних форм виховання і здійснення їх супроводу. У 2004 році пріоритетом було інформування та забезпечення методичними матеріалами сімей та молоді.

В результаті проведеного контент-аналізу ми зафіксували таку ситуацію щодо спрямованості соціальної політики. Бізнес проекти щодо соціальної відповідальності переважно орієнтовані на проблеми ззовні. Охоплює такі сфери: освіта, ресурсозбереження, спорт, підтримка громад, стипендіальні програми. Громадські організації згуртовують навколо себе людей, які мають певні соціальні проблеми, тобто є внутрішньо орієнтованими. Основні клієнтські групи: алко/ наркозалежні, ВІЛ-інфіковані, узалеженні, **особи, що вийшли з місць позбавлення волі, біженці.** Діяльність організована у таких формах - інформаційно-консультативна робота, групи взаємодопомоги, тренінгові програми. В громадському секторі взаємодія організована відповідно до запитів клієнтів, з якими вони безпосередньо працюють. Державний сектор працює переважно з такими категоріями клієнтів: люди з особливими потребами, неблагополучні сім'ї (малозабезпечені в складних життєвих обставинах) та люди похилого віку.

Соціальна політика в громадському секторі охоплює більш широке коло клієнтів. Недержавні організації, мають перед собою конкретні цілі та завдання в рамках запланованих проектів. Зазвичай, вони фінансуються міжнародними фондами, від яких отримують не лише матеріальну допомогу, але й новаторські ідеї у сфері здійснення соціальної роботи. Вони надають можливість для творчого та креативного підходу до виконання своїх обов'язків. Це все впливає на якість та ефективність роботи по задоволенню актуальних соціальних потреб клієнтів.

Громадські організації здійснюють комплексну допомогу, яка направлена на вирішення проблем включення в соціально-економічні зв'язки, вирішення проблем осіб, що мають ризик входження до маргінальних груп. Головне, що в недержавному секторі створюються умови для попередження подальшого розвитку негативних явищ, облаштування більш сприятливих умов життєдіяльності. Можемо припустити, що громадські організації задовольняють більш актуальні потреби клієнтів соціальної роботи. Однак, реальну ситуацію оцінити досить важко, оскільки відсутній механізм моніторингу соціальних потреб.

Недержавний сектор більш мобільний, ближчий до споживача послуг, здатний швидше міняти і підлаштовуватись під ситуацію. Окрім того, об'єднуючись в мережі вони обмінюються професійним досвідом і створюють інноваційні соціальні продукти.

Бізнес організації – це потужне джерело ресурсів, зокрема технічних та матеріальних. Пошук шляхів налагодження ефективної співпраці між бізнесом та державними організаціями, зробив би соціальну політику більш клієнтоорієнтованою. Створюючи власний імідж комерційні організації позиціонують себе соціально відповідальними. Вони здійснюють інвестиції в розвиток соціальної сфери, проте це відбувається невпорядковано і ситуативно. В основному увага зосереджується на власному штаті працівників, тобто забезпечення охорони праці та здоров'я, надання житла та можливостей для саморозвитку та самовдосконалення. Організації бізнес сектору частину своїх ресурсів спрямовують на надання допомоги та послуг категоріям клієнтів соціальної роботи, до яких потрапляють діти з особливими потребами, діти-сироти, сім'ї в складних життєвих обставинах. Допомога надається поверхнево, вони не заглиблюються у суть проблеми, і не визначають актуальних потреб отримувачів допомоги. В основному це відбувається задля приваблення більшої кількості клієнтів та уваги з боку громадськості.

Висновки. Виходячи з класифікації потреб, зазначеної вище, можемо підсумувати, що державними та бізнес організаціями в основному задовольняється потреба у включенні в соціально-економічні процеси, тоді як громадські організації, направляють свої зусилля на створення більш сприятливих умов життєдіяльності, шляхом попередження та подолання соціальної дезадаптації осіб

з особливими потребами.

Зміст соціальних проектів бізнесу є зрізом найбільш актуальних соціальних проблем, які заважають розвиватися суспільству. Розуміння сутності соціальної проблеми, з точки зору бізнесу та держави відрізняється. У першому випадку, це найбільш актуальні проблеми сьогодення, а в іншому проблеми тих, хто не в змозі без допомоги держави їх вирішити. Характерною ознакою організації роботи у бізнес структурах є чіткий змістовний аналіз соціальних потреб, як в середині організації, так і ззовні. Бізнес організації найшвидше реагують на зміну соціальної ситуації, миттєво приймаючи рішення щодо форм та способів вирішення нагальної проблеми. Подібний спосіб мислення працює як на позитивний імідж самої організації, так і на благополуччя суспільства загалом.

Громадські організації працюють у більш вузькому сегменті. Вони мають завжди чітко визначену цільову аудиторію та прицільно займаються залученням клієнтів. Перед державними організаціями у соціальній сфері, навіть ніколи не ставилося завдання залучення клієнтів та позиціонування соціальних послуг. Найбільш успіхів у просуванні соціальних послуг має громадський сектор. Для громадських організацій характерним є принцип роботи у співпраці. Для соціального проекту бажано, залучення трьох сторін. Успішний проект реалізується за таких умов: одна сторона спонсор-меценат надає кошти, друга розробляє програму заходів та загальний менеджмент, третя займається втіленням залучаючи професійних спеціалістів.

За допомогою методу експертного опитування ми з'ясували, які складові повинні сприяти створенню найбільш оптимальної моделі соціальної політики в нашій країні. Такими компонентами, як зазначили експерти, є налагодження механізму співпраці між державним та громадським секторами, із залученням бізнес-організацій. Також важливими було виведення діяльності громадських організацій на більш легалізований рівень, розробка механізму соціального замовлення та стандартів соціальних послуг, створення ринку соціальних послуг, зменшення системи бюрократизації при прийнятті рішень щодо ініціатив або проектів. Також важливим чинником успішності соціальної політики є створення системи оцінки потреб населення у соціальних послугах.

В останні роки починають з'являтися, особливо на регіональному рівні, механізми взаємодії держави і громадських організацій при вирішенні соціально значимих завдань. В рамках співпраці існують такі форми: державне і муніципальне соціальне замовлення; державне соціальне спонсорство; стимулювання соціальної активності прямим фінансуванням; заохочення недержавних корпоративних та індивідуальних спонсорів.

Перспективними напрямками досліджень є пошук шляхів організації моніторингу соціальних потреб населення. Соціальна політика має бути відображенням соціальних проблем населення. Зміст соціальних програм та проектів має задовольняти актуальні потреби населення. Ліцензування механізму соціального замовлення, який тривалий час вже відпрацьовується, надасть можливість створення ринку соціальних послуг.

Література

1. Агарков О.А. Спрямованість соціальної політики, як стратегія соціально-політичного маркетингу / О.А. Агарков // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». - 2011. - № 2. С.79-84.
2. Баркер Р. Словарь социальной работы: пер с англ. / Р. Баркер – М. : Изд-во «Логос», 1994. – 645 с.
3. Бригадир М. Б. Теоретичний аналіз моделей соціальної політики/ М.Б. Бригадир // Збірник наукових праць №50. Серія: Педагогічні та психологічні науки / Національна академія державних прикордонних служб України імені Б.Хмельницького. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2010. – С.96-99.
4. Ганслі Теренс, М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / М. Ганслі Теренс. – К.: Основи, 1996. – 225 с.
5. Мигович, І. І. Соціальна робота / Вступ до спеціальності / І. І. Мигович. – Ужгород, 1997. – 135 с.
6. Психологія соціальної роботи: підручник / за ред. Ю.М.Швалба. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010.– 272 с.

Literatura

1. Aharkov O.A. Spryamovanist 'sotsial'noyi polityky, yak stratehiya sotsial' no-politychnoho marketingu / O.A. Aharkov // Ukrayins'kyu naukovyy zhurnal «Osvita rehionu. Politolohiya. Psykholohiya. Komunikatsiyi». - 2011. - # 2. S.79-84.
2. Barker R. Slovar sotsyal'noy raboti: per s anhl. / R. Barker – M. : Yzd-vo «Lohos», 1994. – 645 s.
3. Bryhadyr M. B. Teoretychnyy analiz modeley sotsial'noyi polityky/ M.B. Bryhadyr // Zbirnyk naukovyk hprats» #50. Seriya: Pedahohichni ta psykholohichni nauky Natsional'na akademiya derzhavnykh prykordonnykh sluzhb Ukrayiny imeni B. Khmel'nyts'koho. – Khmel'nyts'kyu: Vydavnytstvo NADPSU, 2010. – S.96-99.
4. Hansli Terens, M. Sotsial'na polityka ta sotsial'ne zabezpechennya za rynkovoyi ekonomiky / M. Hansli Terens. – K.: Osnovy, 1996. – 225 s.
5. Myhovych, I. I. Sotsial'na robota / Vstup do spetsial'nosti / I. I. Myhovych. – Uzhhorod, 1997. – 135 s.
6. Psykholohiya sotsial'noyi roboty: pidruchnyk / zared. Yu.M.Shvalba. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr «Kyyivs'kyuniversitytet», 2010.– 272 s.

УДК 316.66:32 – 051:17.022.1

Психотехнології створення ефективного політичного іміджу

Москаленко В.В.

Вивчено поняття політичного іміджу в сучасній політичній психології. Визначено основні риси та характеристики політичного іміджу. Проаналізовано структура політичного іміджу. Описано етапи створення політичного іміджу. Запропоновано моделі технологій створення іміджу політичного лідера. Доведено, що для вивчення ефективного політичного іміджу дослідники з метою його корекції повинні використовувати метод семантичного диференціалу, метод політико-психологічного портретування та метод експертної оцінки. Встановлено, що сучасним ЗМІ відведена визначальна роль у формуванні іміджу політичного лідерів.

Ключові слова: політичний імідж, харизма, політичний лідер, психотехнології, ідеальний образ.

Изучено понятие политического имиджа в современной политической психологии. Определены основные черты и характеристики политического имиджа. Проанализирована структура политического имиджа. Описаны этапы создания политического имиджа. Предложены модели технологий создания имиджа политического лидера. Доказано, что для изучения эффективного политического имиджа исследователи с целью его коррекции должны использовать метод семантического дифференциала, метод политико – психологического портретирования и метод экспертной оценки. Установлено, что современным СМИ отведена определяющая роль в формировании имиджа политического лидеров.

Ключевые слова: политический имидж, харизма, политический лидер, психотехнологии, идеальный образ.

Studied the concept of political image in modern political psychology. The main features and characteristics of political image. The structure of political image. Describes the steps for creating a political image. Models technologies create the image of a political leader. It is proved that for the study of effective political image researchers with a view to its correction must use the semantic differential method is political - psychological portraiture and expert assessment method. Found that modern media assigned defining role in shaping the image of political leaders.

Keywords: political image, charisma, political leader, psychology, perfect image.

Постанова проблеми. Питання про роль, створення та діяльність харизматичних лідерів в політиці, дослідження факторів формування політичного іміджу в регіоні є багатосторонньою теоретичною та практичною проблемою, що потребує наукового вивчення. Особливо важливу роль у створенні ефективного політичного іміджу відіграє побудова ідеального образу політичного лідера у постійно змінюваних суспільно-політичних умовах. Головним завданням для сучасного політичного лідера з претензією на харизматичність є конструювання власного цілісного іміджу, до якого входять набір уявлень про політичні погляди, особистісні якості, практичний політичний досвід, який міг би конкурувати на сучасному політико-психологічному просторі.

Важливим фактором створення даного образу є соціальне оточення лідера. Щоб бути висунутим, отримати підтримку, а пізніше утриматися при владі, лідер повинен постати у певному ампліа, створити собі відповідну репутацію і суспільну думку. Головним стратегічним напрямком будь-якої передвиборної кампанії є створення і зміцнення привабливого соціально-політичного іміджу, який сприяє забезпеченню перемоги політичного лідера на виборах. Створенням політичного іміджу займаються політичні психологи, іміджмейкери, PR-технологи та власне самі кандидати у політичні лідери.

Метою нашої статті є теоретичне обґрунтування феномена політичного іміджу в сучасній політичній психології, опис основних рис та характеристик політичного іміджу, аналіз ефективних психотехнологій політичного іміджу.

Політичний імідж – поняття не нове у політичній психології, але до його визначення існують безліч наукових підходів. Будь-який політичний імідж – особливий вид іміджу, що включає в себе загальні політичні та психологічні характеристики, властиві іміджу взагалі, так і особливі ознаки, властиві лише конкретному різновиду політичного іміджу. Говорячи про політичний імідж, фахівці нерідко визначають його як цілеспрямовано сформований і пропагований образ кандидата, партії, громадського чи політичного руху, забуваючи про те, що імідж у політичній сфері існує як феномен масової свідомості незалежно від реалізації (а іноді всупереч) передвиборних технологій.

На думку професора О. Петрової, не вдаючись в теоретичні дискусії про категорії імідж та визнаючи їх незавершеність, вважаємо, що політичний імідж будучи феноменом масової свідомості, функціонує як образ-уявлення, в якому в складній взаємодії з'єднуються зовнішні та внутрішні характеристики суб'єкта політики [3].

Основні риси політичного іміджу будуються на:

1) індивідуально-особистісних рисах: винятковість («ексклюзивність»), впевненість у собі та своїй справі (до самовпевненості), сила;

2) соціальних рисах: позиція «служителя суспільства», турбота про людей, хороше знання їхніх

проблем, прагнення покращувати життя;

3) особистісно-енергетичних рисах: ентузіазм, бадьорість, оптимізм, провокування позитивних емоцій;

4) соціально-енергетичних рисах: вміння впливати на людей, рішучість, здатність до ризику, енергія, воля, наполегливість;

5) соціально-моральних рисах: високі моральні якості, відповідність «суспільного ідеалу».

О. Єгорова-Гантман виділяє шість основних впливових груп особистісних характеристик: уявлення політичного лідера про себе самого; потреби і мотиви, що впливають на політичну поведінку; система найважливіших політичних переконань; стиль прийняття політичних рішень; стиль міжособистісних відносин; стійкість до стресу [2].

За О. Петровою, політичний імідж має три-компонентну структуру, а саме: реальні особливості політика (зовнішні дані, привабливість, вік, здоров'я, манера одягатися, жести, міміка, наявність або відсутність харизми, темперамент, характер, здібності, а також особливості мотивації участі в політичній діяльності). Не менш важливі: політична позиція (приналежність до тієї чи іншої партії, руху), передвиборча програма і діяльність політика [3].

Другий фактор формування іміджу політика утворює спосіб і форми отримання інформації про діяльність та особистості політика. Важливим є співвідношення інформації та її несуперечливості при вступі по каналах міжособистісної взаємодії, отримання від PR-впливів і від незалежних ЗМІ, а також розбіжних суджень, чуток, пліток, анекдотів і т. д.

Третій фактор – особливості електорату в конкретній соціальній ситуації розвитку суспільства. Тут важливі особливості менталітету в цілому, поточні соціальні очікування, що переважають настрої, стан соціального самопочуття в суспільстві. Важливим є ідеалізоване уявлення про кандидата підходящого на посаду, співвідношення з ним формованого образу може як посилити, так і зменшувати привабливість і підвищувати шанси на успіх. Хоча результати вибору визначаються не тільки якостями іміджу конкретного діяча, але і його місцем у загальному полі політичних іміджів.

Отже, на наш погляд, політичний імідж – це цілісне утворення, у побудові якого важливими вважаються такі характеристики політика: особистість (харизма, спрямованість, інтелект, моральність, потенціал), ставлення (до країни, народу, соратників, себе), поведінка і діяльність (лідерське – як в екстремальні моменти, так і у буденному житті). Насамперед оцінюють: зовнішність, ступінь вираженості чоловічих або, відповідно, жіночих якостей; виразність поведінки (міміку, жестикуляцію); впевненість, переконаність у тому, про що він говорить; професійні ораторські якості (темп і чіткість мови, розкутість, ораторські прийоми) і лише потім зміст виступу. Про це часто забувають оратори, бажаючи справити враження на аудиторію за допомогою вишуканої логіки та ерудиції. Крім названих якостей, глядачі реагують на харизматичні якості особистості, що примушують їх вірити і відчувати насагу при спілкуванні з виступаючим.

Технологія створення іміджу політичного лідера є довгим та складним процесом, що потребує немало зусиль. Існуючі у літературі різні моделі технології формування іміджу дозволяють виділити основні етапи його формування, до яких враховують такі особливості. На першому етапі визначаються властивості, які відрізняють даного лідера від інших. На другому етапі підкреслюються характеристики, які наближають політичного діяча «до народу» (активізується механізм ідентифікації та віднесення його до категорії «свій»). На третьому етапі наближають об'єкт іміджування до стереотипу «ідеального лідера». На четвертому – розвивають здібності політика як оратора домагаючись узгодженості вербальної та невербальної інформації. На п'ятому етапі – викликається інтерес засобів масової комунікації. Далі складається програма зустрічей з електоратом. На шостому – створюється контр-технологія з негативною інформацією, технології зміни негативних характеристик іміджу [4].

Виходячи із того положення, що харизматичність («виключність») сучасних політичних лідерів оцінюються за такими критеріями, як здатність викликати довіру у населення регіону, у електорату, авторитетність, новаторство, успішність, впливовість, можна запропонувати такі моделі психотехнологічного супроводження ефективного політичного іміджу.

Психотехнологія завжди спрямована на розвиток особистості політичного лідера, а саме на корекцію психічного образу або іміджу політика. По-перше, імідж є об'єктом ідеальним, він є «продукт свідомості людей»; по-друге, психічний образ є нестійким, схильним до змін, тому його необхідно постійно і цілеспрямовано підкріплювати спеціальною організованою інформацією; по-третє, імідж повинен бути емоційно забарвленим, «сірі» особистості у пам'яті не вкарбовуються; по-четверте, необхідно, щоб імідж був реалістичним, віра у «чудо – богатирів» пройшла, сильні якості особистості в ньому, безсумнівно, повинні представлятися, але не фантастичні; по-п'яте, імідж слід у більшості випадків створювати прагматичний, тобто під конкретне завдання (хоча можна діяти із «запасом», з перспективою). Важливим ще й те, що ефективний імідж завжди повинен бути цілісним, у ньому не повинно бути суперечливих або нерівномірно виражених якостей, до того ж ефективний імідж краще створювати простим, набір позитивних характеристик у ньому не має бути великим, особистість не буде цілісною.

Одна із психотехнологій – це формування іміджу з опорою на «ідеальний образ» кандидата. За допомогою соціологічних опитувань і спеціальних соціально-психологічних досліджень виявляються бажані якості і риси неперсоніфікованого лідера, тобто визначається так званий «ідеальний образ». Бажано виявити якомога більше рис, щоб цей образ відображав найважливіші характеристики «ідеалу»

як реально існуючої людини: стать, вік, освіта, особливості інтелекту, моральні якості, спрямованість особистості, ціннісні орієнтації тощо. Далі підбирається кандидат, який в цілому більше за інших нагадує або походить під ідеал. Потім методом парних порівнянь за допомогою експертних оцінок визначається ступінь збігу його особистісних якостей із характеристиками «ідеального образу». Після цього певні якості за допомогою спеціальних тренінгів розвиваються, якусь такими повинні сприйматися за рахунок рекомендованих форм поведінки і спілкування, «обчислюються» необхідні дії, акції, які повинні бути притаманні діям виявленого ідеалу. Діяльність, вчинки, думки і оцінки даного кандидата широко висвітлюються в ЗМІ, в результаті вибірки починають усвідомлювати образ ідеального кандидата.

Наступна психотехнологія – це так званий сценарний підхід (формується «подієвий ряд»). Сформувавши конкретні уявлення про «ідеальні образи» політика, готують сценарій його «розкручування». У цей сценарій повинні входити конкретні дії, акції та висловлювання, плановані для передвиборної кампанії – формується «подієвий ряд». Власне, це участь кандидата в запланованих заходах й повинна сформувати раніше розрахований імідж. Події повинні бути сплановані таким чином, щоб кандидат показав усі свої сильні сторони та справив позитивне враження. Про нього повинні заговорити. Для цього всі дії «подієвого ряду» повинні висвітлюватися у ЗМІ. Найяскравіші акції повинні бути на старті та на фініші виборчої кампанії. Цей «ряд» повинен бути органічним, природним, а для цього необхідна серйозна аналітична робота радників і консультантів. Звичайно, основні моменти «ряду» визначаються у процесі аналізу економічної, соціально-демографічної, соціологічної інформації. Велику користь може принести і моніторинг «психологічного простору» округу, тобто відстеження на відрізок часу у кілька місяців соціальних настроїв населення, джерел їх тривог і страхів, симпатій та антипатій, надій, установок, стереотипів. Цей моніторинг дозволить краще розрахувати емоційні реакції населення на ті чи інші акції та дії кандидата, передбачені сценарієм.

Технологія використання соціально-психологічних феноменів «контрасту» і «подібності» використовується, коли колишній лідер в країні досить популярний, наступний має бути схожим на нього, але все-таки кращим – у цьому полягає психологічний ефект «подібності». Однак, якщо попередній президент непопулярний і справи в країні йдуть погано, новий кандидат повинен кардинально від нього відрізнитися в кращий бік. У цьому сутність психологічного ефекту «контрасту». Така різка відміна обов'язково має бути оформлена в іміджі політика, його комунікаціях і висвітленні його діяльності у ЗМІ. На ефекті «контрасту» можна побудувати сильний політичний імідж.

Соціально-психологічний ефект «контрасту» може бути застосований без посереднього порівняння. У цьому випадку про непопулярного лідера дається величезна, надлишкова інформація. Висвітлюється буквально кожен його крок, коментується кожне висловлювання, здійснюється найдокладніший показ його діяльності та взаємодій. Такий хід заснований на відомому в соціальній перцепції парадоксі: чим більше люди знають про кого-небудь, тим більше пред'являють до нього вимог і претензій.

Психотехнологія використання закономірностей соціальної перцепції базується на певних законах сприйняття соціальних суб'єктів, що ґрунтуються на смисловій оцінній інтерпретації об'єкта, у тому числі і причинних (каузальна атрибуція), має місце взаємовплив, емоційне ставлення[5]. Відповідно, сформований образ:

- 1) повинен бути емоційно насиченим, чуттєвим, виробляти сильне враження. Часто це досягається за рахунок обіцянок;
- 2) повинен бути несуперечливим, збалансованим;
- 3) повинен будуватися з можливістю його осмислення за рахунок використання деяких фактів із біографії (політик із «партійних»);
- 4) включати психологічні установки, що відіграють величезну роль у сприйнятті політика, його оцінки. Як правило, установки формуються засобами масової інформації;
- 5) повинен бути пов'язаний із соціальними ролями, міфами. Наприклад, образ «господаря», «героя», «кумира», «заступника».

Важливе значення у сприйнятті іміджу політичного лідера відіграють такі якості, як артистизм, що допомагає «викручуватися» в складних ситуаціях, сприятливо впливати на психіку людей; як правило, артистичні політики мають велику популярність; хобі – характеризує політика як оригінальну особистість; захоплення політика, його «маленькі слабкості» скорочують дистанцію між ним і населенням; спортивність політика – показник здорового способу життя, підтримки фізичної форми.

Наступна психологічна технологія – використання вербальних та лінгвістичних прийомів. Часто постає як сукупність НЛП – технологій, які впливають на підсвідомість, що програмують ставлення до політика[1]. До них належать:

- 1) застосування номіналізацій (іменників, утворених від дієслова). Вони створюють ефект завершеності дії та програмують враження у виборців про досягнення результату. Приклад такої фрази: «висунення на політичну арену...» – сприймається як завоювання позицій;
- 2) проекція інформації. У таких висловах, як: «Він був дуже цікавий з дитинства...» і «Життя його не пестило...» закладений нічим не аргументований, беззмістовний, але у той же час позитивний посыл для формування позитивного ставлення до політика;
- 3) використання невизначеності. Завдання даної технології – показати зацікавленість, розуміння. Так, вислів з ряду «бачу, тут є проблема ...» часто сприймається, як бажання вирішити її, але на-

справді – це всього лише констатація факту про існування якоїсь проблеми. На таке сприйняття націлена буденна свідомість, що дозволяє використовувати ці методи;

4) гіперболізація інформації щодо особистісних якостей. Ця технологія використовується для створення ореолу винятковості: «Управлінець вищого рівня, вміє добиватися великих результатів ...»;

5) застосування психологічних зв'язків. Дана технологія ґрунтується на сприйнятті буденної свідомості, коли окремі якості або поведінкові реакції безпосередньо зв'язуються з іншими. Так, емоційна нестриманість часто справляє враження мужності, особистісної сили, а зайва демонстрація оптимізму часто сприймається як відсутність реалістичності;

6) використання методів політичної міфологізації. Суть даної технології полягає у тому, що під конкретного кандидата підбирається певний міф – образ. Вплив міфів вельми великий, адже вони з дитинства формують у нас психологічні установки. Міфи передаються через покоління, вони краще допомагають орієнтуватися в існуючій реальності. Міфи можуть служити прикрасою образу кандидата, а можуть дискредитувати імідж: наприклад: «герой», «кумир», «лицар», «лисиця», «удав», «покровитель», «господар», «мудрець», «батько», «священик», «учитель» тощо.

При формуванні іміджу політичного лідера на першому місці – стоїть взаємодія зі ЗМІ, але, окрім цього, є чимало важливих прийомів: організація публічних виступів або участь в них, створення особистого сайту, ведення блогів, сторінок у різних соціальних мережах тощо. Але ми зупинимося на просуванні іміджу лідера в ЗМІ, для ефективного впливу якого існують правила. По-перше, вибір найбільш ефективних каналів для комунікації, складання плану взаємодії зі ЗМІ; по-друге, створення інформаційних приводів; по-третє, складання різних матеріалів для ЗМІ у вигляді прес-релізів, інтерв'ю, коментарів, листів до редакції тощо; по-четверте, створення основної концепції, послання для просування образу політичного лідера; по-п'яте, моніторинг роботи PR-служби, відстеження ефективності дій.

Для створення ефективного політичного іміджу використовують метод політико-психологічного портретування. Політико-психологічний портрет є більш комплексним утворенням. Вони виокремлюють мікро- і макрорівні у побудові політико-психологічного портрета. На мікрорівні досліджується особистість політика, специфіка його діяльності, оцінюється його професійний і статусно-рольовий потенціал. На макрорівні досліджуються зовнішні ситуаційні фактори, що представлені процесами та явищами, в які політик втягнутий, тобто соціально-історичний та соціально-політичний контекст діяльності досліджуваного політичного діяча. До таких факторів дослідники відносять такі характеристики: політичний устрій та політична культура даної країни; національно-історична ситуація – стан системи та конкретна фаза її історичного буття; культурно-національний аспект – національний менталітет, характер і культурні традиції, соціальний аспект – кількісний і якісний склад електорату; політико-практичний аспект, що передбачає політологічний аналіз, аналіз економічних ресурсів та ідеологічної платформи; політичний шлях лідера – дослідження етапів політичного життя, динаміки політичного розвитку лідера з виявленням елементів циклічності і періодичності; сфера ірраціонального та несвідомого в політичній долі лідера – наявність харизми, здатність до переконання своїми ідеями аудиторії, медіа-простір політичного лідера, здатність до політичної гри тощо.

Для вивчення ефективного політичного іміджу дослідники з метою його корекції використовують спосіб шкалювання, який має назву методу семантичного диференціалу. Цей метод заснований на тому, що респонденту надається певна серія пар прикметників для того, щоб виявити, як даний індивід розуміє певне поняття (або як він до нього ставиться). Респонденту надається такий перелік та пропонується оцінити об'єкт за 7-бальною шкалою, на полюсах якої розташовані прикметники-антоніми. Вимірювання такого типу допускає варіювання як інтенсивності (сили), так і спрямованості відношення, що вимірюється; при цьому нейтральному відношенню відповідає серединна крапка шкали. Порядок розташування прикметників усередині кожної пари визначається випадково, щоб запобігти схиленню в бік відповідної тенденції. Для вивчення іміджевих характеристик політичного діяча шкалюванню можуть піддаватись якості політика, які можна систематизувати за такими критеріями: «оцінка» – особистісні характеристики – привабливість, добросовісність, розум, справедливість, чесність та протилежні їм; «сила» – ділові якості – сила, незалежність, рішучість, впевненість, досвід та протилежні їм; «активність» – комунікативні характеристики – рівноваженість, енергійність, комунікабельність, самостійність, близькість та протилежні їм.

Для створення ефективного політичного іміджу необхідно, по-перше, методом експертної оцінки з'ясувати величину характеристик іміджу даного політичного лідера; виділити слабкі місця; розробити змістовну, подієву сторону інформаційних повідомлень позитивних рис політичного лідера, визначити стратегію і тактику впливу в заданому напрямку на масову свідомість за допомогою даних інформаційних подач через ЗМІ, а так само в особистих контактах політичного лідера з виборцями. По-друге, використання психологічних методів впливу на електорат: зараження, навіювання, переконання, наслідування і моди, а також формування психологічних умінь політичного лідера для того, щоб ефективно впливати на електорат. По-третє, за допомогою ЗМІ імідж політичного лідера підкріплювати інформаційними матеріалами (можливо, навіть не пов'язаними безпосередньо з даним політиком), з метою оперативного коригування іміджу політика вивчати особливості функціонування атрибутивних процесів, їх причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей, що протікають на рівні буденно-практичної свідомості виборців.

Література:

1. Zazykin V. G., Belousova I. Je. Psihologicheskie karakteristiki jeffektivnogopoliticheskogoimidzha. — M., 1999.
2. Imidzh lidera. Psihologicheskoe posobie dljapolitikov / podred. E. V. Egorovoj-Gantman. — M.: Ob-vo «Znanie» Rossii, 1994. — 265 s.
3. Imidzhelogija-2006: aktualnyeproblemysocialnogimidzhmejkinga: materialychetvertogomezhdunarodnogosimpoziumapoidzhelogii / podred. E. A. Petrovoj — M.: RIC AIM, 2006. — 358s.
4. Kosheljuk M. E. Tehnologii politicheskikhviborov. — SPb.: Piter, 2004. — 239s.
5. Shestopal E. B. Psihologijavosprijatijavlasti. — M.: INO-Centr, 2002.

Література:

1. Зазыкин В. Г., Белоусова И. Е. Психологические характеристики эффективного политического имиджа. — М., 1999.
2. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков / под ред. Е. В. Егоровой-Гантман. — М.: Об-во «Знание» России, 1994. — 265 с.
3. Имиджелогия-2006: актуальные проблемы социального имиджмейкинга: материалы четвертого международного симпозиума по имиджелогии / под ред. Е. А. Петровой — М.: РИЦ АИМ, 2006. — 358с.
4. Кошелюк М. Е. Технологии политических выборов. — СПб.: Питер, 2004. — 239с.
5. Шестопал Е. Б. Психология восприятия власти. — М.: ИНО-Центр, 2002.

УДК 159.9:32

Співвідношення базових людських цінностей та електорального вибору

Пуертас Савіна Д. К.

У статті проведено аналіз проблеми співвідношення базових людських цінностей та електорального вибору. Розглядається погляд представників соціокультурних теорій цінностей на питання формування електорального вибору та активності. Проводиться огляд політико-психологічних досліджень присвячених вивченню взаємозв'язку цінностей з особливостями електорального вибору громадян. У статті зроблено акцент на теорії базових людських цінностей Ш.Шварца та її прикладному значенні для розуміння впливу цінностей на електоральні уподобання громадян. Робляться висновки, які пояснюють зв'язок базових людських цінностей з електоральним вибором.

Ключові слова: цінності, електоральний вибір, соціокультурний підхід до вивчення цінностей.

В статье проведен анализ проблемы соотношения базовых человеческих ценностей и электорального выбора. Рассматривается взгляд представителей социокультурных теорий ценностей на вопросы формирования электорального выбора и активности. Проводится обзор политико-психологических исследований посвященных изучению взаимосвязи ценностей с особенностями электорального выбора граждан. В статье сделан акцент на теории базовых человеческих ценностей Ш. Шварца и ее прикладном значении для понимания влияния ценностей на электоральные предпочтения граждан. Делаются выводы, объясняющие связь базовых человеческих ценностей с электоральным выбором.

Ключевые слова: ценности, электоральный выбор, социокультурный подход к изучению ценностей.

The article analyses the problem of basic human values and electoral choice correlation. It considers the view of the representatives of the social and culture values theories on issues of the electoral choice and activity formation. There is the review of the political and philological researches devoted to the study of values and features of the citizens' electoral choice correlation. The article emphasizes Sh. Schwarz's theory of the basic human values and its applied importance for the understanding of the values influence on the electoral preferences of the citizens. The author makes the conclusions explaining the connection of the basic human values with the electoral choice.

Keywords: social and culture approach, values, electoral choice.

Постанова проблеми. У світі політичних подій останнього десятиліття, які супроводжують Україну, вітчизняна психологія електоральної поведінки повинна сконцентрувати свої зусилля на вивченні механізмів, що лежать в основі електорального вибору громадян.

Процес вибору, з психологічної точки зору, можна визначити як поведінку в ситуаціях, коли існує альтернативність рішення, а під електоральним вибором, - дію суб'єкта, якою він віддає перевагу одній політичній силі перед іншою на певній підставі. У свою чергу електоральний вибір, формуються перебігом низки суб'єктивних та об'єктивних подій. Прикладом наукового осмислення даної тези може слугувати класична модель аналізу електоральної поведінки «воронка причинності» А. Кемпбела (1960 р.), який в межах соціально-психологічного підходу здійснює аналіз факторів електорального процесу [5]. Відповідно до цієї методологічної моделі аналіз здійснюється за п'ятьма умовними рівнями змінних електорального процесу: зовнішні чинники; загальнонаціональні чинники; регіональні чинники; фактор малих соціальних груп; індивідуально-психологічні характеристики електорату, серед яких автор виокремлює і цінності. Даний приклад знайшов своє відображення у сучасних дослідженнях та теоретичних дискусіях, і підкреслює значущість цінностей як внутрішньо-психологічних підстав формування вибору.

Дослідження цінностей як психологічних характеристик індивіда, що регулюють його політичну поведінку й електоральний вибір, має потужну історію вивчення, і на даний час категорія «цінності» займає особливе місце при аналізі електоральних процесів. У даній статті ми пропонуємо проаналізувати місце базових людських цінностей у формуванні електорального вибору. Для реалізації цієї мети проаналізуємо загальнотеоретичні положення до розуміння системи базових цінностей в прийнятні електорального вибору та звернемося до відповідних емпіричних досліджень.

На даний час, поняття базових людських цінностей у науковому просторі асоціюється переважно з іменем та теорією базових людських цінностей Ш. Шварца. Дана теорія сформувалася у 90 роках ХХ сторіччя та входить в низку так званого соціокультурного підходу до вивчення цінностей. У сучасних дослідженнях зв'язку та впливу цінностей на культурне, соціально-політичне життя людини, соціокультурний підхід займає одне з провідних місць. На наш погляд, соціокультурний напрямок отримав свою «популярність» завдяки конвергенції міждисциплінарного розуміння цінностей та розкриття динамічних відносин культурних, соціальних та індивідуальних процесів, які формують систему цінностей та на які, водночас, вона безпосередньо впливає.

Співвідношення базових цінностей і електорального вибору у соціокультурних теоріях. У межах соціокультурного підходу ми знаходимо низку досліджень, які обґрунтовують справедливості

теоретичного моделювання електорального процесу за допомогою конструкту «цінності». Прикладом можуть слугувати дослідження Р. Інглхарт [2]. За спостереженнями автора, тенденції значущості тих чи інших культурних цінностей впливає на притаманні громадянам конкретної країни форми політичної участі та особливості електорального вибору [2, с. 25]. Так, у передових індустріальних суспільствах, де превалюють цінності модерну, участь громадян у політичному житті, в основному, описується виборчим процесом. Відношення до влади є поважним, люди цінують та обирають дисципліну, самовідданість, економічне зростання. Але в країнах, де норми індустріального суспільства поступаються місцем цінностям постмодерну, люди починають прагнути до свободи індивідуального вибору життєвих стилів. У політичній області із зростанням цінностей постмодерну зменшується повага до влади і посилюється акцент на розвиток форм політичної участі й самовираження. Одне із цікавих спостережень, яке описує Р. Інглхарт, стосується того, що люди схильні вважати, що таке знецінення довіри до влади є властивістю тільки їх власної країни [4, с. 11]. Насправді ж воно відбувається на всьому просторі, де цінності індустріального суспільства трансформуються в постіндустріальні. Таким чином, у суспільстві постмодерну акцент зміщується від голосування до активніших форм масової участі, громадськість переходить до більш автономних видів політичної активності.

Зміни цінностей пояснюються економічною ситуацією та прогресом, які призводять до змін у сфері культури та політики. Хоча в економічно розвинених країнах більше шансів стати демократичними, ніж у менш розвинених, але тільки економічних показників недостатньо. Культура відіграє більш значущу роль у становленні демократії, ніж передбачалося раніше. Теорія Р. Інглхарта неодноразово критикувалася, однак в основному ідеї вченого не нівелювалися, а скоріше доповнювалися. Так, норвезький учений О. Кнутсен виявив, що ціннісна площина матеріалізм/постматеріалізм дійсно існує, але вона розділена на підпункти [1]. Одна з них являє собою авторитарні/ліберальні цінності, а інша площина відноситься до протиставлення цінностей швидкого економічного зростання цінностям зелених. Дослідницька група Р. Інглхарта продовжує реалізацію дослідження під назвою «Всесвітній огляд цінностей», яке було задумане для вивчення всіх основних галузей людської активності — від релігії до політичного життя. За результатами дослідження, виміри, запропоновані автором, пояснюють понад 70 % кроскультурних відмінностей, у тому числі особливості політичної поведінки та електоральних переваг людей [4, с. 42]. Таким чином, на прикладі масштабних досліджень автор підтвердив значущість аналізу цінностей для розуміння соціально-політичних тенденцій.

М. Білські, проаналізувавши попередні політико-психологічні дослідження, прийшов до висновку, що тривалий час роль цінностей в політиці була зосереджена в основному на двох конкретних цінностях — свободі і рівності, які були відзначені М. Рокичем як основні політичні цінності [12, с. 560]. М. Рокич на базі розробленої ним методики «ОЦР» у 80-х роках проводив дослідження цінностей виборців з різною політичною орієнтацією в Америці. Автор висунув теоретичну гіпотезу, де запропонував двовимірну модель політичних цінностей: особистісні цінності – соціальні цінності; моральні цінності – цінності компетентності. Однак проведений ним факторний аналіз даних, зібраних у США, не підтвердив цю структуру й надалі в численних дослідженнях інші вчені виявляли неоднозначні результати факторного аналізу даних, отриманих за допомогою «ОЦР» [3, с. 9].

Базуючись у тому числі на цих даних, М. Білські та Ш. Шварц прийшли до висновку, що інші цінності також можуть мати певне значення в формуванні політичного вибору. Так, спираючись на розроблені їм теорію та методику, Ш. Шварц провів низку досліджень в країнах Європи та в Ізраїлі, в яких проілюстрував наявність відмінностей між цінностями електорату різних політичних сил [3, с. 13].

На думку М. Барнеа, для того щоб робити прогнози про зв'язок цінностей з партійними уподобаннями, необхідно визначити критерії, за якими відрізняється символічна (ціннісна) складова партій [7]. Спочатку дослідники вважали, що символічно партії відрізняються за континуумом лібералізм–консерватизм. Але пізніше автори прийшли до висновку, що ця одномірна модель є недостатньою для виявлення відмінностей між політичними партіями. Надалі дослідники взяли в обіг критерії аналізу, запропоновані Р. Інглхартом: соціально-економічний вимір, який виражає ступінь економічної рівності між людьми; лібералізм, який дозволяє оцінити готовність до змін соціальних та індивідуальних прав і свобод. Так, підтримка партій, які виступають за більш ліберальну позицію, базується на значущості цінностей, які сприяють автономії, самореалізації, відкритості, терпимості, прийняття відмінних чи незвичайних способів життя. Такі цінності за моделлю Ш. Шварца об'єднані в блоки «Універсалізм», «Стимуляція», «Самостійність». Підтримка менш ліберальних партій ґрунтується на значущості цінностей соціального захисту, безпеки, традицій. Ці типи цінностей, за моделлю Ш. Шварца, групуються в блоки «Безпека», «Конформність», «Традиція».

Для того щоб проілюструвати, як ієрархія цінностей співвідноситься з електоральними перевагами, була проведена низка досліджень, у тому числі серед країн Латинської Америки. Прикладом може слугувати дослідження реалізоване Ш. Шварцом і М. Барнеа у трьох іспаномовних країнах (Іспанія, Венесуела і Мексика), де автори проаналізували процеси, за допомогою яких цінності впливають на особливості політичних переваг [13]. У дослідженні була описана гіпотеза, яка вказувала на те, що різні типи цінностей зумовлюють відповідний політичний вибір голосуючих. Дані були зібрані на вибірці вчителів початкової, середньої школи та студентів в Іспанії, Венесуелі і Мексиці. Респонденти анонімно відповіли на опитувальник Ш. Шварца «Ціннісні орієнтації» та вказали свої політичні уподобання. Для того щоб проаналізувати зв'язок цінностей з партійною прихильністю, був використаний метод дискримінантного аналізу. Гіпотеза авторів базувалася на тому, що цінності прихильників різних політичних сил відрізнятимуться по показникам цінності «консерватизму» — цінності «відкритість змінам». Ця гіпотеза була підтверджена на прикладі

Іспанії та Венесуели. Різниця між цінностями прихильників різних політичних партій дійсно корелювалась співвідношення даних ціннісного континууму. Аналіз результатів, що були зібрані в Мексиці, не показав кореляційного зв'язку між показниками політичних уподобань та особливостями системи цінностей. Автори роблять висновок, що Мексика знаходилась під контролем та впливом однієї авторитарної партії (Інституційна революційна партія) протягом тривалого часу. Зв'язки між виборцем та його партією не базувалась на лояльності чи прихильності та не були результатом особистісного вибору. Зв'язок між вибором та його символічною проекцією у вигляді цінностей був тривалий час нівельований. У цьому випадку ієрархія цінностей менш релевантна партійним уподобанням. Через те що в 1990 році, коли було реалізоване дослідження, демократизація політичного життя Мексики тільки розпочинало свій шлях, автори припускають, що при повторному дослідженні зв'язки між політичними уподобаннями та цінностями будуть більш вагомими.

Чи можна провести паралелі між процесами які супроводжували мексиканське та українське політичне життя у 90-х роках ХХ сторіччя? На території України у 90-х роках не проводилося досліджень по зв'язку цінностей з електоральним вибором, тому емпірично підтверджених висновків ми не можемо надати. З іншого боку, незважаючи на різницю між культурою даних країн, Україна як і інші пострадянські республіки опинилася в ситуації виходу з під авторитарного натиску однієї правлячої партії, та водночас опинилася в ситуації коли можливо робити власний електоральний вибір. Тому на початку свого становлення як незалежної держави, з великою ймовірністю, ми могли не знайти кореляційних зв'язків між електоральним вибором та цінностями, на тій же підставі, яку описали Ш. Шварц та М. Білські. Таким чином, даний приклад ілюструє, що внесок цінностей у політичні орієнтації проявляється тоді, коли є змога реального електорального вибору.

Цікавим у контексті цього дослідження є висновок авторів відносно гедоністичних цінностей. Ш. Шварц і М. Барнеа [7] не знайшли емпіричних свідчень зв'язку цінностей гедонізму з електоральними уподобаннями громадян. Автори роблять висновок, що цінності блоку «гедонізм» не мають відношення до формування політичних преференцій. На наш погляд, не можна робити такий категоричний висновок. Можна припустити, що мотиваційна мета цього виду цінностей недостатньо взята в обіг виборчого процесу, так як політичні сили не завжди розглядають їх як дієздатні. Тому не формується символічна проекція між цінностями гедонізму та політичними уподобаннями. Особливо перспективним, з точки зору, впливу гедоністичних цінностей на електоральний вибір, є група студентської молоді, так як за результатами досліджень [4] даний тип цінностей має для студентів порівняно велику значущість. Тому це питання потребує більш детального емпіричного аналізу.

У 2003 році М. Барнеа було проведено дослідження політичних уподобань в 14 країнах, у яких авторка виявила два візерунки які описують зв'язок цінностей та електорального вибору [7]. У тих країнах, де політична конкуренція оберталася навколо питань національної безпеки, в більшій мірі ніж навколо рівних прав і свобод для всіх, ключовими цінностями, які структурували переваги виборців, були цінності типів «безпека», «відповідність» проти «універсалізму» та «самостійності». У тих країнах, де у центрі уваги політичної конкуренції знаходилося питання розподілу матеріальних ресурсів, основні цінності, які структурували вибір електорату були «універсалізм» і «доброта» на протигагу ціннісних типам «влади» і «досягнення».

Схоже дослідження було реалізоване Ш. Шварцом спільно з К. Капанна, М. Векіоне, К. Барбаранеллі для аналізу зв'язку цінностей з електоральним вибором у Італії [8]. У роботі, базові людські цінності розглядалися як конструкт, який лежить в основі конкретних політичних цінностей та ідеологій. Досліджуючи характер базових цінностей, Ш. Шварц [8, с. 421] прийшов до висновку, що базові цінності є більш широким поняттям ніж політичні цінності чи установки. Для підтвердження своєї думки, автори наводять приклад ефекту, який описав дослідник МакКен (McCann 1997), керуючись результатами ціннісних зрізів на президентських виборах 1992 року у Америці [10]. МакКен припустив, що як тільки люди приходять підтримати кандидата під час виборчої кампанії, їх цінності змінюються, щоб стати більш сумісними з обраною кандидатурою чи партією. Тобто, за словами автора, не тільки цінності впливають на вибір, але й вибір корегує ціннісні пріоритети людей.

На нашу думку, такий ефект має місце завдяки наступним чинникам: по-перше, коли метою голосування, на ряду з іншим, є символічне приєднання людини до певної електоральної групи; по-друге, впливом на відповіді респондентів ефекту соціального очікування (поєднуються, уявлення людей про обрану політичну кандидата та образ людини, який має за нього проголосувати); по-третє, цінності, які впливають на електоральний вибір людей є досить динамічною структурою, і реагують на ситуацію (система цінностей адаптується).

К. Капанна з співавторами погоджуються з тим, що цінності і голосування можуть мати взаємні впливи. Тим не менш, таке перетворення актуалізуються, на їх думку, з двох причин. По-перше, МакКен вивчав політичні цінності, які стосуються того, що добре і що погано для суспільства або країни. У випадку базових цінностей, які застосовуються у всіх областях індивідуального життя, їх вразливість до впливу подій в одній площині життя буде істотно нижче. По-друге, виборчі контексти у різних країнах розрізняються в критичному ключі, що потребує додаткових уточнень. Однак, автори погоджуються, що під час передвиборчих кампаній, політична мобілізація може викликати зміни в ядрі політичних цінностей [8, с. 424].

У дослідженні К. Капанна, М. Векіоне, К. Барбаранеллі [8], цінності розглядаються як внутрішньо-психологічний чинники, які наряду з особистісними рисами, впливають на політичний вибір людей. Автори ставили перед собою мету дослідити наявність зв'язку між базовими цінностями та електоральною прихильністю громадян на італійських національних виборах у 2001 році. Методологічну основу дослідження

склала теорія базових людських цінностей Ш. Шварца. У дослідженні прийняло участь 3044 виборців. Результати показали, що прихильники двох основних політичних коаліцій в значній мірі відрізнялися за характеристиками системи цінностей. Виборці лівоцентристської італійської коаліції відрізнялися від прихильників правоцентристських політичних сил більшою значущістю ціннісних блоків «універсалізм», «доброта», «самостійність» та нижче в «безпека», «влада», «досягнення», «традиції». Прихильники лівоцентристських партій Італії характеризуються більшою значущістю цінностей «відкритості до змін», а електорат правоцентристських партій відрізняється більшою консервативністю цінностей.

У дослідженні Д. Давідова, П. Шмидта і Ш. Шварца [9] конструкт базові особистісні цінності використовуються для вивчення мотивації до «лівої» і «правої» політичної орієнтації в 20 репрезентативних національних зразках. Результати були отримані у Європейському соціальному дослідженні (2002-2003 рр.). Також, порівнювалися важливість особистісних цінностей і соціально-демографічних змінних як детермінантів політичної орієнтації. Країни, на основі історичних контекстів і соціально-економічного рівня, були поділені у групи: ліберальні країни, традиційні і посткомуністичні. Як і передбачалося, цінності універсалізму і доброти пояснювали лівоцентристську орієнтацію в ліберальних і традиційних країнах. Ціннісні блоки «самостійність» і «традиція» пояснювали правоцентристську орієнтацію [9, с. 444]. Цікавим для нас висновком, стало те що у посткомуністичних країнах цінності мало пояснюють електоральний вибір і політичну орієнтацію людей. Таким чином, базові цінності пояснюють політичну орієнтацію сильніше ніж соціально-демографічних змінних в ліберальних країнах, і більш слабо в посткомуністичних країнах, і приблизно в рівній мірі в традиційних країнах [9, с. 445]. Можна припустити, що в посткомуністичних країнах символічна проекція між цінностями та політичним вибором, не набула достатньої потужності, впливу на свідомість електорату, що погоджується з даними досліджень які були описані раніше.

Таким чином, низка досліджень яка була проведена представниками соціокультурного підходу, ілюструє наявність тісного взаємозв'язку між цінностями та електоральним вибором громадян. Кожне з описаних у даній статті досліджень розкриває одну з особливостей зв'язку цінностей з політичним вибором і водночас ставить додаткові питання, які потребують подальшого вивчення. Все це формує актуальність подальшого дослідження даної проблеми, з розкриттям особливостей зв'язку цінностей з електоральними прихильностями у різних країнах, вивчення особливостей цього зв'язку та чинників їх формування.

На даний час, підхід до розуміння та вивчення цінностей Ш. Шварца набув поширення й серед представників політичних наук країн СНД, серед яких можемо згадати Н. М. Лебедеву, О. М. Тотарко [4], С. Фельдмана [6] та ін. Наприклад, у 2006 році в рамках лабораторії Соціально-психологічних досліджень Центру фундаментальних досліджень ГУ-ВШЕ було проведене дослідження, спрямоване на виявлення взаємозв'язків культурних цінностей за Ш. Шварцом з соціально-політичними уявленнями росіян [4]. У рамках цього дослідження була запропонована модифікація методики дослідження цінностей Ш. Шварца «Огляд цінностей», завдяки чому був виявлений зв'язок культурних цінностей з низкою соціально-політичних уподобань росіян. При подальшій обробці емпіричних даних цього дослідження на основі факторного аналізу цінностей російської вибірки автори запропонували і теоретично обґрунтували новий, культурно-специфічний підхід до угруповання цінностей опитувальника Ш. Шварца в такі блоки: Стабільність життя – Самореалізація, Домінування – Рівність, Пошук задоволень – Духовність. Вважається, що необхідною умовою й моральною базою розвитку демократії є соціальна відповідальність, прототипом якої виступають цінності блоків «Універсалізм» і «Самостійність». У зв'язку з цим деякі дослідники припускають, що ціннісний профіль жителів країн Східної Європи не сприяє розвитку демократії, оскільки такі цінності малозначущі в цих країнах. Замість цього громадяни більше дотримуються цінностей «Консерватизму» і «Ієрархії», що обумовлює тенденцію перекалення турботи й відповідальності за забезпечення своїх потреб на державу [4, с. 14].

Можна підсумувати, що існують декілька підходів до розуміння зв'язку цінностей з політичними орієнтаціями громадян. Перший підхід порівнює цінності з партійною ідеологією. Відповідно автори припускають, що виборці підтримують ту чи іншу політичну партію, спираючись на те, як їх уявлення про життя збігається з уявленнями, які транслиують політичні партії. Але цей підхід є дуже суперечливим та не діє в повному обсязі в країнах, де політичні партії не є ідеологічними. Другий підхід передбачає, що цінності безпосередньо впливають на партійні уподобання виборців. Люди асоціюють партії й політичних лідерів з досягненням чи провалом реалізації цілей, які лежать в основі розбіжностей між цінностями. Увага до цих символів, цінностей викликає в електорату негайну пряму підтримку або відповідь політичного неприйняття стосовно партії чи кандидата. Таким чином, цінності груп формують когнітивні вимоги до поведінки в політичному полі, цінності пояснюють, координують та раціоналізують людську політичну поведінку та вибір.

Узагальнюючи напрацювання представників соціокультурного підходу можна виділити загальні принципи співвідношення цінностей і електорального вибору особистості.

Висновки

1. Цінності впливають на особливості політичної поведінки та електорального вибору. Культурні цінності зумовлюють загальносуспільну тенденцію політичних пререференцій громадян з позиції вибору демократичних (відкритих до змін) чи більш авторитарних (консервативних) політичних сил. Цінності індивідуального рівня співвідносяться з конкретним електоральним вибором політичної сили чи лідера.

2. Вплив цінностей на вибір особистості співвідноситься з дією стимулу, з якими людина зустрічається в повсякденному житті й на яких усвідомлено або неусвідомлено фокусує свою увагу.

У цьому випадку цінності виступають у ролі одиниць індивідуального чи групового досвіду, якими керується людина при виборі поведінки чи форми рішень відносно певної життєвої ситуації. Ця теза зберігається й стосовно політичних форм активності індивідів.

3. Окремі цінності (ціннісні тенденції чи блоки) співвідносяться з певним політичним вибором громадян. У цінностях електорату різних політичних сил, з високою вірогідністю, можна знайти значущі відмінності, так як тим чи іншим електоральним вибором громадяни, свідомо чи неусвідомлено, пов'язують реалізацію своїх ціннісних (мотиваційних) спрямувань.

4. Зв'язок між цінностями та електоральним вибором має культурні та регіональні особливості, який пов'язаний з економічними та історичними передумовами формування цього зв'язку.

5. Найвищу суб'єктивну значущість та силу, при формуванні електорального вибору, мають цінності, реалізації яких відносно не вистачає. Розкривається у гіпотезі Р. Инглхarta про «значущість того, чого не вистачає».

6. Між цінностями та електоральним вибором існує двосторонній зв'язок. Цінності водночас впливають на електоральний вибір та змінюються під впливом політико-соціальних процесів і стимулів.

Література

1. Андреевкова А. В. Материалистические / постматериалистические ценности / А. В. Андреевкова // Прикладные исследования. – 1994. – с. 41–73.
2. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – №4. – С. 18–28
3. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
4. Лебедева Н. М. Культура как фактор общественного прогресса / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2009. – 408 с.
5. Мелешкина Е. Ю. «Воронка причинности» в електоральных исследованиях [Электроний ресурс] / Е. Ю. Мелешкина // Политические исследования. – 2001. – №5. Режим доступа: <http://www.politstudies.ni/N2004fulltext/2002/5/5.htm>
6. Фельдман С. Ценности, идеология и структура политических установок / С. Фельдман // Политическая психология. [Хрестоматия по ред. Шестопал Е. Б.] – М.: Аспект Пресс, 2007. – С. 256–269.
7. Barnea M. Personal values and party orientations in different cultures [Elektronij resurs] / M. Barnea – Israel: The Hebrew University of Jerusalem, 2003. Rezhim dostupu: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/0162-895X.00090/abstract>
8. Caprara G. V., Schwartz Sh., Capanna C., Vecchione M., Barbaranelli C. Personality and Politics: Values, Traits, and Political Choice [Elektronij resurs] / G. V. Caprara, Sh. Schwartz, C. Capanna, M. Vecchione, C. Barbaranelli // Political Psychology. – 2006. – Vol. 27. – №. 1. – pp. 1–28. Rezhim dostupu: <http://www.jstor.org/stable/3792381>
9. Davidov E., Schmidt P., Schwartz Sh. Bringing values back in: the adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries / E. Davidov, P. Schmidt, Sh. Schwartz // Public Opinion Quarterly. – 2008. – Vol. 72. – №. 3. – pp. 420–445. – Rezhim dostupu: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ss0ar-66692>
10. McCann J. A. (1997). Electoral choices and core values change: The 1992 presidential campaign [Elektronij resurs] / J. A. McCann // American Journal of Political Science. – 1997. – 41. – pp. 564–583. Rezhim dostupu: <http://www.jstor.org/stable/2111777>
11. Schwartz Sh., Caprara G. V., Vecchione M. Basic personal values, political values and voting [Elektronij resurs] / Sh. Schwartz, G. V. Caprara, M. Vecchione // Political Psychology. – 2010. – Vol. 31. – №. 3. – pp. 421–452. Rezhim dostupu: onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9221.2010.00764.x/abstract
12. Schwartz, Sh., Bilsky W. Toward a universal psycho-logical structure of human values / Schwartz, Sh., Bilsky W. // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – 53. – pp. 550–562.
13. Schwartz Sh., Barnea M. Los valores en orientaciones politicas: aplicaciones en Espana, Venezuela u Mejico [Elektronij resurs] / Sh. Schwartz, M. Barnea // Psychologia Politica. – 1995. – №. 11. – pp. 15–40. Rezhim dostupu: <http://www.uv.es/garzon/psicologia%20politica/N11-2.pdf>

Література

1. Андреевкова А. В. Материалистические / постматериалистические ценности [Elektronij resurs] / А. В. Андреевкова // Прикладные исследования. – 1994. – с. 73–41. Rezhim dostupu: http://ecsocman.hse.ru/data/099/689/1231/009_Andreevкова.pdf
2. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – №4. – С. 18–28
3. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
4. Лебедева Н. М. Культура как фактор общественного прогресса / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2009. – 408 с.
5. Мелешкина Е. Ю. «Воронка причинности» в електоральных исследованиях [Elektronij resurs] / Е. Ю. Мелешкина // Политические исследования. – 2001. – №5. Rezhim dostupu: <http://www.politstudies.ni/N2004fulltext/2002/5/5.htm>

6. Fel'dman S. Cennosti, ideologija i struktura političeskikh ustanovok / S. Fel'dman // Politicheskajapsihologija. [Hrestomatija po red. Shestopal E. B.]– M.: Aspekt Press,2007. – S. 256–269.
7. Barnea M. Personal values and party orientations in different cultures [Elektronij resurs] / M. Barnea – Israel: The Hebrew University of Jerusalem, 2003. Rezhim dostupu: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/0162-895X.00090/abstract>
8. Caprara G. V., Schwartz Sh., Capanna C., Vecchione M., Barbaranelli C. Personality and Politics: Values, Traits, and Political Choice [Elektronij resurs] / G. V. Caprara, Sh. Schwartz, C. Capanna, M. Vecchione, C. Barbaranelli // PoliticalPsychology. –2006. –Vol. 27. –№. 1. – pp. 1–28. Rezhim dostupu: <http://www.jstor.org/stable/3792381>
9. Davidov E., Schmidt P., Schwartz Sh. Bringing values back in: the adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries / E. Davidov, P. Schmidt, Sh. Schwartz // Public Opinion Quarterly. – 2008. – Vol.72. – №.3. –pp. 420–445. –Rezhim dostupu:<http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-66692>
10. McCann J. A. (1997). Electoral choices and core values change: The 1992 presidential campaign [Elektronij resurs] / J. A. McCann // American Journal of Political Science. – 1997. – 41. – pp. 564–583. Rezhim dostupu: <http://www.jstor.org/stable/2111777>
11. Schwartz Sh., Caprara G. V., Vecchione M. Basic personal values, political values and voting [Elektronij resurs] / Sh. Schwartz, G. V. Caprara, M. Vecchione // Political Psychology. – 2010. –Vol. 31. – № 3. – pp. 421–452. Rezhim dostupu: onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9221.2010.00764.x/abstract
12. Schwartz, Sh., Bilsky W. Toward a universal psycho-logical structure of human values / Schwartz, Sh., Bilsky W. // Journal of Personality and So-cial Psychology. – 1987. – 53. – pp. 550–562.
13. Schwartz Sh., Barnea M. Los valores en orientaciones politicas: aplicaciones en Espana, Venezuela u Mejico [Elektronij resurs] / Sh. Schwartz, M. Barnea // Psychologia Politica. – 1995. – №.11. – pp.15–40. Rezhim dostupu: <http://www.uv.es/garzon/psicologia%20politica/N11-2.pdf>

Розділ: Психологія праці і професійної діяльності

УДК 159.9.072.59:331-057.214

Професійно – важливі якості операторів верстатів з числовим програмним керуванням

Невоснна О.А.

В статті представлено складові комплексного підходу проблеми державного рівня щодо дефіциту кваліфікованих кадрів. Автором відмічено, що один з шляхів вирішення цієї проблеми – створення сучасних навчальних програм та перегляд системи відбору претендентів на посаду «оператор верстатів з числовим програмним керуванням». Відмічено, що це стає можливим завдяки умов перегляду звичайного погляду на професійно-важливі якості цих фахівців. Висвітлено результати емпіричного дослідження визначення професійно-важливих якостей професії «оператор верстатів з числовим програмним керуванням» за когнітивно-моторним, мотиваційним та особистісним блоками, наведено психограму цієї професії.

Ключові слова: професійно-важливі якості, оператор верстатів з числовим програмним керуванням, психограма.

В статье представлены составляющие комплексного подхода проблеме государственного уровня связанного с дефицитом квалифицированных кадров. Автором отмечено, что одним из путей решения этой проблемы является создание современных учебных программ и пересмотр системы отбора претендентов на должность «оператор станков с числовым программным управлением». Отмечено, что это становится возможным благодаря пересмотру обычного взгляда на профессионально-важные качества этих специалистов. Приведены результаты эмпирического исследования определения профессионально-важных качеств профессии «оператор станков с числовым программным управлением» по когнитивно-моторному, мотивационным и личностным блоками, представлено психограму этой профессии.

Ключевые слова: профессионально-важные качества, оператор станков с числовым программным управлением, психограма.

The article presents the compounds of complex approach towards the state level problems, connected with deficit of qualified staff. The author underlines that one of the ways to solve this problem is making contemporary educational programme and revision choice system for «an operator of machine tools with numerical control». It was shown, that it becomes possible due to revision of traditional view of professionally important qualities of specialists. The paper also presents the results of empiric research of professionally important qualities definition for «an operator of machine tools with numerical control» in the frames of cognitive – motor motivational and personality blocks. We also give psychogram of this job.

Key words: professionally important qualities, the operator of machine tools with numerical control, psychogram.

Актуальність. Сьогодні, коли велика кількість підприємств переходять на автоматизовану систему виробництва, гостро повстала проблема дефіциту кваліфікованих кадрів. Ця проблема є проблемою державного рівня та потребує комплексного підходу, щодо її вирішення.

По – перше, це питання, що пов'язані з промисловою галуззю. Перехід на верстати з числовим програмним керуванням (далі ЧПК) дає ряд переваг, таких як: зростання продуктивності праці, зменшення виробничих площ і т.і.. Це неможливе за умов відсутності кваліфікованих фахівців. В Україні відбувається гострий дефіцит робочих спеціальностей, потребуючих високої кваліфікації. Майже повсюдний брак робочих кадрів створює проблеми більшості промислових підприємств, середній вік працівників наближується до пенсійного.

По-друге, це питання, що пов'язані з зайнятістю населення. На сьогодні в Україні кількість офіційно зареєстрованих безробітних складає 422,1 тисяч осіб і кожен другий з них є представником робітничої професії. Поряд з цим, за даними Державної служби статистики України потреба підприємств у працівниках в галузі промисловості на кінець жовтня 2013 року складала 27,1 тисяч осіб. Цей факт змушує замислитися о причинах такої невідповідності. Можна зробити припущення, що це пов'язано з якістю освіти та кваліфікованості цих фахівців.

Тому, по-третє, це питання, що пов'язані з фаховою освітою. На сьогодні рівень освіти в профільних навчальних закладах визначається фахівцями та роботодавцями як дуже низький. Роботодавці змушені навчати фахівців робочих професій саме на підприємстві, але існуючі навчальні програми безнадійно застаріли. Також, застаріли й уявлення про професійно важливі якості цих фахівців, що відбивається на системі відбору кандидатів на посаду операторів ЧПК та змістовності посадових інструкцій.

Одним зі шляхів вирішення проблеми працевлаштування та кваліфікованості кадрів у нашому регіоні може бути створення сучасних навчальних програм та перегляд системи відбору претендентів на посаду оператор верстатів з числовим програмним керуванням. Це можливо лише за умов перегляду звичного погляду на професійно важливі якості цих фахівців.

Згідно до сучасних уявлень, професійно – важливі якості визначаються як індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність його діяльності і успішність професійного навчання [1, 3, 4, 5, 6]. До професійно важливих якостей відносять також і здібності. Від сформованості професійно важливих якостей особистості працівника залежить і продуктивність його діяльності.

Наше дослідження ініційовано Харківським центром професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України з метою виявлення дійсного складу професійно – важливих якостей операторів верстатів з числовим програмним керуванням.

Таким чином, метою роботи стало вивчення професійно – важливих якостей операторів верстатів з числовим програмним керуванням, що обумовлюють успішність трудової діяльності, складання психограми професії «оператор верстатів з числовим програмним керуванням».

В дослідженні приймали участь дві групи респондентів. Група експертів, що безпосередньо взаємодіють з операторами верстатів з числовим програмним керуванням – 15 осіб у віці 25 – 45 років, другу групу склали 42 особи у віці 25 – 45 років – усі оператори ЧПК, з них 22 особи означені керівництвом умовно як «Успішні», та 20 осіб, означені керівництвом умовно як «Неуспішні».

Дослідження проводилось на підприємствах Індустріальної групи УПСК та ЗАТ «Інтеркондиціонер».

Процедура дослідження. Підготовчий етап роботи складався з наступних кроків:

1. Визначення та складання списку підприємств, де використовуються верстати з ЧПК;
2. Вибір підприємств зі списку, де буде проведено дослідження;
3. Аналіз формальної документації (посадові інструкції, навчальні плани, кваліфікаційні вимоги та ін.) та складання на її основі анкети;
4. Визначення категорій працівників підприємств (працівники служби персоналу, майстри цехів), які будуть анкетовані з метою визначення професійно важливих оператора ЧПК.

На основному етапі дослідження на першому кроці було проведено анкетування визначених категорій працівників (експертів). Вибір цього методу, на даному етапі дослідження, був обумовлений тим, що він спрямований на визначення думки експертів відносно професійно-важливих якостей, а також методів відбору операторів верстатів з числовим програмним керуванням.

Анкета, яка була нами використана у цьому дослідженні, створена на замовлення Харківського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України з метою:

1. виявлення дійсного складу професійно – важливих якостей операторів верстатів з числовим програмним керуванням;
2. визначення засобів, за допомогою яких встановлюється рівень професійної придатності кандидатів на посаду оператор ЧПК;
3. створення оптимальної системи підбору операторів ЧПК (визначення методик та технічних завдань);
4. внесення коректив до змісту навчальних програм слухачів Харківського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України, які отримують професію оператор ЧПК.

Анкета створена на базі аналізу нормативної документації (посадові інструкції та функціональні обов'язки операторів ЧПК). Це дозволило нам скласти перелік якостей, які потенційно важливі для успішної праці операторів ЧПК, які були запропоновані нами експертам для вибору.

В анкетуванні приймали участь експерти, що безпосередньо взаємодіють з операторами верстатів з числовим програмним керуванням: 1) майстри цехів та працівники служби персоналу підприємств, де використовуються верстати з числовим програмним керуванням; 2) фахівці служби зайнятості, які безпосередньо приймають участь у відборі кандидатів на навчання за фахом оператор верстатів з числовим програмним керуванням; 3) викладачі Харківського центру професійно-технічної освіти Державної служби зайнятості України. На даному етапі досліджуваним була запропонована анкета.

Наступний етап дослідження був спрямований на вивчення професійно – важливих якостей операторів верстатів з числовим програмним керуванням. З цією метою ми використали методи оцінки характеристик розумової діяльності, методи оцінки характеристик уваги та методи оцінки характеристик пам'яті. Ці показники були визначені нами як значущі на підставі аналізу даних, отриманих у процесі анкетування, та входять до когнитивно – моторного, особистісного та мотиваційного блоків професійно – важливих якостей.

Для збору даних ми використовували такі методи: тест інтелекту «Прогресивні матриці Равена»; тест структури інтелекту Амтхауера субтест 6, субтест 7, субтест 8; тест Векслера (субтест 7 «Шифровка»; метод вивчення стійкості уваги «Коректурна проба» (Бурдона – Анфімова); метод Джекобса (обсяг короткочасної пам'яті); мотиваційний профіль по Річі – Мартіну; методика «Рівень суб'єктивного контролю» (Е. Бажіна, Е. Голинкиной, Л. Еткінда); метод рангової кореляції Спірмена, U – критерій Манна – Уїтні.

Результати дослідження. Аналіз даних анкет надав нам можливість зробити припущення відносно переліку професійно-важливих якостей операторів ЧПК (Таблиця № 1).

Таблиця № 1.

Співвідношення результатів анкетування відносно професійно – важливих якостей операторів ЧПК

Якості	Частота вибору (%) у першому питанні	Частота вибору (%) у другому питанні	Частота вибору (%) у третьому питанні
Технічний склад розуму/ Відсутність технічного складу розуму	100%	22%	35%
Відповідальність /Безвідповідальність	74%	48%	52%
Точність /Неуважність	74%	39%	4%
Емоційна стійкість та рівновага+ Стресостійкість /Відсутність емоційної стійкості	83%	30%	17%
Здатність концентруватися в умовах зовнішніх перешкод +Вміння розподіляти увагу + Переключення уваги /Низький рівень концентрації уваги/Переключення уваги	92%	13%	4%
Утримання у пам'яті інструкцій, правил, символів та схем /Погана пам'ять/ Спроможність утримувати у пам'яті велику кількість інформації	65%	9%	9%
Вміння працювати у команді /Невміння працювати у команді	22%	4%	22%
Швидка та точна реакція /Повільність/ Швидкість роботи	61%	4%	4%
Уявне оперування предметами в просторі та просторове мислення /Нелогічність мислення/ Логічне мислення	61%	4%	17%
Достатній рівень професійної підготовки / Відсутність достатньої професійної підготовки		30%	78%
Охайність	57%		22%
Відсутність мотивації до трудової діяльності/ Мотивація до трудової діяльності		22%	9%
Відсутність мотивації до професійного росту/ Мотивація до професійного росту		13%	26%
Спроможність сприймати велику кількість інформації /Уважність	30%		17%

Аналіз відповідей на питання анкети надав нам можливість визначити засоби та критерії відбору кандидатів на посаду операторів ЧПК.

Отримані дані свідчать про те, що використання психодіагностичних методик є засобом, який часто використовується для професійного відбору операторів ЧПК. Тому коректний підбір методик є важливою складовою формування механізму професійного відбору.

Наступний крок дослідження спрямований на те, щоб підтвердити важливість визначених нами якостей для успішної професійної діяльності операторів ЧПК.

Згідно процедури дослідження когнітивно-психомоторних якостей операторів ЧПК нами були зафіксовані наступні показники (Таблиця № 2):

Таблиця № 2.

Порівняльний аналіз когнітивно-психомоторних якостей операторів ЧПК «Успішних» та «Неуспішних»

Методика	Показник	Середній показник групи «Успішних»	Середній показник групи «Неуспішних»	U	P
Прогресивні Матриці Равена	a	87,5	83,48	-	0,1
	b	90**	68,20	53,000	0,01
	c	71,65**	53,54	26,000	0,01
	d	64,98	62,56	-	0,1
	e	39,16	31,64	-	0,1
	Загальний	74,17**	58,08	26,000	0,01
Тест структури інтелекту Амтхауера	Субтест 6	43,8*	33	36,500	0,05
	Субтест 7	62,48	56,26	-	0,1
	Субтест 8	25,5	27,08	-	0,1
Тест Векслера	Субтест 7	70,5*	52,4	36,500	0,05
	«Шифровка»				
«Коректурна проба»	B	96,9	93,86	-	0,1
	E	65,4**	54,06	30,000	0,05
Метод Джекобса		71,5	68,3	-	0,1

Як видно з наведених даних, середній рівень здатностей до систематизованої, планомірної, методичної інтелектуальної діяльності у операторів ЧПК групи «Успішних» є достовірно вище у порівнянні зі значенням цього показника у операторів ЧПК групи «Неуспішних» ($P=0,01$). Це пов'язано з тим, що «Успішні» оператори ЧПК у порівнянні з «Неуспішними» мають більш високий рівень здатності до аналогій ($P=0,01$) та здатності виявляти складні зміни закономірностей безперервного розвитку ($P=0,01$).

Нами також встановлено, що «Успішні» оператори ЧПК у порівнянні з «Неуспішними» мають більш високий рівень практичного мислення та здатності вирішувати формалізовані проблеми ($P=0,05$) та візуально-моторної швидкості ($P=0,05$). Крім того, «Успішні» оператори ЧПК у порівнянні з «Неуспішними» мають більш високий рівень стійкості уваги ($P=0,05$).

Це дає змогу припустити, що саме ці якості є професійно-важливими та обумовлюють успішність професійної діяльності операторів ЧПК.

Таблиця № 3.

Порівняльний аналіз рівню суб'єктивного контролю операторів ЧПК «Успішних» та «Неуспішних»

Показник	«Успішні»	«Неуспішні»	U	P
Ид	77,55	73,69	-	0,1
Ин	60,05	64,59	-	0,1
Ип	76	79,17	-	0,1
Им	80	77,08	-	0,1

Як видно з даних, наведених у таблиці 3, рівень суб'єктивного контролю у різних сферах життя не відрізняється у груп «Успішних» та «Неуспішних» операторів ЧПК.

Таким чином, можна зробити припущення відносно того, що високий загальний рівень суб'єктивного контролю у представників груп «Успішних» та «Неуспішних» операторів ЧПК, притаманний їм, як працюючим людям. Це підтверджують дані, отримані нами у попередньому дослідженні, дані якого свідчать про низький загальний рівень суб'єктивного контролю у групі досліджуваних, які мають офіційний статус безробітних [2].

Таблиця № 4.

Порівняльний аналіз мотивів трудової діяльності операторів ЧПК «Успішних» та «Неуспішних»

Показник	«Успішні»	«Неуспішні»	U	P
Винагорода	35,96	32,5	-	0,1
Умови праці	20,66	22,9	-	0,1
Структурованість роботи	24,07	25,9	-	0,1
Соціальні контакти	18,11	19,9	-	0,1
Взаємовідносини	16,1	18,6	-	0,1
Визнання	29,26	26,7	-	0,1
Досягнення	29,76	26,8	-	0,1
Влада	19,42	16,88	-	0,1
Різноманітність	27,11	27,98	-	0,1
Креативність	26,44	28,38	-	0,1
Самовдосконалення	27,26	26,9	-	0,1
Цікава робота	26,13	32,5	-	0,1

Як видно з наведених даних, мотиви професійної діяльності групи «Успішних» та «Неуспішних» операторів ЧПК не відрізняються. Ведучі мотиви професійної діяльності групи «Успішних» операторів ЧПК, принципово не відрізняються від ведучих мотивів професійної діяльності групи «Неуспішних» операторів ЧПК.

Наявність мотивів «Досягнення», «Визнання», «Самовдосконалення», «Різноманітність» та «Цікава робота» у досліджених операторів ЧПК у якості ведучих, свідчить про їх високу вмотивованість до професійної діяльності. Таким чином, можна казати про те, що ці мотиви, у якості ведучих, є тими, які відрізняють працюючу людину від тої, що немає роботи.

Наявність мотиву «Винагорода» у якості ведучого, як у групи «Успішних», так і у групі «Неуспішних», може бути пов'язана з тим, що робота операторів ЧПК звичайно є відрядною та залежить від продуктивності праці.

Дані, отримані нами у дослідженні, та їх аналіз, дозволили нам скласти психограму оператора ЧПК.

Психограма професії «Оператор верстатів з числовим програмним керуванням»

1) Технічний склад розуму (здатність до систематизованої, планомірної, методичної інтелектуальної діяльності):

- а) диференціювання основних елементів структури і розкриттю зв'язків між ними;
- б) здатність до аналогії;

- в) здатність виявляти складні зміни закономірностей безперервного розвитку, збагачення по вертикалі і горизонталі;
- г) здатність до просторової перестановці фігур в матриці по горизонтальному і вертикальному напрямках;
- д) індуктивне мислення;
- е) обчислювальні здібності;
- ж) прагнення до впорядкованості, пропорційності відносин, визначеному темпу і ритму розумових дій.
- 2) Візуально – моторна координація.
- 3) Стійкість уваги (точність та продуктивність).
- 4) Концентрація уваги.
- 5) Високий рівень об'єму короткочасної пам'яті.
- 6) Високий загальний рівень суб'єктивного контролю у сфері досягнень, невдач, виробничої діяльності та міжособистісних відносин.
- 7) Високий рівень мотивації до досягнення успіху у трудовій діяльності (мотиви: «Досягнення», «Визнання», «Самовдосконалення» та «Винагорода»).

Висновки:

1. Визначено професійно – важливі якості професії «Оператор верстатів з числовим програмним керуванням» за когнитивно-психомоторним, мотиваційним та особистісним блоками.
2. Професійно – важливі якості операторів верстатів з числовим програмним керуванням, які відносяться до когнитивно-психомоторного блоку є: технічний склад розуму, що проявляється у здатності до систематизованої, планомірної, методичної інтелектуальної діяльності, високому рівні індуктивного мислення і обчислювальних здібностей; стійкість та концентрація уваги; візуально-моторна координація та великий обсяг короткочасної пам'яті.
3. Операторам верстатів з числовим програмним керуванням притаманний високий рівень відповідальності, внутрішня локалізація контролю у різних сферах професійної діяльності.
4. Успішність професійної діяльності операторів верстатів з числовим програмним керуванням забезпечується наступними ведучими мотивами трудової діяльності: «Досягнення», «Самовдосконалення», «Визнання» та «Винагорода».

Література

1. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь. СПб.: Прайм-Еврознак, 2007.
2. Невоєнна О.А., Сингуцька Я.О. // Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна, т. № 989, Харків, 2011, с. 128-131.
3. Основы инженерной психологии. Учебник для техн. ВУЗов / Под ред. Б. Ф. Ломова. М.: Высшая школа, 1986.
4. Стрелков Ю. К. Инженерная и профессиональная психология. М.: Академия, 2005.
5. Толочек В.А Современная психология труда. СПб.: Питер, 2005.
6. <http://www.proforient.ru>

Lyteratura

1. Kondakov I.M. Psykholohyya. Ilyustrirovanny slovar'. SPb.: Praym-Evroznak, 2007. 2. Nevoynna O.A., Synguts'ka Y.O. // Visnyk HNU imeni V.N.Karazina, t. № 989, Harkiv, 2011, s. 128-131.
3. Osnovy inženernoy psihologii. Uchebnik dlya tehničeskih VUZov / Pod red. B.F. Lomova. M.: Vysshaya shkola, 1986.
4. Strelkov Y.K. Inženernaya i professional'naya psihologiya. M.: Akademiya, 2005.
5. Tolochek V.A. Sovremennaya psihologiya truda. SPb.: Piter, 2005.
6. <http://www.proforient.ru>

УДК 159.9

Психологічний тренінг як форма психологічної допомоги суб'єктам освітнього простору вищого навчального фармацевтичного закладу

Пляка Л.В.

Стаття містить теоретичні положення тренінгу як форми психологічної допомоги суб'єктам вищого навчального фармацевтичного закладу. Окремо визначено мету, завдання, принципи та психолого-педагогічні умови психологічного тренінгу. Детально розглянута значущість психологічних тренінгів як форми психологічної допомоги щодо розвитку особистісних якостей учасників навчально-виховного процесу вищого навчального фармацевтичного закладу.

Ключові слова: психологічна допомога, тренінг, психологічний тренінг.

Статья содержит теоретические положения тренинга как формы психологической помощи субъектам высшего фармацевтического учебного заведения. Отдельно определены цель, задачи, принципы и психолого-педагогические условия психологического тренинга. Детально рассмотрена значимость психологических тренингов как формы психологической помощи по развитию личностных качеств участников учебно-воспитательного процесса высшего фармацевтического учебного заведения.

Ключевые слова: психологическая помощь, тренинг, психологический тренинг.

The article provides theoretical principles of training as a form of psychological assistance to the subjects of the maximum pharmaceutical educational institutions. Separately they are defined goals, objectives, principles and psycho-pedagogical conditions of psychological training. The significance of psychological training as a form of psychological assistance for the development of personal qualities of the participants of the educational process maximum pharmaceutical educational institutions are considered in detail.

Keywords: psychological assistance, training, psychological training.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку практичної психології широке розповсюдження у зарубіжній і вітчизняній психологічній практиці отримав психологічний тренінг. Психологічний тренінг – одна з ефективних форм психологічної допомоги, орієнтований на використанні активних методів групової роботи.

Аналіз останніх досліджень. Сучасна психолого-педагогічна наука виробила значну кількість теоретико-практичних аспектів психологічного тренінгу, описаних у роботах як вітчизняних так і зарубіжних вчених-дослідників, зокрема: М. Кларін, К. Левін, В. Панок, К. Роджерс, М. Форверг та ін.

Феномен тренінгу, як методу практичної діяльності психолога, механізму впливу на розвиток особистості, розглядається у наукових дослідженнях О. Бовть, І. Вачкова, Ю. Ємельянова, О. Ковальова, В. Кондрашова, Л. Петровської, Т. Яценко та ін. Аналіз наукової літератури свідчить, що вчені, які займаються розробкою практичних методів у галузі тренінгу, спеціально не досліджували тренінг як форму психологічної допомоги студентам та викладачам вищого навчального закладу.

Мета нашої статті полягає у тому, щоб розглянути основні теоретичні положення тренінгу як форми психологічної допомоги суб'єктам вищого навчального фармацевтичного закладу.

Виклад основного матеріалу. В наш час психологічний тренінг застосовується у роботі психологічної служби навчального закладу зі студентами та викладачами з метою надання психологічної допомоги, розвитку особистості і розв'язання особистісних проблем. Основною метою психологічної допомоги є сприяння особистісній інтеграції студентів і викладачів вищого навчального закладу, узгодження їхніх особистих та соціальних інтересів (В. Панок) [9, с. 107].

Довідникова література інтерпретує поняття «тренінг» як навчання, виховання, тренування. Проте в рамках психологічних теорій психологічний тренінг трактують значно ширше:

- як засіб психічного розвитку людини (Б. Ломов) [6];
- як група методів розвитку здібностей до навчання й опанування будь-яким складним видом діяльності (Ю. Ємельянов) [4, с. 16];
- як метод психологічних змін людини, групи й організації з метою гармонізації професійного й особистісного буття людини (С. Макшанов) [7];
- як вплив на особистість, що сприяє підвищенню її емоційної стійкості (І. Бех) [1, с. 113];
- як засіб взаємодії, спрямованої на розвиток компетентності спілкування (Л. Петровська) [10].

Б. Ломов у своїх дослідженнях стверджує, що цінність тренінгових технологій полягає в можливості подолання обмежень, властивих традиційним методам навчання [6]. Продовжуючи цю думку, науковці М. Дьяченко і Л. Кандибович вважають, що учасники тренінгу мають можливість розвивати здібності адекватного й повного пізнання себе та інших людей [3, с. 436].

Визначаючи тренінг як психологічний вплив, Л. Петровська, Ю. Жуков, П. Растянніков звертають увагу на те, що весь курс тренінгу і кожне заняття можна розглядати як ситуацію впливу. Методи впливу прямо орієнтовані на втручання в розвиток групи чи особистості з метою певних змін [5].

Тренінгові методи, на думку І. Вачкова, можуть використовуватися в роботі з психічно здоровими людьми, які мають психологічні проблеми, щоб надати їм допомогу в саморозвитку [2, с. 21].

Л. Столяренко звертає увагу на те, що успішність проведення психологічного тренінгу залежить від прагнення учасника до самовдосконалення, активності, відкритості [11].

З огляду на викладене зауважимо наявність акцентів у визначенні поняття «психологічний тренінг»: 1) тренінг передбачає загальний вплив на особистість; 2) тренінг є сукупністю активних методів практичної психології, які використовуються для формування навичок самопізнання й саморозвитку; 3) успішність тренінгу залежить від прагнення учасника до самовдосконалення, активності, відкритості.

Здійснений аналіз наукової літератури уможливив зробити висновок, що психологічний тренінг – це форма організації групової роботи, спрямованої на здійснення психологічної допомоги суб'єктам освітнього простору вищого навчального фармацевтичного закладу. Психологічний тренінг задовольняє потребу особистості у самопізнанні та саморозвитку; здобутті психологічних знань, умінь та навичок саморегуляції, покращенні психічного здоров'я тощо. Засвоєння навичок відбувається у процесі переживання, особистого досвіду, поведінки, відчуження, діяння. Учасниками психологічного тренінгу у вищому навчальному фармацевтичному закладі можуть бути студенти, аспіранти, викладачі.

Психологічний тренінг – це атмосфера, вправи, особливий стан душі кожного учасника. Ефективність психологічної допомоги засобом тренінгу залежить від його організації, мети, принципів, методів та прагнення особистості до самовдосконалення, активності, відкритості. І. Вачков вважає, що метою тренінгового заняття є [2, 25]:

- дослідження психологічних проблем учасників групи й надання допомоги в їхньому розв'язанні;

- зміцнення психічного здоров'я;
- сприяння процесу реалізації творчого потенціалу, досягненню оптимального рівня життєдіяльності й відчуття щастя й успіху тощо.

Виходячи із зазначеної вище мети психологічного тренінгу, можна визначити такі завдання:

- оволодіння психологічними знаннями;
- корекція, формування й розвиток особистості;
- розвиток здатності до адекватного і повного пізнання себе й інших людей;
- формування навичок саморегуляції психічних станів;
- розвиток особистісних та професійних якостей і здібностей тощо.

Психологічні тренінги, як правило, проводяться за відповідними принципами, які обговорюються групою (можуть доповнюватися або скорочуватися) і приймаються як керівництво до дії. Так принципами психологічного тренінгу є:

1.Спрямованість на психологічну допомогу учасникам групи в саморозвитку, що ініціюється не лише вeducим, а й власне учасниками.

2.Принцип новизни (набуття нових психологічних знань, формування умінь та навичок).

3.Принцип свідомості та добровільності (свідома та добровільна участь суб'єктів освітнього простору у психологічному тренінгу).

4.Принцип активності (активна участь учасників у виконанні психогімнастичних вправ, рольових іграх, дискусіях тощо).

5.Принцип конфіденційності (збереження учасниками групи інформації один про одного, яка не повинна виноситись за межі групи).

6.Принцип партнерства (відкрите, аргументоване та конструктивне висловлювання усіх членів групи стосовно різних питань та ситуацій, які обговорюються).

7.Принцип довірливого спілкування (міжособистісне спілкування, яке ґрунтується на повазі іншої думки, сприяє наданню зворотнього зв'язку, розвитку самосвідомості та рефлексії).

Психологічний тренінг – це метод психологічного впливу зі своїми можливостями, обмеженнями, правилами і проблемами. Як метод психологічного впливу тренінг виконує перетворювальну, коригувальну, профілактичну, терапевтичну та адаптивну функції. Він сприяє розвитку особистості, перепрограмуванню наявної в людині моделі поведінки та діяльності, розвиває професійні та особистісні якості та вміння. У процесі тренінгу створюється можливість негайного співвідношення отриманої інформації і діяльності, емоційного переживання нових моделей поведінки та спілкування, що забезпечується дією зворотнього зв'язку.

На психологічних тренінгах «Особистісного росту», «Адаптації першокурсників до умов навчання в університеті», «Ефективна взаємодія у професійному спілкуванні», «Конфлікти і шляхи їх вирішення», «Тренінг асертивності», «Тренінг емоційної саморегуляції», «Моя професія: шлях до успіху», що проводяться працівниками психологічної служби Національного фармацевтичного університету, створюється атмосфера невимушеного обговорення особистісних проблем, здійснюється розвиток особистісних та професійних якостей, емоційної стійкості до складних життєвих ситуацій, формування установок, необхідних для успішного спілкування, розв'язання конфліктних ситуацій та знімаються психологічні бар'єри, комплекси та страхи (див. табл. 1).

Таблиця 1.

РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ РІЗНИМИ ВИДАМИ ТРЕНІНГІВ

№	Види тренінгів	Особистісні якості, вміння та навички
1	Тренінг особистісного росту	Формування самооцінки, впевненості у собі, цілеспрямованості, пошукової активності, оптимізму; розвиток професійного мислення; вироблення навичок побудови значущих і досяжних цілей.
2	Ефективна взаємодія у професійному спілкуванні	Розвиток комунікабельності, емпатії, рефлексії, вміння знаходити компроміси у спілкуванні з оточуючими; набуття навичок ефективного слухання, уміння чітко висловлювати свої думки, відчувати і розуміти співрозмовника.
3	Конфлікти і шляхи їх вирішення	Формування стилю поведінки в складних життєвих ситуаціях, здатність до прийняття рішень; розвиток емоційної стійкості до складних життєвих ситуацій; розвиток умінь аналізувати конфліктні ситуації; удосконалення навичок конструктивної поведінки в конфліктній ситуації та її вирішення.
4	Секрети харизми викладача	Розвиток особистісного потенціалу, впевненості у собі, творчості, винахідливості, креативності.
5	Тренінг емоційної саморегуляції	Розвиток емоційної стійкості до складних життєвих ситуацій; вміння керувати емоціями; оволодіння навичками фізіологічної, емоційної, інтелектуальної, світоглядної саморегуляції.
6	Ораторська майстерність	Розвиток комунікативних умінь, ораторських здібностей, впевненості у собі; набуття навичок самопрезентації, утримання уваги аудиторії.
7	Моя професія: шлях до успіху	Розвиток творчого потенціалу, здатності до власних творчих професійних проєктів та їх реалізації; оволодіння ефективними методами особистісного (професійного) саморозвитку.
8	Як успішно пройти співбесіду	Розвиток розвитку професійного мислення, комунікативних умінь, впевненості у собі; вміння керувати емоціями; набуття навичок само презентації.

Міра можливих змін під час тренінгових занять визначається усвідомленістю, своєчасністю і обґрунтованістю учасниками їхнього вибору. Розвиток одних якостей невпинно веде до зміни інших, забезпечує можливість фокусувати увагу індивіда на тих особистісних якостях, які потребують корекції. В умовах тренінгу реалізується фактор власної активності суб'єктів освітнього простору вищого навчального фармацевтичного закладу, оскільки в ході занять вони постійно виконують різні дії: обговорюють і відтворюють життєві і професійні ситуації, виконують спеціальні усні і письмові вправи тощо.

Психологічний тренінг є ефективною формою психологічної допомоги, який містить у собі елементи трансактного аналізу Е. Берна, проєктивні методи дослідження особистості, групові дискусії, рольові ігри психогімнастичні вправи тощо, що спрямовані на розвиток особистості та подолання психологічних проблем (див. табл. 2).

Таблиця 1.

МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

№	Методи	Мета
1	Групова дискусія	- формування культури взаємовідносин і рефлексії; - формування уміння слухати, виділяти головне; - розвиток уміння аргументувати власну точку зору; - розвиток самостійного, критичного та логічного мислення; - формування уміння задавати запитання співрозмовнику; - формування уміння зосереджуватись на досягненні мети.
2	Рольові ігри	- розвиток психологічної компетентності; - визначення ставлення її учасника до конкретної життєвої чи професійної ситуації; - розвиток уяви, уваги й образного мислення; - набуття життєвого чи професійного досвіду; - формування уміння орієнтуватися у власних психічних станах, адекватно їх оцінювати, управляти собою, зберігаючи своє психічне здоров'я.

3	Психогімнастичні вправи	<ul style="list-style-type: none"> - створення ігрової атмосфери; - розвиток рефлексії; - зняття напруження, поліпшення настрою в учасників; - діагностика емоційного стану; - корекція настрою та поведінки.
4	Арт-терапія (ліплення, аплікація, малювання)	<ul style="list-style-type: none"> - психодіагностика особистості; - корекція емоційних станів, вирішення психологічних проблем; - сприяння усвідомленню внутрішнього стану особистості; - стимуляція прагнення особистості до набуття теоретичних знань з метою подолання психологічних проблем; - активізація здатності учасників виражати свої емоції за допомогою ліплення, аплікації, малюнка.
6	Кейс-метод	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток здатності до самоаналізу та самостійного вирішення проблеми; - розвиток винахідливості; - розвиток здібності здійснювати аналіз і діагностику проблем; - формування уміння готувати письмові звіти, за результатами роботи з кейсами; - стимуляція творчого мислення.
7	Медитативні техніки	<ul style="list-style-type: none"> - формування уміння позбавлятися зайвого психічного напруження, стресових станів; - розвивати навички саморегуляції тощо.

За допомогою цих методів процес надання психологічної допомоги стає необтяжливим та ефективним. Реалізація методів психологічного тренінгу забезпечується різноманітним технічними засобами (аудіо- та відеотехнікою) та музичним супроводом.

Тренінгові заняття відрізняються від інших форм психологічної допомоги такими особливостями: наявністю постійної групи учасників, дотриманням принципів групової роботи, використанням особистісного досвіду та набутих знань, вмінь і навичок; наявністю бажання в учасників тренінгу до самопізнання та самовдосконалення.

Л. Мова стверджує, що структура тренінгових програм передбачає діагностику (виявлення непродуктивних форм поведінки з метою самопізнання), корекцію (самовдосконалення), формування (саморозвиток) та закріплення нових стратегій поведінки. Всі ці етапи тренінгового заняття дозволяють його учасникам відчувати себе упевнено, знижують рівень їхньої тривожності та агресивності, активізують творчі можливості [8].

Кожне тренінгове заняття має вступну, основну та заключну частини. Вступна частина починається зі стислого привітання, ознайомлення суб'єктів психологічної допомоги із правилами роботи у групі, метою та основним змістом заняття, обговорення з учасниками тренінгу очікувань від заняття. Під час цієї частини застосовуються вправи, спрямовані на створення атмосфери відвертості та довіри між учасниками групи, що уможливають успішну взаємодію всіх учасників заняття.

Основна частина тренінгового заняття передбачає формування суб'єктно-об'єктних відносин, вироблення особистої позиції кожного учасника тренінгу, поєднує індивідуальну та групову діяльність. Учасникам тренінгу на цьому етапі пропануються індивідуальні проблемно-пошукові завдання, спрямовані на виконання цілей та мети тренінгового заняття, здійснення психологічної допомоги.

У заключній частині заняття підводяться підсумки, закріплюються отримані психологічні знання, вміння та навички. Зворотний зв'язок сприяє корекції та саморозвитку учасників, стабілізації й підвищенню самооцінки, актуалізації особистісних ресурсів. Всі ці етапи тренінгового заняття дозволяють його учасникам відчувати себе упевнено, знижують рівень їхньої тривожності та агресивності, активізують творчі можливості.

Тренінгові форми психологічної допомоги суб'єктам освітнього простору вищого навчального фармацевтичного закладу повністю охоплюють весь потенціал особистості: самостійність, впевненості у собі, здатність до критичного мислення та прийняття рішень. Вони уможливилиють активізацію становлення позитивної Я-концепції, підвищення рівня самосприйняття суб'єктів освітнього простору вищого навчального фармацевтичного закладу, що звернулися за психологічною допомогою.

Висновки. Психологічний тренінг, як форма психологічної допомоги, забезпечує високу пізнавальну активність та потребу суб'єктів вищого навчального фармацевтичного закладу швидко і якісно набувати психологічні знання, вміння та навички. Він зацікавлює своїх учасників ефективністю, конфіденційністю, внутрішньою відкритістю, психологічною атмосферою, індивідуальною й груповою рефлексією та іншими явищами. Все це веде до процесу самопізнання й саморозвитку особистості, позбавленню комплексів, страхів, покращенню психічного її здоров'я та якості життя.

Література

1. Бех І. Д. Становлення професіонала в сучасних соціальних умовах / І. Д. Бех // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2008. – № 2. – С. 109–115.
2. Вачков І. В. Основи технології групового тренінга, психотехніки: учебное пособие / І. В. Вачков. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Изд-во «Ось-89», 2000. – 224 с.
3. Дьяченко М. И. Психологический словарь-справочник / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск: Харвест, 2007. – 576 с.
4. Емельянов Ю. Н. Теоретические и методологические основы социально-психологического тренинга / Ю. Н. Емельянов, Е. С. Кузьмин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 111 с.
5. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растенков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 104 с.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 449 с.
7. Макшанов С.И. Психология тренинга / С.И. Макшанов. – СПб., 1997. – 214 с.
8. Мова Л. В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки: автореф. дис. канд. на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Л. В. Мова. – К., 2003. – 20 с.
9. Панок В. Г. Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти) / В. Г. Панок, В. Д. Острова. – К.: Освіта України, 2010. – 230 с.
10. Петровская Л. А. Общение – компетентность – тренинг: избранные труды / Л. А. Петровская. – М.: Смысл, 2007. – 687 с.
11. Столяренко Л. Д. Основы психологии / Л. Д. Столяренко / – [5-е изд.] – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 672 с.

Literatura

1. Beh I. D. Stanovlennya profesionala v suchasnih sotsialnih umovah / I. D. Beh // Teoriya i praktika upravlinnya sotsialnimi sistemami. – 2008. – # 2. – S. 109–115.
2. Vachkov I. V. Osnovyi tehnologii gruppovogo treninga, psihotekniki: uchebnoe posobie / I. V. Vachkov. – [2-e izd., pererab. i dop.]. – M.: Izd-vo«Os-89», 2000. – 224 s.
3. Dyachenko M. I. Psihologicheskii slovar-spravochnik / M. I. Dyachenko, L. A. Kandyibovich. – Minsk: Harvest, 2007. – 576 s.
4. Emelyanov Yu. N. Teoreticheskie i metodologicheskie osnovyi sotsialno-psihologicheskogo treninga / Yu. N. Emelyanov, E. S. Kuzmin. – L.: Izd-vo LGU, 1985. – 111 s.
5. Zhukov Yu. M. Diagnostika i razvitie kompetentnosti v obschenii / Yu. M. Zhukov, L. A. Petrovskaya, P. V. Rastenkov. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1990. – 104 s.
6. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B. F. Lomov. – M.: Nauka, 1984. – 449 s.
7. Makshanov S.I. Psihologiya treninga / S.I. Mashkanov. – SPb., 1997. – 214 s
8. Mova L. V. Psihologichni osoblivosti zabezpechennya osobistisnoyi samorealizatsiyi maybutnih psihologiv u protsesi fahovoYi pidgotovki: avtoref. dis. kand. na zdobuttya naukovoYi stupenya kandidata psihologichnih nauk: 19.00.07 – pedagogichna ta vIkova psihologiya / L. V. Mova. – K., 2003. – 20 s.
9. Panok V. G. Psihologichna sluzhba vischogo navchalnogo zakladu (organlzatslyno-metodichni aspekti) / V. G. Panok, V. D. Ostrova. – K.: OsvIta UkraYini, 2010. – 230 s.
10. Petrovskaya L. A. Obschenie – kompetentnost – trening: izbrannyye trudy / L. A. Petrovskaya. – M.: Smyisl, 2007. – 687 s.
11. Stolyarenko L. D. Osnovyi psihologii / L. D. Stolyarenko / – [5-e izd.] – Rostov n/D: Feniks, 2002. – 672 s.

УДК 159.99

Формування особистісної готовності до професійної діяльності майбутніх психологів-тренерів в процесі навчання у вищому навчальному закладі

Попова Г.В., Книш А.С.

В данной статье рассматриваются основные подходы к подготовке профессиональных психологов-тренеров в вузе. Представлены результаты исследования актуального уровня развития личностной готовности к профессиональной деятельности будущих психологов. Рассмотрена факторная структура карьерно-профессиональных ориентаций будущих психологов. Выделены основные пути формирования готовности к профессиональной деятельности психологов-тренеров. Представлены базовые блоки программы формирования готовности к профессиональной деятельности будущих психологов-тренеров.

Ключевые слова: психолог-тренер, готовность к профессиональной деятельности, профессиональная идентичность.

У даній статті розглядаються основні підходи до підготовки професійних психологів-тренерів у виші. Представлені результати дослідження актуального рівня розвитку особистісної готовності до професійної діяльності майбутніх психологів. Розглянуто факторну структуру кар'єрно-професійних орієнтацій майбутніх психологів. Виділені основні шляхи формування готовності до професійної діяльності майбутніх психологів-тренерів. Зроблені висновки щодо ефективності розробленої програми.

Ключові слова: психолог-тренер, готовність до професійної діяльності, професійна ідентичність.

The article describes the most important approaches to the training of professional coaches. The results of the structural component studies of personal readiness for future professional activity of psychologists-coaches are given. The factor structure of career and professional orientations of future psychologists are shown. The specific technologies and ways of forming readiness for future professional activities in psychologists-trainers are proposed. The basic blocks of the program of personal readiness formation for professional activity are described. The conclusions on the effectiveness of the training program are done.

Keywords: psychologist-coach, readiness for professional activity, professional identity.

Постановка проблеми. В останнє десятиліття широкого розвитку набули різні напрямки та види психологічного тренінгу. Тренінги представляють собою навчальну технологію, орієнтовану на використання активних методів групової роботи. Вони дозволяють вирішувати завдання, що пов'язані з розвитком навичок спілкування, керування власними емоційними станами, самопізнанням, самосприйняттям тощо. Важливим інструментом підготовки до професійного спілкування тих працівників, ефективність діяльності яких пов'язана з комунікативними навичками став соціально-психологічний тренінг. Великої популярності набули також особистісно орієнтовані тренінги, що дозволяють людині краще пізнати себе і активно змінювати своє життя.

В цілому психологічний тренінг у сучасному суспільстві є інструментом психокорекції, розвитку та навчання особистості в різних сферах життя – від суто особистого до професійного та публічного. Сучасні психологи-тренери мають свою вузьку спеціалізацію та спрямовані на роботу з певними групами клієнтів. З кожним роком тренерська діяльність все більше набуває рис професійної, а не любительської, що гостро ставить питання про підготовку професійних психологів-тренерів, як з методичного, так і з особистого боків.

Аналіз останніх досліджень. В останні десять-п'ятнадцять років вітчизняними та російськими вченими було опубліковано багато робіт присвячених психологічному та соціально-психологічному тренінгу: підкреслювалася ефективність психологічного тренінгу у формуванні професійних навичок та вмій (Л.І. Бондарева, Г.В. Старшенбаум, Т.В. Гора); аналізувалася роль тренінгу в корекційній роботі (Т.І. Аврамова, С.Г. Шебанова, Ж.В. Жаданова); розглядалися можливості тренінгу в формуванні різних сторін групової комунікації (Н.М. Ликова, І.О. Рудакова, Н.М. Беленкова).

При, здавалось би, повній згоді вчених щодо важливості та необхідності тренінгу в практиці професійного психолога, майже повністю відсутні роботи, що були б присвячені проблемам становлення професійного психолога-тренера. Лише в останні роки з'являються окремі публікації присвячені питанням, пов'язаним з формуванням практичних вмій та навичок тренерської діяльності у майбутніх психологів (Л.М. Кроль, К.Л. Михайлова, І.В. Вачков, І.В. Шевцова, Є.В. Сидоренко, Г.В. Попова, Н.Е. Мілорадова). Та питання особистісного становлення майбутніх спеціалістів в сфері тренінгу досить залишається недослідженим.

Проведені нами емпіричні дослідження дозволяють стверджувати, що серед студентів психологічних спеціальностей на даний момент існує досить велика група, що вже під час навчання свідомо обирає тренінгову діяльність у якості професійної спеціалізації. При цьому варто зазначити, що у вітчизняній вищій освіті відсутній єдиний підхід до підготовки майбутніх психологів-тренерів, які б володіли не тільки загальними знаннями про соціально-психологічний тренінг та поверховими вміннями проведення тренінгових вправ, а й усіма необхідними в тренерській діяльності компетенціями

та високим рівнем сформованості особистісної готовності до діяльності.

Мета статті полягає у представленні навчально-практичної програми підготовки до професійної діяльності майбутніх психологів, що обирають спеціалізацію професійного психолога-тренера.

Виклад основного матеріалу. В сучасній психології прийнято визначати особистісну готовність до професійної діяльності як важливе професійне утворення, що включає в себе адекватні вимогам професії риси характеру та темпераменту; набір необхідних для здійснення професійної діяльності здібностей та знань, умінь і навичок; стійку систему мотивів та спрямованостей; професійно важливі психофізіологічні особливості (М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович, З.Н. Курлянд) [2, 5].

Нами було визначено, що структуру особистісної готовності до професійної діяльності складають такі компоненти:

- операційний компонент (знання, вміння та навички, що є необхідними для забезпечення якісного виконання професійно важливих задач психолога-тренера) [4];
- особистісний компонент (особистісні риси та якості, що є необхідними для здійснення професійної діяльності психолога тренера) [3, 8];
- емоційний компонент (позитивне емоційне відношення до професії психолога-тренера та активність у оволодінні професійно важливими знаннями та навичками);
- соціально-професійний компонент (глибина розуміння всіх тонкощів діяльності професійного психолога-тренера та високий рівень сформованості професійної ідентичності).

Для визначення психологічних особливостей розвитку особистісної готовності до професійної діяльності нами було проведено дослідження з використанням психодіагностичних опитувальників та авторської анкети. В дослідженні приймали участь 228 студентів першого, другого, третього, четвертого та п'ятого курсів спеціальності «Психологія» Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Для діагностики рівня розвитку операційного компоненту особистісної готовності на основі моделі професійної компетентності психолога-тренера, запропонованої М. Кролем та Є. Михайловою, була розроблена анкета, що була використана нами для дослідження глибини розуміння майбутніми психологами важливості різних компонентів розробки та проведення тренінгу.

Для діагностики рівня розвитку емоційного компоненту особистісної готовності використовувалася методика дослідження професійної ідентичності студентів У.С. Родигіної.

Для діагностики рівня розвитку особистісного компоненту готовності до професійної діяльності нами було використано методики «КОС2», «Лідер», «Якорі кар'єри», «Групові ролі» та методика діагностики емпатичних здібностей В.В. Бойко.

Для діагностики рівня розвитку професійного компоненту була використана решітка Г. Келлі, що дозволяє виявити рівень несвідомої ідентифікації з професійним психологом-тренером.

Після проведення дослідження всі дані були оброблені за допомогою методів описової та багатовимірної математичної статистики. Для визначення основних професійно-кар'єрних орієнтацій було застосовано метод факторного аналізу, що дозволяє досить ефективно вивчити особливості взаємозв'язків між досліджуваними змінними та суттєво скоротити їх кількість для більш конкретного опису даних. За результатами проведення факторного аналізу було виділено 5 основних груп професійно-кар'єрних орієнтацій майбутніх психологів, що представлені нижче.

Інструментальна орієнтація (12,19% дисперсії). Майбутні психологи цієї групи на високому рівні ідентифікують себе з психологом-тренером. Вони розуміють важливість усіх без винятку необхідних тренеру компетенцій. Вони володіють хистом до організаційної роботи та лідерства, високо цінують професійну автономію. Найбільш значущими якорями кар'єри для представників цієї групи є: інтеграція стилів життя та підприємництво. Найбільш слабким місцем представників цієї групи є здатність до емпатії. Тож можна констатувати, що надмірною зосередженістю на інструментальній стороні тренерської діяльності, представники цієї групи намагаються врівноважити брак здібностей у сфері розуміння та співчуття.

Організаційна орієнтація (8,57% дисперсії). Представники цієї групи на високому рівні ідентифікують себе з психологом-тренером та відрізняються добре розвиненими емпатійними, комунікативними та організаційними здібностями. Найважливішою компетенцією в діяльності психолога-тренера майбутні психологи вважають здатність до трансформації мети тренінгу в систему конкретних завдань та практичних вправ. Вони володіють схильністю до виконання цілого ряду командних ролей, пов'язаних з генерацією ідей, організацією роботи, критичною оцінкою результатів. Сильною стороною представників цієї групи є виражена здатність до ефективної координації групової роботи. Слабкою стороною є недостатня обізнаність в сфері організації та проведення тренінгу.

Орієнтація на стабільність (6,36% дисперсії). Представники цієї групи не ідентифікують себе з психологом-тренером. Вони відрізняються недостатньо розвиненими організаційними, комунікативними та лідерськими здібностями. Головними орієнтирами в їх професійній діяльності є усталеність місця роботи та професійна компетентність. Як правило, майбутні психологи цієї групи не вважають тренерську діяльність можливим для себе напрямком професійного розвитку.

Орієнтація на групову роботу (5,71% дисперсії). Представники цієї групи не ідентифікують себе з психологом-тренером. Вони високо оцінюють необхідність в тренерській роботі вміння працювати з різновіковими групами, вміння пристосовуватися до мінливих умов праці, вміння давати інформативні професійні оцінки. Психологи цієї групи володіють дуже добрими організаційними здібностями.

Управлінська орієнтація (5,31% дисперсії). Представники цієї групи не ідентифікують себе з психологом-тренером. В діяльності тренера вони вважають важливим тільки вміння проведення вправ з групою. В першу чергу психологи цієї групи орієнтовані на організаційну та управлінську діяльність.

Незважаючи на виражену різницю в проявах професійних та кар'єрних спрямувань майбутніх психологів різних груп, ми маємо відзначити, що майже всі опитувані мають схожі професійні «недоліки», такі як: недостатній розвиток професійно важливих в психологічній діяльності якостей, слабка обізнаність у можливостях та особливостях проведення тренінгу, недостатній рівень професійної ідентичності.

Для вирішення загальних проблем становлення професійної ідентичності майбутніх психологів та специфічних проблем майбутніх психологів-тренерів нами була розроблена навчально-практична програма з використанням методів та технік активного навчання. Метою програми було визначено формування особистісної готовності до професійної діяльності майбутніх психологів-тренерів. Незважаючи, на досить конкретну мету, маємо зазначити, що дана програма є дуже корисною для професійного розвитку не тільки студентів з високим рівнем ідентифікації з професійними психологом-тренером, але й тих студентів-психологів, які не збираються пов'язувати свій професійний шлях з тренерською діяльністю.

Навчально-практична програма містить 7 основних блоків, які реалізуються на протязі 80 навчальних годин та включають в себе міні-лекції, навчальні кейси, ділові та рольові ігри, домашні завдання та обов'язкові форуми обміну думок. В рамках програми перед учасниками ставиться основне завдання – створення професійного психологічного тренінгу. Зміст програми коротко представлений у таблиці 1.

Таблиця 1

Програма формування особистісної готовності до професійної діяльності майбутніх психологів-тренерів

Назва блоку	Основні завдання для студентів
Маркетинговий	- вивчення особливостей ринку тренінгових послуг; - дослідження «вакантних» сфер для проведення тренінгу; - дослідження різних категорій потенційних клієнтів тренінгу, їх психологічних особливостей, запитів і потреб.
Логістичний	- визначення необхідних матеріалів для проведення тренінгу; - визначення необхідних вимог до організації приміщення для проведення тренінгу; - складання кошторису тренінгу.
Програмний	- вивчення особливостей структури тренінгу; - ознайомлення з поняттям тренінгових блоків; - розробка дизайну тренінгу.
Груповий	- практичне оволодіння навичками управління груповими процесами.
Презентаційний	- відпрацювання іміджу тренера; - розробка презентації тренінгової програми.
Експертний	- проведення презентації, розроблених студентами програм тренінгу на завершальному форумі за участю незалежних експертів, що є професійними психологами-тренерами.
Дебрифінг за результатами презентації	- узагальнення всього шляху створення студентами тренінгової програми, обмін думками щодо можливості та особистісної готовності до ведення тренінгу.

Програма реалізовувалась протягом 2 років. В рамках дисципліни ми виділили три взаємопов'язаних частини: теоретичну підготовку з проблем групової роботи психолога та створення відповідних програм; практичну підготовку, що представляє собою участь студентів у тренінгових заходах за авторською програмою методичного тренінгу; ігрове проектування, що представляє собою самостійну командну творчу роботу студентів при активній фасилітації викладачів. У навчальній групі були створені мікрогрупи по 5-7 студентів, які творчо розробляли проект реальної діяльності психолога-тренера. Основною метою ігрового проектування для кожної мікрогрупи було створення «продукту» - тенінгової програми, додатковими цілями були маркетингове дослідження потенційного ринку пропозиції тренінгових програм і реклама презентації розробленої в мікрогрупі програми.

У ході підсумкового дебрифінгу студенти - учасники програми відзначали, що у них різко розширилися уявлення про майбутню реальну професійну діяльність психолога- тренера; вони набули конкретних практичних навичок роботи психолога зі створення тренінгової програми та її просування. У ході проектування тренінгових програм студенти мали можливість оволодіти наступними компетенціями: опанувати стратегією побудови програми соціально- психологічного тренінгу (СПТ); опанувати професійний інструментарій (тренінгові заходи); навчитися досліджувати «попит» і «пропозицію» на ринку тренінгових послуг, проводити тематичне маркетингове дослідження; рекламувати і просувати тренінговий продукт; позиціонувати себе, як фахівця - психолога. Найважливішим для багатьох учасників програми було «приміряння» на себе ролі психолога-тренера і усвідомлення своєї особистої готовності займатися даним видом професійної діяльності. Так, за результатами проходження

програми частина студентів прийняли рішення про додаткове вдосконалення в сфері ведення тренінгу, з прицільною орієнтацією на проходження спеціальної програми вже за рамками вишу.

Перспективою даного напрямку психолого-педагогічної діяльності є організація регулярної практики з апробації розроблених студентами тренінгових програм.

Таким чином, розроблена нами програма дозволяє за досить короткий час вирішити цілу низку питань, що стосуються професійного - особистого розвитку майбутніх психологів-тренерів.

По-перше, вона дозволяє ознайомити студентів зовсім різних кар'єрно-професійних спрямувань з можливостями тренінгу в рамках здійснення професійної діяльності психолога.

По-друге, програма дає можливість на практиці відпрацювати технічні моменти, пов'язані з розробкою та проведенням психологічного тренінгу; за рахунок великої кількості вправ та кейсів, спрямованих на розвиток навичок взаємодії в умовах групи, вона дозволяє суттєво підвищити рівень розвитку професійно важливих якостей майбутніх психологів

По-третє, програма сприяє усвідомленню студентами власних особистих можливостей в даній професійній сфері, розширює їх уявлення щодо власних перспектив на майбутню професійну діяльність.

Висновки. Незважаючи на те, що в сучасній вітчизняній та зарубіжній психології існує безліч різноманітних підходів до підготовки професійних психологів-тренерів, жоден з них не пристосований для застосування в умовах вищого навчального закладу. На сьогоднішній день серед майбутніх психологів існує досить велика кількість студентів, що на високому рівні ідентифікують себе з професійним психологом-тренером та не володіють необхідними якостями, знаннями та навичками для ведення тренерської діяльності. Саме тому пріоритетне значення для сучасної педагогічної психології має розробка навчальної програми, спрямованої на формування особистісної готовності до професійної діяльності майбутніх психологів-тренерів.

Впроваджена в навчальний процес запропонована нами навчально-практична програма підготовки майбутніх психологів-тренерів виконує свої функції щодо ознайомлення майбутніх психологів з можливостями психологічного тренінгу, з базовим технологіям та технікам його ведення, та усвідомлення учасниками програми своїх власних можливостей виконувати цю діяльність. Програма має просту та чітку структуру і може застосовуватися як в роботі зі студентами в умовах вищого навчального закладу, так і за його межами з професійними психологами, що прагнуть оволодіти технологією проведення психологічного тренінгу.

Література

1. Вачков И.В. Подготовка ведущих тренинговых групп. Основы технологии группового тренинга / И.В. Вачков – М.: Ось 89, 1999. – 176 с.
2. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко – Минск: БГУ, 1976. – 175 с.
3. Ковальов О.Г. Психология личности / О.Г. Ковальов – [3-тє вид.] – М., 1970 – 391 с.
4. Кроль Л.М. Тренинг тренеров: как закалялась сталь /Л.М. Кроль, Е.Л. Михайлова – М.: Класс, 2002. - 192 с.
5. Курлянд З.Н. Професійно-креативне середовище ВНЗ – передумова підвищення якості підготовки майбутніх фахівців / З.Н. Курлянд //Педагогическая наука: история, теория, практика, тенденции развития – 2009 - №1 – С. 18-26.
6. Макшанов С.И. Психология тренинга: Теория. Методология. Практика /С.И. Макшанов - СПб.: Образование, 1997. – 238 с.
7. Попова Г.В. Подготовка будущих психологов к практической деятельности тренера социально-психологического тренинга методами игрового проектирования / Г.В. Попова, Н.С. Милорадова // Теория і практика управління соціальними системами. – 2012.- №4. – С. 124-130.
8. Сидоренко Е.В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии / Е.В. Сидоренко - СПб.: Речь, 2008. — 208 с.

Literatura

1. Vachkov Y.V. Podhotovka vedushchyykh trenynhovykh hrupp. Osnovy tekhnolohyy hruppovoho trenynha / Y.V. Vachkov – М.: Os'89, 1999. – 176 s.
2. D'yachenko M. Y. Psykholohycheskiye problem hotovnosti k deyatel'nosti / M.Y. D'yachenko – Mynsk: BHU, 1976. – 175 s.
3. Koval'ov O.H. Psykholohiya osobystosti / O.H. Koval'ov – [3-tye vyd.] – М., 1970 – 391 s.
4. Krol' L.M. Trenynh trenerov: kak zakalyalas' stal' / L.M. Krol', E.L. Mykhaylova - M.: Klass, 2002. - 192 s.
5. Kurlyand Z.N. Profesiyno-kreatyvne seredovyshe VNZ – peredumova pidvyshchennya yakosti pidhotovky maybutnikh fakhivtsiv / Z.N. Kurlyand //Pedahohycheskaya nauka: ystoriyya, teoryyya, praktyka, tendentsyy razvytyyya – 2009 - №1 – S. 18-26.
6. Makshanov S.Y. Psykholohyya trenynha: Teoryyya. Metodolohyya. Praktyka / S.Y. Makshanov - SPb.: Obrazovanye, 1997 – 238 s..
7. Popova H.V. Podhotovka budushchyykh psykholohov k praktycheskoy deyatel'nosti trenera sotsyal'no-psykholohycheskoho trenynha metodamy yhrovoho proektyrovanyyya / G.V. Popova, N.E. Myloradova //Teoriya i praktyka upravlinnya sotsial'nymy systemamy. – 2012.- №4. – S. 124-130.
8. Sydorenko E.V. Trenynh kommunykativnoy kompetentnosti v delovom vzaymodeystvyy / E.V. Sydorenko - SPb.: Rech', 2008. – 208 s.

УДК 159.943.7:378.22-057.87 (045)

Засоби діагностики та розвитку комунікативних навичок ведення переговорів у студентів-міжнародників
Шатило Ю. П.

У статті розглядається питання виникнення необхідності збільшення уваги до підготовки майбутніх фахівців міжнародної сфери – формування їх професійної компетентності. Комунікативні навички ведення переговорів трактуються нами, як важливий компонент формування та розвитку професійно-комунікативної компетентності студентів-міжнародників. Також стаття присвячена проблемі діагностики та розвитку комунікативних навичок ведення переговорів. Виявленню найбільш оптимальних методів діагностики та розвитку комунікативних навичок ведення переговорів у студентів-міжнародників. На шляху розвитку комунікативних навичок ведення переговорів дуже важливо не просто використовувати різні методи та методики, а робити це у системі, для найбільш ефективного результату.

Ключові слова: студенти-міжнародники, комунікативні навички, діагностика, розвиток, тренінг.

В статье рассматривается вопрос возникновения необходимости увеличения внимания к подготовке будущих специалистов международной сферы – формирование их профессиональной компетентности. Коммуникативные навыки ведения переговоров трактуются нами как важный компонент формирования и развития профессионально-коммуникативной компетентности студентов-международников. Также статья посвящена проблеме диагностики и развития коммуникативных навыков ведения переговоров. Выведению наиболее оптимальных методов диагностики и развития коммуникативных навыков ведения переговоров у студентов-международников. На пути развития коммуникативных навыков ведения переговоров очень важно не просто использовать различные методы и методики, а делать это в системе, для наиболее эффективного результата.

Ключевые слова: студенты-международники, коммуникативные навыки, диагностика, развитие, тренинг.

The article examines the emergence of the need to increase attention to the training of future specialists of international scope - the formation of their professional competence. We consider the communicative skills of negotiation as an important component of the formation and development of professional and communicative competence for future specialists in international relations. The article deals with the diagnosis and the development of communicative skills of negotiation and identifies the most optimal methods of diagnostic and development communicative skills in negotiation for future specialists in international relations. In the development of communicative skills of negotiation it's necessary to use different methods and techniques in the system. This will give more effective results.

Key words: students of international relations, communicative skills, diagnosis, development and training.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день все більших обертів набуває розвиток міжнародних та ринкових відносин, Україна потужно інтегрує до європейського та світового співтовариства, що зумовлює стрімке зростання попиту на фахівців у сфері міжнародних відносин та вимог до їх професійного рівня. Усі ці потужні зміни, які відбуваються у нашому суспільстві вимагають від вищих навчальних закладів підготовки майбутніх фахівців у сфері міжнародних відносин з принципово новими, відмінними комунікативними навичками, вміннями, мисленням, здатністю ефективно реалізувати комунікативні наміри на міжнародному ринку. Все це потребує нової структури, змісту, форм та видів професійної підготовки випускників вищих навчальних закладів міжнародного профілю [5, с. 23-27].

Сьогодні відбувається швидке розширення у сучасних фахівців у сфері міжнародних відносин діапазону можливих ситуацій їх комунікативної поведінки, від ефективності якої багато в чому буде залежить успіх їх професійної діяльності. Таким чином, виникає необхідність особливої підготовки професіоналів даного профілю – формування і розвиток у них професійної комунікативної компетентності – здатності до здійснення якісного спілкування в різноманітних (в тому числі і проблемних) ситуаціях професійної взаємодії, вміння вести переговори на різних рівнях та ін.

На нашу думку, комунікативні навички ведення переговорів являються важливим компонентом формування професійно-комунікативної компетентності студентів-міжнародників. Дуже важливо правильно та вчасно їх діагностувати та розвивати ще у стінах вищого навчального закладу.

Аналіз останніх джерел і публікацій.

Проблема формування комунікативних навичок майбутніх фахівців знайшла широке відображення в наукових працях С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва, Г.С. Костюка, Л.А. Петровської, Є.О. Ісаєва, О.А. Блінова. Багато дослідників вказують на значення спілкування для формування психіки людини, розвитку її духовного світу (Г.А. Балл, І.Д. Бех, М.П. Ерастов, В.І. Куліков, В.М. Маркін, Ю.М. Хрустальов, Т.С. Яценко).

Проблема розвитку вмінь і навичок професійного спілкування не нова й завжди широко обговорювалася провідними вченими (О.М. Біляєв, З.П. Бакум, А.М. Богуш, О.М. Горошкіна, І.П. Дроздова, О.В. Любашенко, С.О. Караман, Е. Я. Палихата, М. І. Пентилюк, С.В. Шевчук).

Питаннями розвитку комунікативних здібностей та навичок саме студентів-міжнародників займалися такі сучасні вчені, як О.В. Смирнова, Л.В. Максимчук, І.М. Кустовська, Т.А.Ганніченко, Ю.В. Якимчук, З.С. Караєва.

Аналіз сучасних досліджень виявив потребу в серйозній увазі до рівня сформованості та шляхів розвитку комунікативних навичок ведення переговорів студентів-міжнародників та недостатню розробленість цієї проблеми.

Мета статті виявити найбільш оптимальні засоби діагностики та розвитку комунікативних навичок ведення переговорів у студентів-міжнародників.

Основний матеріал.

У зарубіжній психології значний внесок у розвиток уявлень про комунікативні навички зробили прихильники таких напрямів як психоаналіз, необіхевіоризм, гештальтпсихологія, гуманістична психологія.

З. Фрейд вважав, що на формування моделі міжособистісних відносин впливає дитячий досвід. Він засвоюється в певних життєвих ситуаціях в перші 6 років життя. Виходячи із уявлень про структуру психічної сфери особистості, для того, щоб людина ефективно функціонувала у суспільстві, вона повинна мати систему цінностей і норм, розумно сумісних з тими, які прийняті в її оточенні. Комунікативні навички, що проявляються при вирішенні людиною невротичного конфлікту між Его та Ід, включені З. Фрейдом, до структури Его як індивідуальні характеристики [7].

У біхевіоризмі й необіхевіоризмі під час вивчення комунікативних навичок акцент робиться на аналіз даних, які отримані завдяки об'єктивним дослідженням. Р. Кеттел стверджує, що основна структура особистості утворена з шістнадцяти вихідних рис: комунікативність, інтелект, емоційна стійкість, підлегливість, розсудливість, нормативність поведінки, сміливість, чуттєвість, довірливість, практичність, дипломатичність, тривожність, консерватизм, конформізм, самоконтроль, напруженість [10].

У нашій статті ми говоримо про комунікативні навички ведення переговорів, які є особливо важливими для майбутніх фахівців у сфері міжнародних відносин. Важлива складова таких навичок – техніка комунікацій. В першу чергу будь-які переговори – це комунікація, спілкування, це діалог, в якому кожен, хто бере участь висловлює свою позицію та вислуховує те, що говорить інша людина. В результаті такого обміну думками повинні виникати рішення, які будуть вигідні для обох сторін.

Клод Селліх говорить про те, що під час переговорів комунікації проходять на двох рівнях: логічному (наприклад, пропозиція певної ціни) та прагматичному (наприклад, семантика, синтаксис і стиль мовлення). Суть повідомлення, яке сприймає інша сторона, визначається поєднанням логічної та прагматичної складових. Велике значення має не тільки що сказано і як саме, але і те, як це було сприйнято і які висновки з цього були зроблені, тому прагматичному аспекту повідомлення потрібно приділяти серйозну увагу. Дуже часто трапляється так, що учасники переговорів не усвідомлюють потенційних помилок в прагматиці своїх повідомлень. Саме через це їх повідомлення виявляються неадекватними, незважаючи на найкращі наміри [9].

Деякі вчені відносять комунікативні навички, які пов'язані з вирішенням проблеми, керуванням конфліктом і переговорами, до трьох сфер компетентності: ефективність комунікації, відносна адекватність та ситуаційна адекватність [11].

Дослідники сходяться на думці, що основні чотири навички, якими потрібно володіти для проведення успішних переговорів – це: підготовка, вміння слухати, чітко висловлювати власну думку і ставити запитання. Гарні парламентарі повинні чітко формулювати свої ідеї, намагатися почути те, що залишилось недомовленим, вміти сприймати та інтерпретувати невербальні сигнали, узагальнювати інформацію та добиватися інформації від тих людей, які можуть не бажати нею ділитися.

Перш, ніж розвивати комунікативні навички ведення переговорів, потрібно знати на якому рівні вони знаходяться, тому перед проведенням методів на розвиток комунікативних навичок потрібно провести їх діагностику.

Особливо важливе значення для діагностики комунікативних навичок має аналіз складу тих внутрішніх засобів діяльності, які використовуються при орієнтуванні в комунікативних ситуаціях. Оцінка когнітивних ресурсів, що забезпечують адекватний аналіз та інтерпретацію ситуації, є першочерговим завданням діагностики комунікативних навичок.

Великий блок методик ґрунтується на аналізі «вільних описів» різних комунікативних ситуацій, що задаються експериментатором вербально або за допомогою образотворчих засобів. Це створює можливості погоджувати ситуацію обстеження з контекстом реальної або потенційно можливої сфери життєдіяльності обстежуваного, що вигідно відрізняє даний методичний підхід від стандартизованих опитувальників, в яких значна частина «пунктів» часто не має відношення до актуальної комунікативної сфери для осіб, які проходять тестування [2].

Діагностика комунікативних навичок частково здійснюється і за допомогою методик, заснованих на «методах аналізу конкретних ситуацій». Цей підхід має обмеження, він не дозволяє безпосередньо оцінювати когнітивні ресурси, що використовуються при орієнтуванні комунікативної дії, але з іншого боку, він дає можливість визначити ступінь ефективності їх використання, з цього можна судити щодо адекватності визначення ситуації. Істотним є і те, що при відповідному підборі ситуацій для аналізу може бути забезпечена релевантність стимульного матеріалу тому класу задач, з якими стикається випробуваний у своєму повсякденному житті і в сфері професійної діяльності [2].

Цілісна діагностика комунікативних навичок, або оцінка ресурсів комунікативного акта, передбачає аналіз системи внутрішніх засобів, що забезпечують планування дії. При оцінці компетентності застосовуються різні кількісно-якісні характеристики рішення, серед яких основне місце займає такий показник, як кількість різних видів конструктивних рішень.

Існують різні методики, за допомогою яких можна діагностувати комунікативні навички. Нами

було виділено тести та методики, які, на нашу думку, найкраще підходять для діагностики комунікативних навичок ведення переговорів у студентів-міжнародників: Тест комунікативних вмінь Міхельсона, Тест «Оцінка самоконтролю в спілкуванні» (по Маріону Снайдеру), Методика діагностики комунікативної установки В.В. Бойко, Методика дослідження комунікативних установок особистості А.Н. Івашова, Є.В. Заїки, Методика «Конструктивна поведінка в переговорах (розроблено на основі рекомендацій Х. Корнеліус та Ш. Фейр)», Методика «КОС-2», особистісний тест-опитувальник Р. Кеттелла; Тест «Чи вмієте Ви слухати співбесідника?» (Д. Райгородський), Чи вмієте ви чітко висловлювати свої думки?, Тест «Експресивна поведінка людини», «Самооцінка навичок спілкування» (О.О. Рембач), Методика експрес-діагностики емпатії І. Юсупова, Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності, Методика діагностики «перешкод» в установленні емоційних контактів В.В. Бойко, Опитувальник «Оцінка комунікативних навичок», Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В. Бойко. Дані діагностичні методики необхідно використовувати у системі, для виявлення усіх компонентів комунікативних навичок ведення переговорів у студентів-міжнародників.

Для виявлення розвитку кожного з компонентів у студентів-міжнародників, нами було сформовано систему методик та тестів.

Діагностика є в першу чергу процесом самоаналізу, а розвиток – процесом самовдосконалення засобів організації комунікативної взаємодії [2].

Аналітичне спостереження комунікативної взаємодії, як реального, так і представленого в художній формі, дає не тільки можливість «тренування» придбаних пізнавальних засобів, але й сприяє оволодінню засобами регулювання власної комунікативної поведінки. Зокрема, процес спостереження дозволяє виявити систему правил, керуючись якими люди організують свою взаємодію, зрозуміти, які правила сприяють, а які перешкоджають успішному протіканню комунікативних процесів. Не випадкове спостереження за комунікативною поведінкою інших людей рекомендується в якості ефективного способу розвитку власних комунікативних навичок [2].

Прийоми, які спрямовані на розвиток комунікативних навичок ведення переговорів у студентів-міжнародників, повинні забезпечувати комунікативну активність студентів, індивідуалізацію, ситуативність навчання та новизну навчальних ситуацій.

У порівнянні з традиційними формами та методами організації навчального процесу у вищому навчальному закладі кращі психологічні результати та більша ефективність навчання досягається застосуванням таких педагогічних прийомів, методів та форм навчання, що використовуються окремо або в різноманітних оптимальних поєднаннях.

- застосування у навчальному процесі групових форм навчання, включаючи навчальні педагогічні та психологічні тренінги, що передбачають діалогічну (індивідуально-рівноправну) форму спілкування з метою формування в майбутніх фахівців міжнародних відносин комунікативних навичок, підвищення пізнавальної активності, самостійності, творчості й розвитку в них професійно особистісних якостей;

- ознайомлення майбутніх фахівців міжнародних відносин з психологічними механізмами сприймання та запам'ятовування інформації;

- оволодіння майбутніми фахівцями міжнародних відносин науково-практичним інструментарієм, що містить продуктивні прийоми аналізу, корекції та удосконалення власної навчально-пізнавальної діяльності;

- залучення майбутніх фахівців міжнародних відносин до науково-дослідної й пошукової роботи, що є найважливішим засобом розвитку в них творчого інтелектуального потенціалу [8].

Важливо для майбутніх фахівців у сфері міжнародних відносин бути ознайомленими з культурними особливостями інших народів, а також усвідомлювати, що культурні норми інших спільнот є такими ж природними, як і норми нашого суспільства, а наші норми не є універсальними. Вони є такими ж відносними і культурно специфічними, як і культурні цінності інших суспільств [8].

Також важливим моментом процесу розвитку комунікативних навичок є уявне програвання своєї поведінки в різних ситуаціях. Планування своїх дій «в голові» є складовою частиною нормального протікання комунікативної дії. Здатність людини діяти «в голові» може бути цілеспрямовано використана для забезпечення «контрольованої спонтанності», що є важливою характеристикою наявності комунікативних навичок [2].

Груповий тренінг є хоч і вельми ефективним, але далеко не єдиним засобом розвитку комунікативних навичок. Вирішуючи питання підвищення комунікативного потенціалу особистості, необхідно використовувати весь арсенал наявних засобів.

Активні групові методи, які використовуються для розвитку та формування комунікативних навичок ведення переговорів. Їх можна умовно об'єднати в три основні блоки:

1. дискусійні методи; 2. ігрові методи; 3. сенситивний тренінг (тренування міжособистісної чутливості і сприйняття себе як психофізичної єдності).

Дискусійні методи. Дослідження показали, що групова дискусія підвищує мотивацію і залучення учасників у вирішення проблем, які обговорюються. Дискусія дає емоційний поштовх до подальшої пошукової активності учасників, що в свою чергу реалізується в їхніх конкретних діях.

Як об'єкт дискусійного обговорення можуть виступати не тільки спеціально сформульовані проблеми, але й випадки з професійної практики та міжособистісні стосунки самих учасників. Метод групового обговорення сприяє з'ясуванню кожним учасником своєї власної точки зору, розвитку ініціативи, а також розвиває комунікативні навички. Найбільш ефективним буде метод, заснований на розумінні

особистості як мислячого і активно діючого учасника подій, які наближені до реальних [4].

Ігрові методи. Говорячи про ігрові методи навчання, доцільно розділити їх на операційні і рольові. Операційні ігри мають сценарій, в який закладений більш або менш жорсткий алгоритм «правильності» і «неправильності» прийнятого рішення, тобто людина бачить той вплив, який зробило її рішення на майбутні події. Операційні ігри застосовуються як засіб навчання фахівців та формування їх особистісних і ділових якостей, зокрема професійної компетентності.

Ще більший інтерес для розвитку комунікативних навичок особистості представляють рольові ігри. Саме цей вид ігор ліг в основу методу, розробленого професором М. Форвергом і названого ним соціально-психологічним тренінгом. В умовах рольової гри індивіда зіштовхують з ситуаціями, доречними тих випадків, які характерні для його реальної діяльності і ставлять перед необхідністю змінити свої установки. Тоді створюються умови для формування нових, більш ефективних, комунікативних навичок. На перший план висуваються активні дії як основні детермінанти успішності соціально-психологічного тренінгу. Психічна активність в ігрових методах досягається в результаті взаємодії. [6].

Ю.М. Жуков говорить про те, що вдосконалення комунікативної компетентності особистості професіонала – це загальна ціль соціально-психологічного навчання [3]. До такого навчання входять такий метод розвитку комунікативної компетентності, як соціально-психологічний тренінг, важливим завданням якого є допомогти учаснику виразити себе своїми індивідуальними засобами, саме своїми, тобто характерними для кожного члена групи, а для цього спочатку потрібно навчитися сприймати і розуміти себе. Учасники соціально-психологічного тренінгу, опановуючи різні способи міжособистісної взаємодії, стають більш компетентними у сфері спілкування, що особливо актуально сьогодні, коли значно інтенсифікуються комунікативні відносини.

Також для того, щоб сформувати ті навички, які не сформовані або розвинути навички, які вже присутні використовують так звані «комунікативні тренінги». Мета комунікативного тренінгу – постановка поведінкових навичок, необхідних для досягнення цілей мовця. Напрацювання навичок зачіпає як вербальний, так і невербальний рівень комунікації і дозволяє: легко встановлювати контакт і підтримувати його; справляти потрібне враження на співрозмовників; оволодіти психотехніки роботи з аудиторією; навчитися переконливо аргументувати свою позицію; успішно відстоювати свої інтереси; безболісно долати конфлікти; розуміти мотиви власних слів, вчинків і реакції оточуючих; ефективно слухати і активно задавати питання; усвідомлено використовувати невербальні способи комунікації; діагностувати психологічний стан опонента; виділяти і нейтралізувати маніпуляції [1].

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Комунікативні навички ведення переговорів – це важливий компонент для формування професійно-комунікативної компетентності студентів-міжнародників. На нашу думку, потрібно діагностувати та розвивати такі навички під час навчання у вищих навчальних закладах.

Існує велика кількість методів та методик для діагностики та розвитку комунікативних навичок ведення переговорів. Серед методик діагностики нами було виділено такі, як: «КОС-2» (Синявський-Федоришин), «Чи вмієте Ви слухати співбесідника?» (Д. Райгородський), **Чи вмієте ви чітко висловлювати свої думки?**, Тест «Експресивна поведінка людини», Методика експрес-діагностики емпатії І. Юсупова, Методика діагностики «перешкод» в установленні емоційних контактів В.В. Бойко, Опитувальник: Оцінка комунікативних навичок, Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В. Бойко.

На шляху розвитку комунікативних навичок ведення переговорів дуже важливо не просто використовувати різні методи та методики (активні ігрові методи, комунікативні тренінги та ін.), а зробити з них систему, для найбільш ефективного результату. В подальших наших дослідженнях нами буде розроблено таку систему та перевірено її ефективність експериментально.

Література

1. Вачугов Д. Д. Основы менеджмента / Д. Д. Вачугов. – М. : Высшая школа, 2005. — 376 с.
2. Емельянов Ю. Н. Активное социально – психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : Издат Лен. Гос. Ун., 1985. – 162 с.
3. Методы практической социальной психологии: Диагностика. Консультирование. Тренинг: учебное пособие для вузов / [А. К. Ерофеев, Ю. М. Жуков, С. А. Липатов] ; за ред. Ю. М. Жукова – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 256 с.
4. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2000. – 352 с.
5. Ромашенко І. Формування комунікативної компетентності маркетологів іншомовного спілкування англійської мови як основоположна складова сучасної освіти / І. Ромашенко // Молодь і ринок : наук.-пед. журнал Дорогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дорогобич. – 2011. № 2 (73). – С. 23 – 27.
6. Трофимова Г. С. Дидактические основы формирования коммуникативной компетентности обучаемых : автореф. дис. на соискание науч. степени д-р пед. наук. : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / Г. С. Трофимова. – СПб. : СПбГУ, 2000. – 33 с.
7. Фрейд З. Избранное – М. : АСТ ЛТД, 1998. – 448 с.
8. Якимчук Ю. В. Шляхи інтенсифікації розвитку комунікативних здібностей майбутніх фахівців міжнародних відносин / Ю. В. Якимчук // Збірник наукових праць Національної академії Державної при-

кордонної служби України ім. Богдана Хмельницького. – Серія : педагогічні та психологічні науки. – X., 2010. – Вип. №54. – С. 266 – 269.

9. Cellich C., Jain S. Practical Solutions to Global Business Negotiations. Business Expert Press. – New York, 2012. – 323 p.

10. Maslow A.H. Motivation and personality. – N.Y., 1954. – 411 p.

11. Papa M. J., Canary D. J., 1995. Conflict in organizations: A competence-based approach. In A.M. Nicotera (Ed) Conflict and organizations. Communicative Processes, pp: 153–179. New York: State University of New York Press.

Literatura

1. Vachugov D. D. Osnovy menedzhmenta / D. D. Vaguchov. – M. : Vysshaya shkola, 2005. — 376 s.

2. Yemel'yanov YU. N. Aktivnoye sotsial'no – psikhologicheskoye obucheniye / YU. N. Yemel'yanov. – L. : Izdat Len. Gos. Un., 1985. – 162 s.

3. Metody prakticheskoy sotsial'noy psikhologii: Diagnostika. Konsul'tirovaniye. Trening: uchebnoye posobiye dlya vuzov / [A. K. Yerofeyev, YU. M. Zhukov, S. A. Lipatov] ; za red. YU. M. Zhukova – M. : Aspekt-Press, 2004. – 256 s.

4. Pocheptsov G. G. Kommunikativnyye tekhnologii dvadtsatogo veka / G. G. Pocheptsov. – K. : Vakler, 2000. – 352 s.

5. Romashchenko Í. Formuvannya komunikativnoi kompetentnosti marketologiv inshomovnogo spilkuvannya angliys'koi movi yak osnovopolozhna skladova suchasnoi osviti / Í. Romashchenko // Molodı́ i rinok : nauk.-ped. zhurnal Dorogobits'kogo derzhavnogo pedagogichnogo univertsitetu imeni İvana Franka. – Dorogobich. – 2011. № 2 (73). – S. 23 – 27.

6. Trofimova G. S. Didakticheskiye osnovy formirovaniya kommunikativnoy kompetentnosti obuchayemykh : avtoref. dis. na soiskaniye nauch. stepeni d-r ped. nauk. : spets. 13.00.01 "Obshchaya pedagogika, istoriya pedagogiki i obrazovaniya" / G. S. Trofimova. – SPb. : SpbGU, 2000. – 33 s.

7. Freyd Z. Izbrannoye – M. : AST LTD, 1998. – 448 s.

8. Yakimchuk YU. V. Shlyakhi intensifikatsiy rozvitku komunikativnikh zdibnostey maybutnikh fakhivtsiv mizhnarodnikh vidnosin / YU. V. Yakimchuk // Zbirnik naukovikh prats' Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prikordonnoi sluzhbi Ukraini im. Bogdana Khmel'nits'kogo. – Seriya : pedagogichni ta psikhologichni nauki. – KH., 2010. – Vip. №54. – S. 266 – 269.

9. Cellich C., Jain S. Practical Solutions to Global Business Negotiations. Business Expert Press. – New York, 2012. – 323 p.

10. Maslow A.H. Motivation and personality. – N.Y., 1954. – 411 p.

11. Papa M. J., Canary D. J., 1995. Conflict in organizations: A competence-based approach. In A.M. Nicotera (Ed) Conflict and organizations. Communicative Processes, pp: 153–179. New York: State University of New York Press.

Розділ: Гендерна психологія

УДК 159.922.1 + 316.663.2– 055.2

Особливості гендерно-рольової поведінки дівчат із різними типами статево-рольової організації особистості

Поспелова С.В.

У роботі розглядаються особливості гендерно-рольової поведінки дівчат при різних типологічних варіантах статево-рольової структури особистості. У дослідження взяли участь 145 дівчат у віці 19-22 років, з яких було сформовано три групи на основі визначення структурної моделі статево-рольової сфери. У результаті проведеного дослідження було показано вплив статево-рольових моделей на гнучкість, диференційованість та кількість засвоєваних і використовуваних гендерних ролей. Визначено різницю гендерно-рольового простору дівчат із зрілою (андрогінною) статево-рольовою моделлю та незрілими (континуально-ад'юнктивною і континуально-альтернативною) моделями.

Ключові слова: статево-рольова ідентичність, гендерні ролі, статево-рольова модель.

В работе рассматриваются особенности гендерно-ролевого поведения девушек при различных типологических вариантах полоролевой структуры личности. В исследования приняли участие 145 девушек в возрасте 19-22 лет, из которых были сформированы три группы на основе определения структурной модели полоролевой сферы. В результате проведенного исследования было показано влияние полоролевых моделей на гибкость, дифференцированность и количество усваиваемых и используемых гендерных ролей. Установлено различие гендерно-ролевого пространства девушек с зрелой (андрогинной) полоролевой моделью и незрелыми (континуально-адьюнктивной и континуально-альтернативной) моделями.

Ключевые слова: полоролевая идентичность, гендерные роли, полоролевая модель.

The problem of girl's gender-role behavior with different typological variations of gender role personality structure is considered in the article. The study involved 145 girls 19-22 years old, of which three groups were formed based on the sex-role sphere structural model determination. The study demonstrated the influence of sex-role models for flexibility, differentiation and the amount of assimilated and used gender roles. The distinction in girl's gender role space with mature (androgynous) sex-role model and immature (continuum-adjunctive and continuum-alternative) models has been shown.

Keywords: sex-role identity, gender roles, sex-role model.

Актуальність. Гендерна проблематика на сьогодні здобуває все більшого значення, і науковий інтерес до неї є закономірним і необхідним у суспільстві, що трансформується [1, 2, 3]. Психологічний аналіз феноменів гендерної й статево-рольової ідентичності [4] виявив, що статево-рольові властивості особистості є її базовими структурами й виконують визначальну роль у процесах адаптації й саморегуляції, підтримці психологічного й психосоматичного здоров'я, задоволеності міжособистісними стосунками тощо [4].

Суттєву роль у дослідженні гендерних особливостей особистості займає аналіз рівневих характеристик статево-рольової сфери, у той час як їхні внутрішні взаємозв'язки залишаються винесеними за дужки психологічного аналізу. Разом з тим, нечисленні роботи [4] показують значущість саме структурних зв'язків між витворами маскуліності й фемінінності, що відбито в моделі організації статево-рольової сфери: андрогінній, континуально-ад'юнктивній, континуально-альтернативній. Наявність тієї або іншої моделі статево-рольової сфери особистості визначає рівень її зрілості, нормативний або девіантний шлях її розвитку, особливості функціонування особистості в різних сферах.

Аналіз проблеми. Гендерні ролі являють собою один з видів соціальних ролей, набір очікуваних зразків (або норм) поведінки для чоловіків і жінок, які проявляються в поведінці індивіда. На соціокультурному рівні культури такі рольові позиції існують у контексті певної системи стереотипів маскуліності й фемінінності й пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює й переломлює у своїй свідомості й поведінці [5]. Таким чином, гендерні ролі можна розглядати як зовнішні прояви моделей поведінки й стосунків, які дозволяють іншим людям судити про приналежність індивіда до чоловічої або жіночої статі. Інакше кажучи, гендерна роль – це соціальний прояв гендерної ідентичності індивіда [5].

У літературі проблема засвоєння й функціонування гендерних ролей розглядається в основному в культурно-історичному контексті. Так, у теорії Хофстеда розходження гендерних ролей пояснюються ступенем гендерної диференціації культури або ступенем маскуліності або фемінінності тієї або іншої культури. І.С. Кон відзначає, що істотний вплив на спектр і особливості гендерних ролей робить історичний період розвитку суспільства [6]. Так, традиційна система диференціації статево-рольових ролей і пов'язаних з ними стереотипів маскуліності-фемінінності відрізнялася наступними характерними рисами: жіночі й чоловічі види діяльності й особисті якості відрізнялися дуже різко й здавалися полярними; ці розходження освячувалися релігією або посиланнями на природу й представлялися нерушимими; жіночі й чоловічі функції були не просто взаємодоповнюючими, але й ієрархічними, жінці

приділялася залежна, підлегла роль [6]. У теперішній час, відзначається змішання й стирання границь між традиційними жіночими й чоловічими ролями: традиційні риси переплітаються із сучасними, відбувається і якісна зміна: поява ідеалу «вічної жіночності», наділення жіночої особистості чоловічими рисами (інтелектуальність, наполегливість, енергійність) і навпаки – наділення чоловіків жіночими якостями (терпимість, здатність зрозуміти іншого, емоційна чуйність).

Відзначається, що особливості засвоєваних і використовуваних гендерних ролей можуть служити як умовою, що благосприяє розвитку особистості за рахунок підтримки міжособистісного й міжгрупового взаєморозуміння й співробітництва, так і умовою, що перешкоджає самореалізації людини, оскільки можуть виступати бар'єрами в розвитку індивідуальності [7, 8].

Слід зазначити, що висока варіабельність гендерних ролей може бути пояснена й особистісними механізмами, а саме: впливом гендерної й статеворольової ідентичності, особливостями структурної організації особистості. Разом з тим, спеціальних досліджень, що дозволяють розкрити дані аспекти проведено не було, що робить дане питання відкритим і актуальним.

Метою роботи є визначення особливостей простору гендерних ролей дівчат з різними типологічними варіантами організації статеворольової сфери особистості.

Дослідницька вибірка складалася зі 145 дівчат. Вік досліджуваних 19-22 роки, даний віковий період відповідає періоду юності або ранньої дорослості (І. С. Кон), у якому в цілому завершено ріст і психофізіологічний розвиток організму й сформовано відносну зрілість особистості. Саме в цьому віці відбувається активне експериментування із засвоєними раніше моделями поведінки чоловіка й жінки, завершується процеси гендерної соціалізації й формування статеворольової структури особистості. Тому в даному віці проблеми формування гендерної ідентичності відбивають актуальні проблеми розвитку особистості. За соціальним статусом всі досліджувані є порівняними – є студентками харківських вузів. За родинним станом – 100% вибірки незаміжні і не мають дітей. За станом здоров'я – без явних ознак психічної й вираженої соматичної патології.

Усіх досліджуваних було розділено на групи на основі даних структурної статеворольової шкали (Кочарян О.С., Фролова Є.В.) [9], що дозволила визначити тип статеворольової моделі. Результати наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Частота зустрічальності статеворольових моделей у дівчат

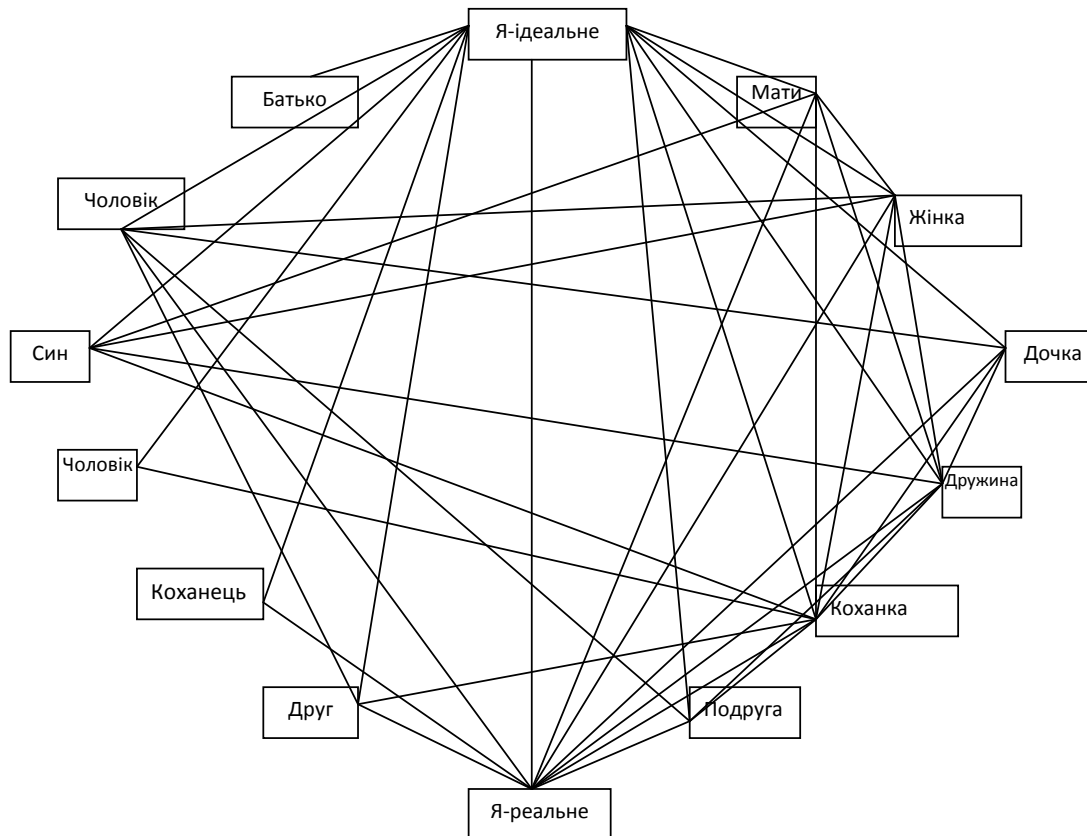
Модель структурної організації статеворольової сфери особистості	Кількість	Частота зустрічальності
Андрогінна	67	46 %
Континуально-ад'юнктивна	32	22 %
Континуально-альтернативна	46	32%

Як видно з таблиці 1, у дослідницькій вибірці найбільш представлена андрогінна статеворольова модель (46 %), яка уявляє собою незалежність маскулітних і фемінітних рис. Для дівчат, починаючи з віку 16-18 років, на думку О.С.Кочаряна, дана модель є нормативною [8]. Континуально-ад'юнктивна модель зустрічається в 22 % дівчат. Ця модель відбиває незрілу структуру М/Ф-симптомокомплексу, у якій маскулітність становить внутрішню єдність із фемінітністю, внаслідок незавершеності статевої сегрегації й нерозділеності маскулітних і фемінітних структур [8]. Континуально-альтернативна модель зустрічається в 32 % дівчат. У рамках даної моделі маскулітність і фемінітність сумарно становлять 100%, чим вище маскулітність, тим нижче фемінітність, і навпаки. Дана модель є незрілою й інвертною, тому що за даними О.С.Кочаряна, є характерною для підлітків чоловічої статі [8].

Таким чином, ми бачимо, що дівчат в період юності та ранньої дорослості спостерігається значна поширеність незрілих статеворольових моделей, більш властивих підлітковому періоду розвитку особистості, що може свідчити про психологічну інфантильність і перекичування процесу гендерної соціалізації особистості.

У дослідженні використовувалися наступні методи дослідження: 1) Структурна статеворольова шкала (Кочарян О. С., Фролова Є. В.) [7] яка була використана для визначення типу статеворольової моделі (на етапі формування дослідницьких груп) і визначення рівня виразності маскулітності й фемінітності в дівчат; 2) особистісний диференціал (Ч. Осгуда). Семантичними стимулами були такі конструкти: мати, жінка, дочка, дружина, коханка, батько, чоловік, син, коханець, образ власного «Я» (Я-реальне і Я-ідеальне); 3) Математико-статистичне оброблення результатів проводилося за допомогою кореляційний аналіз (за методом Спірмена), факторний аналіз (Extraction: principal components, ротація за методом Varimax gaw (використовувався програмний пакет Statistica 6.0).

Результати дослідження. На підставі отриманих даних було побудовано кореляційні матриці за вихідними даними (21 пари) індивідуально, для кожної досліджуваної дівчини. Аналіз одержаних плед дозволить встановити узагальнені матриці, що відбивають гендерно-рольовий простір, типовий для кожної дослідницької групи (рисунки 1, 2).

Примітки: на рисунок винесено тільки значущі кореляційні зв'язки ($p \leq 0,05$)
Рисунок 1. Гендерно-рольовий простір дівчат з андрогінною статево-рольовою моделлю

З даних, що розміщено на рисунку 1, стає зрозуміло, що гендерно-рольовий простір дівчат з андрогінною статево-рольовою моделлю є диференційованим, тобто містить у собі структури «Я», жіночі й чоловічі гендерні ролі. Всі ці конструкти перебувають у взаємозв'язку один з одним.

Необхідно відзначити той факт, що конструкт «Я-реальне» переважно пов'язаний з усіма жіночими гендерними ролями (подруга, коханка, дружина, дочка, жінка, мати), із чоловічих гендерних ролей в актуальний Его-стан включено тільки ролі «друг», «коханець» і «чоловік». В той же час конструкт «Я-ідеальне» наповнений усім спектром гендерних ролей, як чоловічих, так і жіночих. Це означає, що особистість дівчат із андрогінною статево-рольовою моделлю має потенціал зростання й розширення поведінкового репертуару.

Разом з тим, таке наповнення репертуару гендерних ролей може мати двояке трактування. З одного боку, виявлена особливість може бути проінтерпретована як диференційованість гендерно-рольового простору, гнучкість особистості й статево-рольової поведінки цих дівчат, їх високі адаптивні здатності. З іншого боку – як змішання й плутанина ролей, коли «усе пов'язано з усім» і немає можливості говорити про прийняття яких-небудь специфічних рольових позицій.

Дві інші дослідницькі групи виявили дуже незначну кількість кореляційних зв'язків, що характеризують їх гендерний рольовий простір й гендерно-рольову поведінку. Дані наведено на рисунку 2.

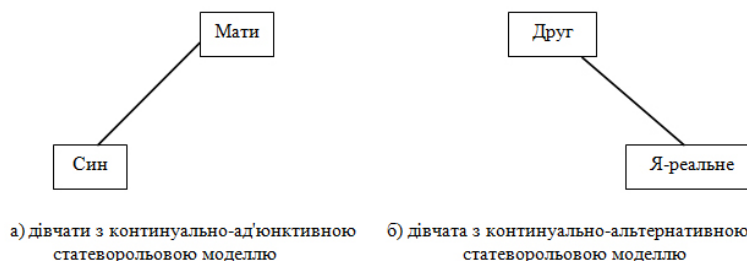

Рисунок 2. Гендерно-рольовий простір дівчат з континуально-ад'юнктивною і континуально-альтернативною статево-рольовими моделями.

З рисунку 2, видно, що гендерний рольовий простір дівчат з континуально-ад'юнктивною і континуально-альтернативною статево-рольовими моделями є недиференційованим, представленим малою кількістю зв'язків між гендерними ролями, що свідчить про ригідність особистості й гендерно-рольової поведінки. Тобто збереження в період юності та ранньої дорослості незрілих статево-рольових моделей призводить до обмеження гендерного функціонування особистості таких дівчат, збіднінню

репертуару гендерних ролей і зниженню адаптивних можливостей.

У дівчат з континуально-ад'юнктивною статево-рольовою моделлю пов'язаними між собою є гендерні ролі «син» і «мати», цей взаємозв'язок є інфантильним й вказує на незрілість гендерної сфери та й в цілому особистості цих дівчат. Причому дана рольова структура є Его-дистонною, тобто не пов'язаною з конструктором «Я».

У дівчат з континуально-альтернативною моделлю виявлено взаємозв'язок між образом «Я» і гендерною роллю «друг». Дана рольова структура є Его-синтонною, і відбиває обмеженість гендерної поведінки сферою дружніх стосунків.

На наступному етапі оброблення результатів ми провели факторизацію (обертання Varimax raw) простору гендерних ролей на матеріалі всієї вибірки (145 осіб). Результати факторизації представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Факторна структура гендерного рольового простору дівчат

Назва фактора	Фемінінна рольова ідентичність	Маскулінна рольова ідентичність
Склад фактора	Я-реальне (0,71) Я-ідеальне (0,77) Мати (0,62) Жінка (0,69) Дочка (0,57) Дружина (0,50) Коханка (0,43) Подруга (0,67)	Батько (0,84) Чоловік (0,85) Син (0,58) Друг (0,79) Чоловік (0,68) Коханець (0,44)
Вага фактора	32,5%	30,1%

Факторизація показала, що жіночі гендерні ролі дівчат з усіх груп включено в структуру образу «Я» (его-синтонна гендерно-рольова модель), а чоловічі ролі є відділеними від образу «Я» (его-дистонна гендерно-рольова модель), що свідчить про фемінінну структуру образу «Я».

Змінні, які було виявлено шляхом факторного аналізу, було піддано перевірці значущості розходжень між групами за допомогою t-критерію Стьюдента. Результати наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Розходження в організації рольової ідентичності дівчат

Рольова ідентичність	Розходження груп					
	t_{1-2}	Рівень значущості, p_{1-2}	t_{1-3}	Рівень значущості, p_{1-3}	t_{2-3}	Рівень значущості, p_{2-3}
Фемінінна	-0,60	0,55	0,48	0,63	-0,15	0,88
Маскулінна	0,44	0,65	0,36	0,72	0,96	0,34

Примітка: 1 - дівчата з андрогінною моделлю, 2 - дівчата з континуально-ад'юнктивною моделлю,

3 - дівчата з континуально-альтернативною моделлю.

З даних наведених у таблиці 3, видно, що перевірка значущості розходжень між групами за допомогою t-критерію Стьюдента не показала значущих результатів, що свідчить про те, що модель структурної організації статево-рольової сфери істотно не впливає на організацію рольової ідентичності дівчат. Незалежно від моделі жіночі гендерні ролі включені в структури «Я», а чоловічі відділені від «Я». Очевидно, така організація ідентичності в більшій мері визначається приналежністю до певної біологічної статі.

Висновки

На підставі одержаних результатів ми дійшли наступних висновків:

1. Структурна модель статево-рольової сфери особистості дівчат визначає особливості гендерно-рольового простору особистості й поведінки, а саме: гнучкість, диференційованість та кількість засвоєваних і використовуваних гендерних ролей, та не чинить серйозного впливу на структуру ідентичності дівчат.

2. Структура гендерно-рольового простору дівчат з андрогінною статево-рольовою моделлю є диференційованою: містить у собі всі жіночі й всі чоловічі гендерні ролі, та его-синтонною: усі гендерні ролі включено до образу власного Я.

3. Гендерний рольовий простір дівчат з незрілими (континуально-ад'юнктивною і континуально-альтернативною) статево-рольовими моделями є недиференційованим та представлений малою кількістю зв'язків між гендерними ролями, що свідчить про ригідність особистості, збіднення репертуару гендерних ролей.

Література

1. Бендас Т. В. Гендерная психология / Татьяна Владимировна Бендас – СПб: Пи-тер, 2006. – 431 с.
2. Клецина И. С. Гендерная психология и направления ее развития: Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клещиной // СПб, 2003. – 496 с.
3. Еникополов С.Н. Концепции и перспективы исследования пола в клинической психологии / С.Н.Еникополов, Н.В. Дворянчиков // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2002. – № 2. – Электронный ресурс .Режим доступа: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2930>.
4. Кочарян А. С. Личность и половая роль / Александр Суменович Кочарян – Харьков: Основа, 1996. – 176 с.
5. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства по-лов / Сандра ЛипсицБем. – пер. с англ. – М., РОССПЭН, 2004. – 336 с.
6. Кон И.С. Маскулинность как история / И.С. Кон // Гендерные проблемы в общественных науках: Сб. науч.тр. / Отв. ред. И.М. Семашко. – М.: РАН, 2001. – С. 9-38.
7. Клецина И. С. Гендерный подход и внутриличностные конфликты / И.С. Клецина // Женщина. Образование. Демократия: Материалы 2-й междунар. междисциплинар. науч.-практ. конф. – Минск, 2000. – С. 275-279.
8. Клецина И. С. Самореализация личности и гендерные стереотипы / И.С. Клецина // Психологические проблемы самореализации личности.– Вып. 2. – СПб., 1998. – С. 188 – 202.
9. Психодіагностична методика «Структурна статеворольова шкала» / Автоське свідощтво. Державна служба інтелектуальної власності України. Структурна статеворольова шкала / О.С.Кочарян, Є.В.Фролова – № 47034 від 02.01.2013; заява № 47295 від 30.10.2012.

Literatura

- 1.Bendas T.V. Gendernaya psichologiya / Tatyana Vladimirovna Bendas – SPb: Piter, 2006. – 431 s.
- 2.Klecina I.S. Gendernaya psichologiya i napravleniya ee razvitiya: praktikum po gendernoj psichologii / pod red. I.S. Klecinoy // SPB.: Piter, 2003. – 496 s.
- 3.Enikolopov S.N. Konceptii i perspektivy issledovaniya pola v klinicheskoy psichologii / S.N. Enikolopov, N.V. Dvoryanchikov // Zhurnal prakticheskoy psichologii i psichoanaliza. – 2002. – № 2. – Elektronnyj resurs. Rezhim dostupa: <http://psyjournal.ru/psyjournal/articles/detail.php?ID=2930>.
- 4.Kocharyan A. S. Lichnost i polovaya rol / Aleksandr Surenovich Kocharyan. – Kh.: Osnova. 1996. – 127 s.
- 5.Bem S. Linzy genera: Transformaciya vzglyadov na problemu neravenstva polov / Sandra Lipsic Bem. – per. s angl. – M., ROSSPEN, 2004. – 336 s.
- 6.Kon I.S. Maskulinnost kak istoriya / I.S. Kon // Gendernye problemy v obshhestvennyh naukah / Otv. red. I.M. Semashko. – M.: RAN, 2001. – S. 9-38.
- 7.Klecina I.S. Gendernyj podhod i vnutrilichnostnye konflikty / I.S. Klecina // Zhenshhina. Obrazovanie. Demokratiya: Materialy 2-j mezhdunar. mezhdisciplinar. nauch.-prakt. konf. – Minsk, 2000. – S. 275 – 279.
- 8.Klecina I.S. Samorealizaciya i gendernye stereotipy / I.S. Klecina // Psichologicheskie problemy samorealizacii lichnosti. Vyp. 2. – SPb., 1998. – S. 188 – 202.
- 9.Psichodiagnostichna metodika «Strukturna statevorolova shkala» / Avtorske svidoctvo. Derzhavna sluzhba intelektualnoї vlasnosti Ukraїni. Strukturna statevorolova shkala / O.S. Kocharyan, E.V. Frolova – № 47034 vid 02.01.2013; zayava № 47295 vid 30.10.2012.

УДК 159.923 – 316.47: 316.613.42

Аналіз особливостей особистості і міжособистісних стосунків у дівчат з різними типами прихильності

Такмакова М. Ю.

Стаття присвячено розгляду питання щодо впливу типу прихильності на різні сфери функціонування особистості й міжособистісних стосунків у дівчат. Дослідницьку вибірку склали дівчат у віці 18- 20 років, в яких було встановлено чотири можливих типи прихильності: «Автономія», «Надзалежність», «Псевдоавтономія» і «Дезорієнтованість». Доведено, що тип прихильності впливає на зрілість емоційної сфери особистості, рівень сформованості функцій психологічних меж особистості, здатність до встановлення і підтримання стосунків психологічної інтимності та виразність порушень у сфері міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: тип прихильності, міжособистісні стосунки, функціонування особистості.

Статья посвящена рассмотрению вопроса относительно влияния типа привязанности на разные сферы функционирования личности и межличностных отношений у девушек. Исследовательскую выборку составили девушки в возрасте 18-20 лет, у которых было установлено четыре возможных типа привязанности: «Автономия», «Сверхзависимость», «Псевдоавтономия» и «Дезориентированность». Показано, что тип привязанности влияет на зрелость эмоциональной сферы личности, уровень сформированности функций психологических границ личности, способность к установлению и поддержанию отношений психологической интимности и выраженность нарушений в сфере межличностного взаимодействия.

Ключевые слова: тип привязанности, межличностные отношения, функционирование личности.

The article is devoted to considering the question of attachment style influence on different personality functioning spheres and interpersonal relations in girls. The research sample comprised of girls aged 18-20 years who, as it was established made four possible styles: «Autonomy», «Overdependence», «Pseudoautonomy» and «Disoriented». It is shown that attachment style effects on the personality emotional sphere maturity, the level of psychological functions of personal boundaries development, the ability to establish and maintain intimacy relations and intensity of interpersonal interaction psychological disorders.

Keywords: attachment style, interpersonal relationships, personality's functioning.

У сучасній психологічній літературі [1] відзначається зростання тенденцій до інфляції ролі незалежності, свободи, особистісних досягнень і девальвації ролі солідарності та прихильності в міжособистісних стосунках, зокрема, партнерських. У зв'язку із цим значного поширення набувають різного роду труднощі у встановленні і підтримці стосунків психологічної інтимності, такі як міжособистісна залежність [2], страх психологічної інтимності [3], синдром «емоційного холоду» [4] в міжособистісних стосунках.

Серед кола психологічних чинників, що обумовлюють такі порушення міжособистісної взаємодії, авторами вказуються порушення у структурній організації особистості [5], незавершеність певних стадій розвитку особистості [2], інфантильна психологічна травматизація [6]. Окремого розгляду набуває проблема стилю прихильності, зокрема уявлення щодо генералізованого і специфічного типів прихильності [7], які пояснюють формування порушень міжособистісної взаємодії у період дорослості функціонуванням порушених стилів прихильності.

Аналіз проблеми. У сучасній психологічній літературі (К. Bartholomew, L.M Horowitz, R. Bornstein, K. Brennan, Ph. Shaver, Т.В. Казанцева, В.М. Куніцина) [7, 8, 9] якість партнерських стосунків пов'язується з міжособистісними настановами, які формуються на основі дитячого досвіду і визначають особливості побудовання близьких стосунків в дорослому віці. Найбільш докладне пояснення такого взаємозв'язку дано в теорії прив'язаності (М. Ainsworth, J. Bowlby) [8]. Терміном «прихильність» позначається різновид міжособистісних стосунків, заснованих на потребі у психологічній безпеці, які встановлюються в результаті тривалої взаємодії і відрізняються вибірковістю, емоційністю і відносною стійкістю. Якість прихильності має типологічні особливості, які виражаються в стійкому стилі мислення, почуттів і поведінки в ситуаціях міжособистісної взаємодії. На думку ряду авторів (R.C. Fraley, K. Brennan, K. Bartholomew, Т.В. Казанцева) [9, 10], тип прихильності визначається двома незалежними соціально-психологічними настановами – ставленням до залежності і ставленням до незалежності від найближчого оточення. На основі прийняття або неприйняття цих настанов виділено чотири типи прихильності: автономний тип (приймає і залежність і незалежність), надзалежний (приймає тільки залежність), псевдоавтономний (приймає тільки незалежність) і дезорієнтований (не приймає ані залежність, ані незалежність).

Аспекти впливу прихильності в дитяче-батьківських стосунках у дорослих людей розкриваються в першу чергу в дослідженнях якості й задоволеності міжособистісними стосунками. Так, встановлено, що тип прихильності є одним з найбільш точних індикаторів близькості й стабільності стосунків, задоволеності й відданості [цит. по 9]. У рамках теорії прихильності в області міжособистісних стосунків було досліджено ряд питань, нижче ми розглянемо деякі з них більш докладно:

- загальна задоволеність стосунками. Люди з різними типами прихильності мають різні суб'єктивні уявлення й очікування від романтичних стосунків [цит. по 9]. За Дж. Лі типи прихильності співвідносяться зі стилями любові: індивіди з унікаючим типом прихильності є більш схильними до

людусу й прагне, індивіди із тривожно-суперечливим типом – до манії й арапе [цит. по 9].

- погодженість типів у парі. Стилі прихильності в партнерів характеризуються високою внутрішньопарною подібністю, відсоток збігу стилів за даними різних досліджень коливається від 50% до 78% [цит. по 9].

- сексуальність. Індивіди із залежним типом прихильності мають схильність до сексуалізації стосунків, секс використовується як доказ любові партнера або з метою маніпуляції, самозахисту, знаходження влади, зворотної турботи. Люди з унікаючим типом характеризуються прагненням до утримання від сексуальних контактів, або вступають у випадкові, ні до чого не зобов'язуючі зв'язки; також прагнуть самоствердитися й привернути увагу значущих осіб за допомогою сексу. Для надійного типу прихильності характерною є більша відданість партнерові [цит. по 9].

- встановлення й підтримка близькості. Сприйнятливості і чутливості партнера, як особливості когнітивного стилю, виявилася пов'язаною з надійним типом прихильності [цит. по 9], що характеризується когнітивною відкритістю й когнітивною гнучкістю; саморозкриття сприймається такими людьми як засіб досягнення близькості. Індивіди з порушеними типами прихильності мають специфічну вибірковість сприйняття, запам'ятовування й інтерпретації соціальної інформації. При цьому індивіди із тривожно-суперечливим типом схильні фіксуватися на помилках і недоліках як своїх, так і партнера; сприймають саморозкриття партнера в тому випадку, якщо воно не викликає в нього страху відкидання. Унікаючий тип прихильності характеризується слабким інтересом стосовно почуттів і думок партнера, менш готовий до саморозкриття, нечутливий до саморозкриття партнерів [цит. по 9].

- прояв підтримки й турботи. Показано, що різні форми небезпечної прихильності (тривожна й унікаюча) пов'язані з дефіцитом емпатії й альтруїзму [цит. по 9]. Індивідам з унікаючим типом прихильності властиво відводити свою увагу від об'єктів прихильності, оскільки сприймають тих, хто шукає допомоги, як несамостійних, слабких й незрілих, а турбота про іншого сприймається як «пастка». Самі в стресових ситуаціях не шукають підтримки з метою зберегти психологічну незалежність і самооцінку. Нездатністю до надання ефективної допомоги характеризується й тривожна прихильність у зв'язку із зосередженістю на власній тривозі, відходом від емоційних аспектів і дефіцитом навичок надання допомоги. Безпека прихильності корелює з гарною адаптацією в шлюбі, підтримкою, прийняттям партнера в проблемних ситуаціях і звертанням за допомогою, коли це необхідно.

В уявленнях щодо генералізованого типу прихильності стверджується те, що тип прихильності стає складовою частиною структури особистості й впливає на основні особистісні характеристики. Результати досліджень, у яких вивчали вплив особистості на формування прихильності, в узагальненому вигляді показують, що розходження в стилях прихильності залежать від двох основних факторів – тривоги й уникнення [цит. по 9].

У літературі наведено дані про те, що надійна прихильність формується в осіб з високою самооцінкою, високим рівнем соціальної компетентності й самоприйняття. Висока самооцінка характеризує також людей з унікаючим типом, прихильності. Індивіди, що мають залежний і безпечний типи, відрізняються від інших високими показниками товариськості [цит. по 9]. Для боязкого типу властиві підпорядкованість, фемінінність, а також низькі показники самоприйняття, емпатії, самоконтролю й психологічного благополуччя. Типи прихильності також співвіднесено з рисами особистості з «Великої п'ятірки». Так, у людей з безпечним типом прихильності був виявлений високий рівень екстраверсії й товариськості та більш низький рівень нейротизму. У людей із тривожною прихильністю було виявлено високий рівень нейротизму й низький рівень дружельності. Для досліджуваних із унікаючим типом прихильності властива тенденція до нейротизму й низькі показники за екстраверсією [цит. по 9].

Разом з тим, основний масив емпіричних даних було отримано на закордонних вибірках (найчастіше, американських), що залишає відкритим питання про вплив типу прихильності на різні сфери функціонування особистості й міжособистісних стосунків у вітчизняній культурі.

Мета роботи полягає в виявленні впливу стилю прихильності на особливості особистості і міжособистісних стосунків у дівчат.

Дослідницька вибірка складалася з 160 дівчат у віці від 18 до 20 років. За соціальним статусом всі досліджувані є студентками харківських вузів. За сімейним станом – 100 % вибірки є незаміжніми і не мають дітей, без явних ознак психічної і соматичної патології. Всі досліджувані на момент проведення роботи мають вдалий чи невдалий (за суб'єктивною оцінкою) досвід партнерських стосунків.

У роботі використовувалися наступні методи: «Досвід близьких стосунків» (Experiences in Close Relationships-Revised Fraley, Waller & Brennan), опитувальник діагностики стилю міжособистісних стосунків (О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, І.О. Бару), шкала диференціальних емоцій К. Ізарда, методика діагностики психологічної межі особистості Т.С. Леві. Математико-статистичне оброблення результатів проводилося за допомогою U-критерію Манна-Уїтні для встановлення значущості розходжень між непов'язаними вибірками.

Результати дослідження. На основі даних опитувальника «Досвід близьких стосунків» у дослідницькій вибірці (160 осіб) було сформовано 4 групи дівчат з різними типами прихильності. Оскільки методика «Досвід близьких стосунків» на даний момент не має нормативних показників для української вибірки, виділення груп здійснювалося за медіаною кожної шкали, яку було встановлено емпіричним шляхом. Для шкали тривоги медіана склала 64,5 бала, для шкали уникнення - 49,5 балів. Кількісну характеристику груп представлено в таблиці 1.

Розподіл типів прихильності в дослідницькій вибірці

№	Тип прихильності	Кількість осіб	% від загальної кількості у вибірці
1	Автономія	48	30 %
2	Надзалежність	32	20 %
3	Псевдоавтономія	37	23,1 %
4	Дезорієнтованість	43	26,9 %

На наступному етапі нами були виявлено відмінності за допомогою непараметричного U-критерію Манна-Уїтні в рівні виразності досліджуваних ознак: емоційних рис особистості, стильових особливостей міжособистісних стосунків, функціонування психологічних меж особистості. За рівнем виразності базових емоцій (емоційних рис особистості) за методикою К.Ізарда було отримано значущі відмінності в чотирьох групах досліджуваних. Результати представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Відмінності емоційних рис особистості дівчат з різними типами прихильності

Змінні	U-критерій	Z-перетворення	p, рівень значущості
Дівчата з типом прихильності автономія і надзалежність			
Горе	561,5	-1,92	0,05
Сором	558,0	-2,10	0,05
Дівчата з типом прихильності автономія і псевдоавтономія			
Здивування	673,5	1,98	0,05
Дівчата з типом прихильності автономія і дезорієнтованість			
Горе	683,0	-3,12	0,01
Гнів	714,0	-2,74	0,01
Сором	696,5	-3,00	0,01
Дівчата з типом прихильності псевдоавтономія і надзалежність			
Здивування	423,5	-2,00	0,05
Горе	407,0	-2,27	0,05
Сором	378,0	-2,64	0,01

Примітка: у таблиці представлено тільки значущі результати.

Як випливає з наведених даних, дівчата з типом прихильності «Автономія» відрізняються більш низьким рівнем таких емоційних рис особистості як горе, гнів і сором порівняно із групами, в яких встановлено порушені типи прихильності (надзалежність, псевдоавтономія і дезорієнтованість) і більш високим рівнем частоти здивування (порівняно з групою з типом прихильності «Псевдоавтономія»). Істотних відмінностей між групами з порушеними типами прихильності знайдено не було. Різницю встановлено тільки між групою з типом прихильності «Псевдоавтономія» і «Дезорієнтованість», яка показує більш високу частоту переживання здивування, горя і сорому в останніх. Таким чином, можна робити висновок про незрілість сфери емоційної регуляції при порушенні прихильності незалежно від її типу.

Наступним кроком стало встановлення ступеню достовірності відмінностей чотирьох груп за рівнем сформованості функцій межі особистості (методика Т.С. Леві). Результати представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Відмінності у виразності функцій межі особистості дівчат з різними типами прихильності

Змінні	U-критерій	Z-перетворення	p, рівень значущості
Дівчата з типом прихильності автономія і надзалежність			
Спокійно-нейтральна функція	520,5	2,41	0,01
Дівчата з типом прихильності автономія і псевдоавтономія			
Стримуюча функція	557,5	-2,58	0,01
Дівчата з типом прихильності автономія і дезорієнтованість			
Проникаюча функція	701,0	2,85	0,01
Віддаюча функція	805,0	2,16	0,05
Спокійно-нейтральна функція	691,0	2,98	0,01
Дівчата з типом прихильності надзалежність і псевдоавтономія			
Вбираюча функція	428,0	-2,34	0,05
Дівчата з типом прихильності надзалежності і дезорієнтованість			
Проникаюча функція	428,5	3,11	0,01
Дівчата з типом прихильності псевдоавтономія і дезорієнтованість			
Проникаюча функція	509,0	2,60	0,01

Примітка: у таблиці представлено тільки значущі результати.

Як видно з представлених даних, у дівчат з групи «Автономія» вище рівень виразності спокійно-нейтральної, проникаючої і віддаючої меж особистості порівняно з дівчатами з груп з порушеними типами прихильності. Тобто, це означає, що надійний тип прихильності («Автономія») припускає здат-

ність регулювати контактність і закритість меж особистості і підтримку стабільного почуття власної цінності і впевненості у власній позиції.

Для типу «Псевдоавтономія» порівняно з іншими групами більш властивий рівень виразності стримуючої і вбираючої функції меж особистості. Отримані результати означають, що даний тип прихильності пов'язаний з розвинутою здатністю до контролю внутрішніх імпульсів і потягів, а також відчуття внутрішніх прав на задоволення власних потреб. Тобто даний тип прихильності поєднує в собі зрілі і незрілі ознаки регуляції персонального простору особистості - внутрішня автономія та надконтроль.

Для типу «Надзалежність» більш розвинутою виявилася тільки проникаюча функція меж особистості. Дана особливість свідчить про виражену здатність до розчинення меж, коли особистість отождоюється, ідентифікується з іншим. При цьому висока ступінь виразності даної функції може означати втрату відчуття свого центру і розчинення свого Я в особистості партнера.

Тип прихильності «Дезорієнтованість» виявляє нижчий рівень сформованості меж особистості порівняно з усіма іншими групами, що свідчить про системні спотворенні функції меж особистості і незрілість такої особистості в цілому.

На наступному етапі роботи ми провели порівняння чотирьох груп з різними типами прихильності за такими ознаками як стильові особливості міжособистісних стосунків (опитувальник діагностики стилю міжособистісних стосунків, О.С. Кочарян, Є.В. Фролова, І.О. Бару). Результати представлено в таблиці 4.

Таблиця 4

Відмінності стилів міжособистісних стосунків дівчат з різними типами прихильності

Змінні	U-критерій	Z-перетворення	p, рівень значущості
Дівчата з типом прихильності автономія і псевдоавтономія			
«Близкість»	667,5	2,20	0,05
«Злиття»	672,0	-2,03	0,05
Дівчата з типом прихильності автономія і дезорієнтованість			
«Близкість»	639,0	3,61	0,01
«Злиття»	679,0	-2,92	0,01
«Сепарація»	657,5	-3,31	0,01
Дівчата з типом прихильності надзалежність і псевдоавтономія			
«Сепарація»	431,5	-2,21	0,05
Дівчата з типом прихильності надзалежність і дезорієнтованість			
«Близкість»	429,0	3,09	0,01
«Злиття»	518,0	-2,21	0,05
«Сепарація»	405,0	-3,74	0,01
Дівчата з типом прихильності псевдоавтономія і дезорієнтованість			
«Злиття»	527,5	-2,45	0,01

Примітка: у таблиці представлено тільки значущі результати.

Отримані дані свідчать про те, що у дівчат з типом прихильності «Автономія» достовірно вищим є рівень виразності такого стильового компоненту стосунків як «Близкість», що інтерпретується як здатність до встановлення і підтримання стосунків психологічної інтимності, і достовірно нижчими є виразність тенденцій до «Злиття» і «Сепарації», які показують порушення міжособистісних стосунків за типом спів залежності та протизалежності.

Тип прихильності «Дезорієнтованість» характеризується більш високим рівнем виразності компонентів «Злиття» і «Сепарація», що означає і більшу виразність порушень міжособистісних стосунків за типом надзалежності і уникнення близькості. Тип прихильності «Псевдоавтономія» відрізняє незначне переважання (тільки порівняно з типом «Надзалежність») тенденції до сепарації в міжособистісних стосунках, що означає схильність до дистанціювання, ізоляції, уникнення близькості. Тип прихильності «Надзалежність» не виявив чіткого переважання будь-якого стилю побудування міжособистісних стосунків.

Таким чином, ми бачимо, що більш зрілий і гармонійний стиль побудування міжособистісних стосунків спостерігається при сформованому типі прихильності «Автономія» і виразність порушених стилів побудування міжособистісних стосунків при типах прихильності «Псевдоавтономія» і «Дезорієнтованість».

Висновки

1. Тип прихильності «Автономія» у дівчат характеризується більш високою зрілістю емоційної сфери особистості; більш високим рівнем сформованості функцій меж особистості, які визначають здатність регулювати контакт і закритість меж особистості, підтримку стабільного почуття власної цінності і впевненості у власній позиції; більш розвинутою здатністю до встановлення і підтримання стосунків психологічної інтимності.

2. Порушені типи прихильності у дівчат в цілому характеризуються незрілістю сфери емоційної регуляції (незалежно від типу); більш високим рівнем виразності стильових особливостей міжособис-

тісних стосунків «Злиття» і «Сепарація», що означає і більшу виразність порушень міжособистісних стосунків за типом надзалежності і уникнення близькості, причому найбільш дисгармонійним є тип прихильності «Дезорієнтованість».

3. Функціонування межі особистості при порушених типах прихильності у дівчат має специфічні особливості. Тип прихильності «Псевдоавтономія» поєднує зрілі і незрілі ознаки регуляції персонального простору особистості - внутрішня автономія та надконтроль над сферою імпульсів і потягів. Тип прихильності «Надзалежність» характеризується вираженою здатністю до розчинення межі, тенденцією до ототожнення свого Я з іншою значущою особою, схильністю до розчинення свого Я в особистості партнера. Тип прихильності «Дезорієнтованість» характеризується низьким рівнем сформованості межі особистості, що свідчить про системне спотворення функцій меж особистості і незрілість такої особистості в цілому.

Перспектива подальших досліджень може бути пов'язана з розширенням уявлень про особливості особистості і міжособистісних стосунків при різних типах прихильності у жінок і чоловіків та створенні на цій базі психокорекційних програм для дорослих людей і навчальних програм для молодих сімей, спрямованих на формування надійного типу прихильності у стосунках.

Література

1. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах / Энтони Гидденс / Пер. с англ. В. Анурина. — СПб.: Питер, 2004. — 208 с. ISBN 5-469-00133-4.
2. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Б. Уайнхолд, Дж. Уайнхолд / Перевод с англ. А.Г. Чеславской. — М.: Независимая фирма «Класс». — 224 с.
3. Короленко Ц. П. Интимность. Монография. / Ц.П. Короленко, Н.В. Дмитриева — М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2012. — 239 с. ISBN 978-5-8291-1349-0 (Академический Проект) ISBN 978-5-98426-111-1 (Гаудеамус)
4. Синдром «эмоционального холода» в межличностных отношениях: аддиктивный контекст / Кочарян А.С., Терещенко Н.Н., Асланян Т.С., Гуртова И. В. // Вісник Харківського університету. Сер. Психологія. — Х.: Вид-во ХНУ, 2007. - №771. — с. 115-119.
5. Руководство по аддиктологии / Под ред. проф. В.Д. Менделевича. — СПб.: Речь, 2007. — 768 с.
6. Джонсон С.М. Психотерапия характера. Методическое пособие для слушателей курса «Психотерапия». / Стивен М. Джонсон — Пер с англ. — М.: Центр психологической культуры, 2001. — 356 с. ISBN 5-7856-0249-0
7. Bartholomew K. Avoidance of Intimacy: An Attachment Perspective / K. Bartholomew // Journal of Social and Personal Relationships. — 1990. — Vol. 7, No. 2. — P. 147-178.
8. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Джон Боулби — Пер. с англ. В.В. Старовойтова. — М.: Академический проект, 2004, 2-е изд. — 232 с. ISBN 5-8291-0738-4.
9. Казанцева Т.В. Социально-психологические детерминанты межличностной привязанности / Татьяна Валерьевна Казанцева. — Автореф. дисс. ... канд. психол. наук, 19.00.05.— СПб.: СПбГУ, 2011. — 19 с.
10. Fraley R.C. An item-response theory analysis of self-report measures of adult attachment / R.C. Fraley, N.G. Waller, K.A. Brennan // Journal of Personality and Social Psychology. — 2000. — №78. — P. 350-365.

Literatura

1. Giddens E. Transformaciya intimnosti. seksualnost, lyubov i erotizm v sovremennykh obshchestvax / Entoni Giddens / per. s angl. V. Anurina. — SPb.: Piter, 2004. — 208 s. ISBN 5-469-00133-4.
2. Uajnhold B. Osvobozhdenie ot sozavisimosti / B. Uajnhold, Dzh. Uajnhold / Perevod s angl. A.G. Cheslavskoj. — M.: Nezavisimaya firma «Klass». — 224 s.
3. Korolenko C.P. Intimnost. Monografiya. / C.P. Korolenko, N.V. Dmitrieva — M.: Akademicheskij Proekt; 2012. — 239 s. ISBN 978-5-8291-1349-0.
4. Sindrom «emocionalnogo holoda» v mezhlichnostnyh otnosheniyah: addiktivnyj kontekst / A.S. Kocharyan, N.N. Tereshhenko, T.S. Aslanyan, I.V. Gurtovaya // Visnik Kharkivskogo universitetu. Ser. Psichologiya. — 2007. — №771. — S. 115-119.
5. Rukovodstvo po addiktologii / Pod red. prof. V.D. Mendelevicha. — SPb.: Rech, 2007. — 768 s.
6. Dzhonson S. M. Psichoterapiya charaktera. Metodicheskoe posobie dlya slushatelej kursa «Psichoterapiya». / Stiven M. Dzhonson — Per. s angl. — M.: Centr psichologicheskoy kultury, 2001. — 356 s. ISBN 5-7856-0249-0
7. Bartholomew K. Avoidance of Intimacy: An Attachment Perspective / K. Bartholomew // Journal of Social and Personal Relationships. — 1990. — Vol. 7, No. 2. — P. 147-178.
8. Boulbi Dzh. Sozdanie i razrushenie emocionalnyh svyazey / Dzhon Boulbi — per. s angl. V.V. Starovojtova. — M.: Akademicheskij Proekt, 2004, 2-e izd. — 232 s. ISBN 5-8291-0738-4.
9. Kazanceva T.V. Socialno-psichologicheskie determinanty mezhlichnostnoj privyazannosti / Tatyana Valerevna Kazanceva. — Diss. ... kand. psichol. nauk, 19.00.05.— SPb.: SPbGu, 2011. — 205 s.
10. Fraley R.C. An item-response theory analysis of self-report measures of adult attachment / R.C. Fraley, N.G. Waller, K.A. Brennan // Journal of Personality and Social Psychology. — 2000. — №78. — P. 350-365.

УДК 159.923:17

Статусы гендерной идентичности у лиц с разным уровнем психологического благополучия

Яровая Н.А.

В исследовании приняли участие 256 человек, из них 130 женщин и 126 мужчин. Исследованные распределены по уровням психологического благополучия (низкий, средний, высокий). В статье приведены результаты исследования статусов гендерной идентичности у мужчин и женщин с разными уровнями психологического благополучия. Низкий уровень психологического благополучия ассоциирован с преждевременной и диффузной гендерной идентичностью. У мужчин с низким уровнем психологического благополучия преобладает диффузный тип гендерной идентичности. При средних и высоких уровнях психологического благополучия и у женщин, и у мужчин значимо доминируют два статуса гендерной идентичности, а именно: мораторий и достигнутая позитивная идентичность.

Ключевые слова: уровни психологического благополучия, гендерная идентичность.

У дослідженні прийняли участь 256 осіб, з них 130 жінок і 126 чоловіків. Досліджені розподілені за рівнями психологічного благополуччя (низький, середній, високий). У статті наведено результати дослідження статусів гендерної ідентичності у чоловіків і жінок з різними рівнями психологічного благополуччя. Низький рівень психологічного благополуччя асоційований з передчасною і дифузною гендерною ідентичністю. У чоловіків з низьким рівнем психологічного благополуччя переважає дифузний тип гендерної ідентичності. При середніх і високих рівнях психологічного благополуччя і у жінок, і у чоловіків значимо домінують два статуси гендерної ідентичності, а саме: мораторій та досягнута позитивна ідентичність.

Ключові слова: рівні психологічного благополуччя, гендерна ідентичність.

256 people took part in the research, including 130 women and 126 men. The subject were distributed by levels of psychological well-being (low, medium, high). The article presented the results of status research of gender identity in men and women levels of psychological well-being. Low levels of psychological well-being are associated with premature diffusion and gender identity in men with low levels of psychological well-being the diffuse type of gender identity prevails. At medium and high levels of psychological well-being in women and men two significant status of gender identity dominate, namely moratorium and achieved positive identity.

Key words: levels of psychological well-being, gender identity.

Постановка проблемы. Запрос на изучение проблемы психологического благополучия в значительной степени связан с ростом числа стрессовых ситуаций, осложнением конструирования человеком собственной жизни, ориентацией в профессиональном пространстве, выбора жизненных ориентиров, трудностями социализации вследствие изменений структуры социальных норм и ценностей. В настоящее время активно изучается связь психологического благополучия с различными особенностями личности (саморегуляцией, смысло-жизненными ориентациями, суверенностью психологического пространства, стратегиями жизни и т.д.) и ее социальными характеристиками. Для измерения психологического благополучия разрабатывается соответствующий надежный и валидный инструментарий, происходит уточнение и операционализация самого понятия; исследуется также влияние различных объективных и субъективных факторов на психологическое благополучие личности (Ю. М. Александров, Н. Брэдбурн, Е. Динер, К. Рифф, М. Селигман, Н. К. Бахарева, М. В. Бучацкий, А. В. Воронина, А. Е. Созонтов, П. П. Фесенко, Т. Д. Шевеленкова и др.). Большинство исследований, посвященных проблеме психологического благополучия личности, относится к последнему десятилетию [1,2,3,4,5,6 и др.]. Изучалось психологическое благополучие у различных социальных категорий: школьников (А. В. Воронина), студентов (Ю. А. Александровский, А. Е. Созонтов), работающих женщин (М. В. Бучацкая), педагогов (И. В. Заусенко). Весь этот многосторонний научный процесс, происходящий вокруг проблемы психологического благополучия, связан с осознанием того, что именно эта проблема является одной из фундаментальных в психологии.

Полорольевые структуры являются стержневыми образованиями личности - они влияют на психическое и психосоматическое здоровье, обеспечивают качество семейного и профессионального функционирования, выбор брачного партнера [7]. Признание ключевой роли полорольевых факторов в обеспечении нормального и нарушенного функционирования личности рассматривается во многих отечественных и зарубежных исследованиях.

Цель статьи - изучить особенности гендерной идентичности у лиц с разными уровнями психологического благополучия.

В исследовании приняла участие 256 человек, из них 130 женщин и 126 мужчин. Характеристики общей выборки исследуемых представлены в табл. 1.

Табл. 1

Характеристика исследуемой выборки

Характеристики	Абс, %, М	
Мужчины	126	
Женщины	130	
Возраст	33,66±9,63	
В браке	206; 80,47%	
Дети	227; 88,67%	
Образование	Высшее	132; 51,56%
	Неоконченное высшее	124; 48,44%
Материальный достаток	Низкий	67; 26,17%
	Средний	143; 55,86%
	Выше среднего	46; 17,97%

Дальнейшее разделение выборки на обследуемые группы осуществлялась по критерию половой принадлежности. Группу 1 составили 130 женщин, группу 2 - 126 мужчины. Характеристики групп 1 и 2 представлены в табл. 2 и 3.

Табл. 2

Характеристики группы 1 (женская группа)

Характеристики		Абс, %, М
Возраст		33,10±8,85
В браке		107; 82,31%
Дети		119; 91,54%
Образование	Высшее	64; 49,23%
	Неоконченное высшее	66; 50,77%
Материальный достаток	Низкий	30; 23,08%
	Средний	76; 58,46%
	Выше среднего	24; 18,46%

Табл.3

Характеристики группы 2 (мужская группа)

Характеристики		Абс, %, М
Возраст		33,07±8,99
В браке		99; 78,57%
Дети		108; 85,71%
Образование	Высшее	68; 53,97%
	Неоконченное высшее	58; 46,03%
Материальный достаток	Низкий	37; 29,37%
	Средний	67; 53,17%
	Выше среднего	22; 17,46%

Дальнейшее разделение групп осуществлялось по результатам, полученным по шкале психологического благополучия К.Рифф [8].

В результате в женской и мужской группах было сформировано 3 подгруппы.

- Гр.1А (n=38) - женщины с низким уровнем психологического благополучия. Характеристика группы приведена в табл.4

Табл.4

Характеристики группы 1А (n=38)

Характеристики		Абс, %, М
Возраст		32,55±9,38
В браке		31; 81,58%
Дети		34; 89,47%
Образование	Высшее	22; 57,89%
	Неоконченное высшее	16; 42,11%
Материальный достаток	Низкий	11; 28,95%
	Средний	19; 50%
	Выше среднего	8; 21,05%

- Гр.1Б (n=50) - женщины со средним уровнем психологического благополучия. Характеристика группы приведена в табл.5.

Табл.5

Характеристики группы 1Б (n=50)

Характеристики		Абс, %, М
Возраст		34,52±8,81
В браке		40; 80%
Дети		45; 90%
Образование	Высшее	23; 46%
	Неоконченное высшее	27; 54%
Материальный достаток	Низкий	9; 18%
	Средний	33; 66%
	Выше среднего	8; 16%

- Гр1В (n=42) - женщины с высоким уровнем психологического благополучия. Характеристика группы приведена в табл.6

Табл.6

Характеристики группы 1В (n=42)

Характеристики		Абс, %, М
Возраст		32,52±8,85
В браке		36; 85, 71%
Дети		40; 95,24%
Образование	Высшее	19; 45,24%
	Неоконченное высшее	23; 54,76%
Материальный достаток	Низкий	10; 23,81%
	Средний	24; 57,14%
	Выше среднего	8; 19,05%

- Гр.2А (n=37) - мужчины с низким уровнем психологического благополучия. Характеристика группы приведена в табл.7

Табл.7

Характеристики группы 2А (n=37)

Характеристики		Абс, %, М
Возраст		33,56±9,48
В браке		28; 75,68%
Дети		24; 64,86%
Образование	Высшее	18; 48,65%
	Неоконченное высшее	19; 51,35%
Материальный достаток	Низкий	12; 32,43%
	Средний	14; 37,84%
	Выше среднего	11; 29, 73%

- Гр.2Б (n=49) - мужчины со средним уровнем психологического благополучия. Характеристика группы приведена в табл.8

Табл.8

Характеристики группы 2Б (n=49)

Характеристики		Абс, %, М
Возраст		34,45±7,38
В браке		40; 81,63%
Дети		46; 93,88%
Образование	Высшее	30; 61,22%
	Неоконченное высшее	19; 38,78%
Материальный достаток	Низкий	11; 22,45%
	Средний	33; 67,35%
	Выше среднего	5; 10,20%

- Гр2В (n=40) - мужчины с высоким уровнем психологического благополучия. Характеристика группы приведена в табл.9

Табл.9

Характеристики группы 2В (n=40)

Характеристики		Абс, %, М
Возраст		32,45±9,29
В браке		31; 77,5%
Дети		38; 95%
Образование	Высшее	20; 50%
	Неоконченное высшее	20; 50%
Материальный достаток	Низкий	14; 35%
	Средний	20; 50%
	Выше среднего	6; 15%

Результаты исследования. Понятие идентичности разрабатывалось в зарубежной психологии. Существует две наиболее широко представленные линии теоретической интерпретации и эмпирического исследования личностной идентичности. Первая относится к психоаналитическому направлению, авторы, работающие в данной парадигме, опираются на теорию идентичности Э. Эриксона [9]. Вторая линия опирается на концепцию Дж. Мида и объединяет представителей интеракционистского и когнитивного подходов. Появление термина «идентичность» в психологии связано с именем Э. Эриксона, который определил идентичность как внутреннюю непрерывность и тождественность личности. Э. Эриксон выделил элементы идентичности на уровне индивидуального опыта:

1) чувство идентичности - это чувство личностного тождества и исторической непрерывности личности;

2) сознательное чувство личностной идентичности основано на двух одновременных

наблюдениях: восприятию себя как тождественного и осознании непрерывности своего существования во времени и пространстве, с одной стороны, и восприятию того факта, что другие признают мое тождество и непрерывность, - с другой;

3) переживание чувства идентичности с возрастом и по мере развития личности усиливается: человек ощущает возрастающую непрерывность между всем тем, что он пережил за все свое детство, и тем, что он предполагает пережить в будущем; между тем, кем он хочет быть, и тем, как воспринимает ожидания других по отношению к себе.

Все эти наблюдения относятся к форме существования идентичности: обладать идентичностью - значит, во-первых, ощущать себя, свое бытие как личности неизменным, независимо от изменения ситуации, роли, самовосприятия; во-вторых, это значит, что прошлое, настоящее и будущее переживаются как единое целое; в-третьих, это означает, что человек ощущает связь между собственной непрерывностью и признанием этой непрерывности другими людьми. Относительно содержания идентичности Э. Эриксон дал следующее определение: «Это конфигурация, которая возникает путем успешного эгосинтеза и ресинтеза в течение детства. Эта конфигурация постепенно объединяет конституциональные задатки, базовые потребности, способности, значимые идентификации, эффективные защиты, успешные сублимации и постоянные роли» [8, С. 49]. Таким образом, идентичность - это некая структура, состоящая из определенных элементов, переживаемая субъективно как чувство тождественности и непрерывности собственной личности при восприятии других людей, признающими эти тождество и непрерывность. Чувство идентичности сопровождается ощущением целенаправленности и осмысленности собственной жизни и уверенности во внешнем одобрении.

Дж. Марсиа [10] определил идентичность как «структуру эго - внутреннюю самосоздающуюся, динамическую организацию потребностей, способностей, убеждений и индивидуальной истории». Для операционализации понятия идентичности он выдвинул предположение, что данная гипотетическая структура проявляется феноменологически через наблюдаемые паттерны «решения проблем».

В статусной модели Дж. Марсиа выделяются четыре состояния (статуса) идентичности. Для построения модели используются два параметра: 1) наличие или отсутствие кризиса - состояния поиска идентичности; 2) наличие или отсутствие единиц идентичности - личностно значимых целей, ценностей, убеждений.

На этом этапе работы нами была использована методика изучения гендерной идентичности (МИГИ) Л.В.Шнейдер [11]. Гендерная идентичность – единство поведения и самосознания индивида, причисляющего себя к определенному полу и ориентирующегося на требования соответствующей половой роли. Частота распределения (в %) в группах мужчин и женщин приведены в табл. 10 и 11.

Табл.10

Частота распределения статусов гендерной идентичности женщин

Статусы идентичности	Гр.1 А	Гр.1Б	Гр.1 В
Преждевременная идентичность	17 (45%)	10 (20%)	5 (12%)
Диффузная идентичность	14 (37%)	0 (0%)	0 (0%)
Мораторий	7 (18%)	22 (44%)	18 (43%)
Достигнутая позитивная идентичность	0 (0%)	18 (36%)	19 (45%)

Нами было произведено сравнение гендерной идентичности между группами женщин с разным уровнем ПБ. В результате полученных данных было установлено, что женщины с низким уровнем ПБ значимо отличаются от женщин со средним и высоким уровнем ПБ. Статусы гендерной идентичности в группе женщин с низким уровнем ПБ – статус преждевременной идентичности и статус диффузной идентичности.

Между группами женщин со средним и высоким уровнем ПБ значимых отличий не обнаружено, преобладающие статусы в этих группах - мораторий и достигнутая позитивная идентичность.

Таким образом, женщины с низким уровнем ПБ характеризуются гендерной идентичностью, элементы которой были сформированы относительно рано в жизни, но не в результате самостоятельного поиска и выбора, а вследствие идентификации с родителями, или же другими значимыми людьми. Принятые таким образом гендерные цели, ценности и убеждения могут быть сходными с родительскими или отражать ожидания родителей. Кроме этого, гендерная идентичность женщин при низком уровне ПБ обладает признаками отсутствия ясного чувства идентичности, они или никогда не находились в состоянии кризиса идентичности, или оказались неспособными решить возникшие проблемы. Такая идентичность характерна для людей, которые не имеют прочных целей, ценностей и убеждений и которые не пытаются активно сформировать их.

Гендерная идентичность женщин со средним и высоким уровнем ПБ имеет также два статуса. Во-первых, это статус «мораторий», который характеризует кризис гендерной идентичности и активный поиск его разрешения. Во-вторых, это достигнутая позитивная идентичность, для которой характерно завершение кризисного периода и самоисследований и сформированы личностно значимые цели, ценности и убеждения. Цели, ценности и убеждения такой женщины переживаются как личностно значимые и обеспечивающие им чувство направленности и осмысленности жизни.

Табл.11

Частота распределения статусов гендерной идентичности мужчин

Статусы идентичности	Гр.1 А	Гр.1Б	Гр.1 В
Преждевременная идентичность	10 (27%)	9 (18%)	3 (8%)
Диффузная идентичность	22 (59%)	0 (0%)	0(0%)
Мораторий	5 (14%)	20 (41%)	15 (38%)
Достигнутая позитивная идентичность	0 (0%)	20 (41%)	22 (55%)

Табл.12

Различия в статусах гендерной идентичности женщин с низким, средним и высоким уровнем ПБ (φ-критерий)

Статусы идентичности	Гр.1 А-Гр.1Б	Гр.1А-Гр.1В	Гр.1Б-Гр.1В
Преждевременная идентичность	2,50	3,39	1,06
Диффузная идентичность	6,06	5,82	-
Мораторий	-2,61	-2,41	0,11
Достигнутая позитивная идентичность	-5,98	-6,37	-0,90

Примечание: жирным шрифтом выделены значимые отличия, φ- 2,31

Сравнение групп мужчин обнаружили сходные результаты, что и в группах женщин. Мужчины с низким уровнем ПБ обладают преждевременной и диффузной гендерной идентичностью. Мужчины со средним и высоким уровнем ПБ обладают статусом «мораторий» и достигнутой позитивной идентичностью. Необходимо отметить, что сравнение между собой групп женщин и мужчин с разными уровнями ПБ (табл.14), практически не выявило значимых отличий, однако, при этом мужчины с низким уровнем ПБ на уровне тенденции отличаются от женщин с низким уровнем ПБ по статусу диффузной идентичности, большая часть (59%) обладает именно этим статусом.

Табл.13

Различия в статусах гендерной идентичности мужчин с низким, средним и высоким уровнем ПБ (φ-критерий)

Статусы идентичности	Гр.2 А-Гр.2Б	Гр.2А-Гр.2В	Гр.2Б-Гр.2В
Преждевременная идентичность	0,95	2,36	1,55
Диффузная идентичность	8,08	7,72	-
Мораторий	-2,90	-2,47	0,31
Достигнутая позитивная идентичность	-6,36	-7,72	-0,08

Примечание: жирным шрифтом выделены значимые отличия, φ- 2,31

Табл.14

Различия в статусах гендерной идентичности женщин и мужчин с низким, средним и высоким уровнем ПБ (φ-критерий)

Статусы идентичности	Гр.1 А-Гр.2А	Гр.1Б-Гр.2Б	Гр.1В-Гр.2В
Преждевременная идентичность	1,61	0,58	0,67
Диффузная идентичность	-1,97	-	-
Мораторий	0,58	0,32	0,49
Достигнутая позитивная идентичность	-	-0,49	-0,88

Примечание: курсивом выделены различия на уровне тенденции, φ- 1,64

Выводы. Таким образом, можно говорить о том, что низкий уровень ПБ ассоциирован с преждевременной и диффузной гендерной идентичностью, при этом у мужчин с низким уровнем ПБ преобладает диффузный тип гендерной идентичности. При средних и высоких уровнях ПБ и у женщин, и у мужчин значимо доминируют два статуса гендерной идентичности, а именно: мораторий и достигнутая позитивная идентичность. Полученные результаты убедительно показывают, что ПБ и гендерная идентичность связаны с уровнями ПБ.

Литература

1. Олександров Ю.М. Интегративно-особистісна модель саморегуляції // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна. Серія Психологія. – Харків, 2008. – № 793, вип. 39. – С. 329-336.
2. Дубовик Ю.Б. Исследование психологического благополучия в пожилом и старческом возрасте/ Ю.Б.Дубовик. - Психологические исследования.- 2011.- №1(15).- С. 75-90.
3. Лепшокова З. Х. Взаимосвязь стратегий адаптации мигрантов с их психологическим благополучием : дис. . канд. психол. наук / З. Х. Лепшокова. - М, 2011. - 220 с.
4. Жуковская, Л. В. Психологическое благополучие и родительские установки женщин : автореф.

канд. психол. наук / Л. В. Жуковская. - СПб., 2011. - 24 с.

5. Воронина А.В. Оценка психологического благополучия школьников в системе профилактической и коррекционной работы психологической службы: автореферат канд. псих.наук / Воронина А.В. - Иркутск, 2002 – 28 с.

6. Фесенко П.П. Осмысленность жизни и психологическое благополучие личности: автореферат дисс. канд.псих.н.: 19.00.01 / П.П. Фесенко. – М., 2005. – 35 с.

7. Кочарян А.С. Личность и половая роль / Кочарян А.С.- Харьков: «Основа», 1996.-127с.

8. Лепешинский Н.Н. Адаптация опросника «Шкалы психологического благополучия» К.Рифф / Н.Н.Лепешинский.- Психологический журнал.- №3.-С.24-37.

9.Эриксон Э. Идентичность: юность, кризис: Пер. с англ. / Эрик Эриксон. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – С.20–306.

10. Marcia J.E. Development and validation of ego-identity status / J.E. Marcia / J. of Personality. – 1966. - p.551-558.

11. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: Монография./ Л.Б.Шнейдер. - М.: МОСУ, 2001 . - 272 с.

Literatura

1. Oleksandrov Ju.M. Integrativno-osobistisna model' samoreguljacii // Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo un-tu im. V.N.Karazina. Serija Psihologija. – Harkiv, 2008. – № 793, vip. 39. – S. 329-336.

2. Dubovik Ju.B. Issledovanie psihologicheskogo blagopoluchchja v pozhilom i starcheskom vozdaste/ Ju.B.Dubovik. - Psihologicheskie issledovanija.- 2011.- №1(15).- S. 75-90.

3. Lepshokova З. X. Vzaimosvjaz' strategij adaptacii migrantov s ih psihologicheskim blagopoluchiem : dis. . канд. psihol. nauk / З. X. Lepshokova. - М, 2011. - 220 s.

4. Zhukovskaja, L. V. Psihologicheskoe blagopoluchie i roditel'skie ustanovki zhenshin : avtoref. kand. psihol. nauk / L. V. Zhukovskaja. - SPb., 2011. - 24 s.

5. Voronina A.V. Ocenka psihologicheskogo blagopoluchija shkol'nikov v sisteme profilakticheskoj i korrekcionnoj raboty psihologicheskoi sluzhby: avtoreferat kand. psih.nauk / Voronina A.V. - Irkutsk, 2002 – 28 s.

6. Fesenko P.P. Osmyslennost' zhizni i psihologicheskoe blagopoluchie lichnosti: avtoreferat diss. kand.psih.n.: 19.00.01 / P.P. Fesenko. – М., 2005.35s.

7. Kocharjan A.S. Lichnost' i polovaja rol' / Kocharjan A.S.- Har'kov: «Osnova», 1996.-127s.

8. Lepeshinskij N.N. Adaptacija oprosnika «Shkaly psihologicheskogo blagopoluchija» K.Riff / N.N.Lepeshinskij.- Psihologicheskij zhurnal.- №3.-S.24-37.

9.Jerikson Je. Identichnost': junost', krizis: Per. s angl. / Jerik Jerikson. – М.: Izdatel'skaja gruppa «Progress», 1996. – S.20–306.

10. Marcia J.E. Development and validation of ego-identity status / J.E. Marcia / J. of Personality. – 1966. - p.551-558.

11. Shnejder L. B. Professional'naja identichnost': Monografija./ L.B.Shnejder. - М.: MOSU, 2001 . - 272 s.

Розділ: Психологія здоров'я та клінічна психологія

УДК 159.9.072.4:616.831-053.67

Functional changes in psychological status after corrective influence on adolescents with mental and physical disturbances (ICP)

Kirillov D. V.

Priority task in the rehabilitation of adolescents with limited abilities is to create favorable conditions for their social adaptation. This category of adolescents is especially needed in timely detection of inherent defects and realizing the potential possibilities of their psychological development with psychological-educational means. [1]

Over the last decades the problems of cerebral palsy are the object of study of many researchers. However, such category as adolescents with cerebral palsy, especially teenagers with severe motor disorders, have been insufficiently studied. Adolescents with such disorders are usually attributed to the group with severe developmental disabilities. There is a need to study adolescents whose severe motor disturbances are combined with impaired visual perception and the development of special rehabilitative programs that consider individual physical and intellectual capabilities [2,3]. In the generally accepted principles of correctional work, we are proposing to include several important additions: using of intact forms of thinking that will be needed in the future to solve the problem focused on success; initiation of visualization process in adolescents in situations where because of the existing motor disorders appear difficulties in movement in the surrounding space.

Key words: adolescents with ICP, visual perception, computer stimulation of images, «lets draw a day», symboldrama, « nonexistent animal», Student's t-test. Приоритетной задачей в реабилитации подростков с ограниченными возможностями является создание благоприятных условий для их социальной адаптации. Эта категория подростков особенно нуждается в своевременном выявлении присущих им дефектов и реализации потенциальных возможностей их психического развития психолого-педагогическими средствами [1].

На протяжении последних десятилетий проблемы детского церебрального паралича являются объектом изучения многих исследователей. Однако такая категория, как подростки с детским церебральным параличом, особенно подростки с тяжелыми формами двигательных нарушений, изучены недостаточно. Подростков с подобными нарушениями принято относить к группе имеющих тяжелое отклонение в развитии. Существует необходимость изучения подростков, у которых тяжелые двигательные нарушения сочетаются с нарушениями визуального восприятия и в разработке специальных коррекционных программ, учитывающих индивидуальные физические и интеллектуальные возможности [2,3]. В общепризнанные принципы коррекционной работы мы предлагаем внести несколько важных дополнений: использование неповрежденных форм мышления, которые в дальнейшем будут необходимы для решения целенаправленной задачи по достижению успеха; инициация процесса визуализации у подростка в ситуациях, когда из-за имеющихся двигательных нарушений возникают трудности передвижения в окружающем пространстве.

Ключевые слова: подростки с ДЦП, зрительное восприятие, компьютерная стимуляция изображений, «нарисуем день», символдрама, «несуществующие животное», критерий Стьюдента.

Пріоритетним завданням в реабілітації підлітків з обмеженими можливостями є створення сприятливих умов для їх соціальної адаптації. Ця категорія підлітків особливо потребує своєчасному виявленні притаманних їм дефектів і реалізації потенційних можливостей їх психічного розвитку психолого-педагогічними засобами [1].

Протягом останніх десятиліть проблеми дитячого церебрального паралічу є об'єктом вивчення багатьох дослідників. Однак така категорія, як підлітки з дитячим церебральним паралічем, особливо підлітки з важкими формами рухових порушень, вивчені недостатньо. Підлітків з подібними порушеннями прийнято відносити до групи що мають важке відхилення в розвитку. Існує необхідність вивчення підлітків, у яких важкі рухові порушення поєднуються з порушеннями візуального сприйняття і в розробці спеціальних корекційних програм, що враховують індивідуальні фізичні та інтелектуальні можливості [2,3]. У загальновизнані принципи корекційної роботи ми пропонуємо внести кілька важливих доповнень: використання непошкоджених форм мислення, які в подальшому будуть необхідні для вирішення цілеспрямованої завдання по досягненню успіху; ініціація процесу візуалізації у підлітка в ситуаціях, коли через наявні рухових порушень виникають труднощі пересування в навколишньому просторі.

Ключові слова: підлітки з ДЦП, зорове сприймання, комп'ютерна стимуляція зображень, «намалюємо день», символдрама, «неіснуючі тварина», критерій Стьюдента.

Problemstatement. Psychological correction is an important link in the system of psychological help to adolescents with ICP, and clearly built model of correctional work, during which work is carried out simultaneously in the «outside world - teenager» enables adolescents with mental and physical disorders increasingly use their own resources in promoting self-development and their socialization and overcome personal problems.

The last researches and publications analysis.

Analysis of medical and psychological literature has shown that one of the main problems of the rehabilitation of adolescents with cerebral palsy is that teenage neurological invalidity, unlike an adult invalidity, has no gradations in severity of the disease. This disease is almost not reviewed any complications depending on the state of a teenager or in connection with the positive dynamics of improvement, being, in fact, a life "label" that creates sustainable public opinion about the irreversibility of accomplished changes in the CNS, and hence - disbelief in the possibility of adolescents with disabilities. [4]

It is worth mentioning that mental retardation in adolescents with ICP is a reversible condition and lends itself to a significant correction [5].

The purpose of the article: Identify changes in the psychological status of adolescents with ICP after using correctional program.

Exposition of basic material.

The main purpose of psychocorrection is to fix of existing violations in the mental development of adolescents, the harmonization of their personality, as well as prevention of abnormalities in the development, due to both internal specifics of mental disorders, and environmental factors. Accounting for developmental models suggests two main directions in psychocorrection:

- the first is a return to the early ontogenetic stages of mental and physical development, activation of these processes with a help of previously unused reserves;
- the second is the focus on the nearest level of adolescent development. The second area involves the stimulation of older adolescents with ICP person and includes the development of their self-esteem, self-respect, an adequate attitude to their physical defect.

The proposed model of psychocorrectional work consists of three main parts: diagnostic, consulting and correctional.

Developed research methods and the results of work have been implemented in practice of Odessa children's specialized clinical sanatorium "Hadzhibey". To implement the diagnostic, consulting and psychological correctional parts of system correctional work we entered the author's method, which is way of organizing the activities. In this work this method is called a "session", which includes diagnostic and corrective exercises, observation, and means (tool) to achieve the intended objectives are images. By this method, we obtain the necessary information about the adolescent, as well as the relations in the system "teenager - society." Diagnostic exercises are aimed at identifying violations of the thinking process (synthesis) in adolescents with mental and physical disorders and in a state of norm. Corrective exercises are performed only on the condition of the entire spectrum of diagnostic and consultation procedures.

During the "session" there is a direct interaction between a psychologist and a teenager in the form of experiential learning. In our work in conjunction with the use of method described above, a "session" in the system of psycho-diagnostic and of correctional work is used the method of stimulation of the image (with allocation of one or more objects). Background images stimulation method «C.S.I.» («Computer simulation images» by Kirillov D.V.) is realize by a complex of computer images, which serve as a background for moving objects. During correcting session teenager captures various objects using their allocation, stimulating the activity of the affected or involved parts of the CNS, and the background moving images, in turn, have a stimulating effect, energizing "motion channel" of space-contrast sensitivity.

The duration of correcting session is 15-20 minutes; number of sessions: 10-15. We have developed and put into practice as a correctional criterion method «L.D.D.» («Lets Draw a Day»), which is aimed to substitute the emotional setting and on the one hand is the opposite with respect to the «inferiority complex», and on the other - promotes the formation in the mind of a teenager positive prospects for the further implementation of the basic necessities of life. Removing both external and internal autopsychological obstacles on the way to the implementation of these requirements, we thus eliminate basic beginnings, that make adolescent mention pathological and neurotized and create a favorable ground for further targeted self-help personality. Study with teenagers in norm or rate performed individually and in groups on the basis of two medium-educational schools of Odessa number 13 and number 73. Time of performance: from 14.00 to 16.00. All subjects, were informed about the aims and objectives of the research on the detection of violations of the synthesis and spatial perception.

As a tool to determine a statistically significant difference was chosen Student's t-test to establish or refute the differences between the mean values of the experimental and control groups at this level of significance. For the chosen significance level $\alpha = 0,01$ we find the critical table value $t_{cr} = 2,59$

Table 1

Results of the study of psychological-diagnosical and correctional work by the author's method «C.S.I» (n=401)

Scale	Mean		t - cr.	Value(p)	Number		Statistical deviations	
	ICP	norm			ICP	norm	ICP	norm
Depressiveness before / after	58	17	5,42	0,99	201	200	0,56	0,93
	35		2,68				-	
Neuroticism before / after	48	35	2,92	0,99	201	200	0,57	0,68
	40		0,62				-	
Reactive aggression before / after	50	29	2,64	0,99	201	200	0,58	0,74
	42		1,68				-	
Spontaneous aggression before / after	41	25	2,15	0,99	201	200	0,58	0,86
	34		1,25				-	
Personal anxiety before / after	45	32	1,63	0,99	201	200	0,70	0,75
	35		0,38				-	
Internal discomfort before / after	31	65	2,09	0,99	201	200	0,63	0,50
	40		2,90				-	
Autistic before / after	65	26	4,75	0,99	201	200	0,81	0,90
	55		2,95				-	

From the analysis of table 1, there results that after the correction mean value improved in each of the seven studied parameters (scales). And by using these changes in our opinion can be obtained a more complete assessment of the emotional state of adolescents with ICP and in norm. The obtained value of t-test -3,085 indicates that the differences between the groups are statistically significant at this level of probability. When comparing the values of the mean for each of the selected scales is monitored positive dynamics for adolescents with psychophysical disturbances (ICP), and for adolescents in a state of norm. Thus, we see the approach of the indicators to the norm.

Table 2

Results of the study of psychological-diagnosical and correctional work by the author's method «C.S.I» (n=401)

Scale	Mean		t - cr.	Value (p)	Number		Statistical deviations	
	ICP	norm			ICP	norm	ICP	norm
Depressiveness	60	19	5,30	0,99	201	200	0,71	0,92
	36		2,47				-	
Anxiety	52	28	3,01	0,99	201	200	0,64	0,81
	40		1,58				-	

From the analysis of Table 2 shows that adolescents with ICP at the beginning of research demonstrated tension and emotional liability, imbalance and a tendency to hysteroid or depressive reactions. During the implementation of the method in the respondents was identified inertness or «viscosity of thinking.» The respondents were not able to classify image, which appeared to them a single copy and were not able to switch to another image. We can assume that this feeling of their own inferiority and imperfection led to an unconscious person care protective reaction to a lower infantile level with sharpening of egocentric traits. In this regard a very important moment for the psychologist on the second and third stages of the work with such adolescents in our view is to identify intact forms of thinking that will be needed in the future to solve the problem focused on success during the remedial exercises. To increase the effectiveness of interventions for medical-psychological-pedagogical correction at these stages should actively engage teachers and medical staff and to explain to them the aims and objectives of this work, as well as to develop a common tactic of therapeutic effect on the behavior of adolescents with ICP.

In adolescents in a state of norm allocated slight increase the level of anxiety that most likely indicates the presence of special state during the research and cannot be treated by us as a property of the individual.

This applies to the individual features that are the increased tendency to experience anxiety in different life situations, including those in which objective characteristics do not predispose to it. After the group discussion results of the method with adolescents in the state of norm they were asked to pass it again. State

of anxiety after correction was significantly reduced both by changing the setting and the reevaluation of own achievements while discussing the results of diagnostic research.

Conclusions

1. Usage of the method «C.S.I» («Computer simulation images») helps to improve spatial perception due to excitation of "motion channel", and at the same time, the use of moving objects on the screen stimulates the formation process of generalization.

2. Usage of the method «L.D.D» («Lets Draw a Day») for the analysis of the level of perception and synthesis with a help of a set of images can be identified and in the future change the process of adaptation, self-identity of respondents with central nervous system pathology and without it. Experimental data suggest high dependence defective, and in some cases and distorted perception of objects of the world, the state of the damaged and involved parts of the CNS in the respondents. The complexity and eccentricity of disturbances in the areas of thinking and perception at lesions of the CNS, the presence of abnormalities in higher mental activity, as well as violations without CNS pathology cause the necessity of corrective use program («L.D.D», «Lets Draw a Day») in the psychological, educational, medical and social rehabilitation of adolescents with ICP.

3. In adolescents without developmental disorders, we revealed increasing the level of anxiety, which may be indicative of its lack of emotional adaptation to the different social situations. This creates a common setting for self-doubt. After the correction this indicator has been significantly reduced.

Thus, we have proved the clinical effectiveness of the used method and chosen a direction for further development of correcting influence programs that must be, used in medical and psychological rehabilitation of adolescents with CNS pathology as well as in its absence.

Literatura

1. Tyurin A.V. Problems of psychological adaptation on ICP. A.V. Tyurin, / MSU. Of M.V. Lomonosov // Internet Journal of MSU. 2000.

2. Mozgovoy V.M. Development and correction of motor function of children and adolescents with intellectual disabilities in a process of physical education. V.M. Mozgovoy / Defectology // 2004 №6 p. 17-21.

3. Popolitov R.O. Research of rayttherapy as a means of correcting the functional activity of the brain of children with ICP. R.O. Popolitov, V.M. Konovalchuk, E.V. Arkhangelska / Scientific notes Tauride National University V.I. Vernadsky. The series «Biology and Chemistry» // - 2011. - T. 24 (63), № 2. - P. 224-230.

4. Killili M. Infantile Cerebral Palsy: A story about how parental love won severe disease. / M. Killili / - St. Petersburg: Peter Combe, 1998. - 288 p. ISBN 5-314-00023-7.

5. Luria A.R.: Higher cortical functions of man. / A.R. Luria // Ed. - St. Petersburg: Piter, 2008. - 621p.

Литература

1. Тюрин А. В. Проблемы психологической адаптации больных ДЦП. А. В. Тюрин, / МГУ им. М. В. Ломоносова // Интернет-журнал МГУ. 2000 г.

2. Мозговой В.М. Развитие и коррекция нарушений двигательной функции детей и подростков с нарушениями интеллекта в процессе физического воспитания. В. М. Мозговой / Дефектология // 2004 №6 с. 17-21.

3. Пополітов Р.О. Дослідження ефективності застосування райттерапії як засіб корекції функціональної активності мозку дітей, які страждають на ДЦП. Р.О. Пополітов, В.М. Коновальчук, Є.В. Архангельська, / Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія „Біологія, хімія”. // - 2011. - Т. 24 (63), № 2. - С. 224-230.

4. Киллили М. Детский церебральный паралич: История о том, как родительская любовь победила тяжелую болезнь. / М. Киллили // - СПб: Питер Ком, 1998. - 288 с. ISBN 5-314-00023-7.

5. Лурия, А.Р.: Высшие корковые функции человека. / А. Р. Лурия // Изд. - Санкт-Петербург: Питер, 2008. - 621с.

УДК 159.196:616.89:614.253:001.8

Уровневые и типологические особенности комплайенса больных с психическими и неврологическими расстройствами

Шестопалова Л.Ф., Кожевникова В.А., Бородавко О.А.

В статье раскрыто содержание феномена комплайенса больных, который рассматривается как система оценок, установок, убеждений, мотиваций и действий пациента, обеспечивающих процесс соблюдения лечебно-реабилитационных рекомендаций. Предложены критерии диагностики его уровня и типа. Определены уровневые и типологические особенности комплайенса больных психическими и неврологическими расстройствами. Исследованы индивидуально-психологические характеристики пациентов, влияющие на формирование их терапевтического поведения: особенности копинг-стратегий в ситуации заболевания и тип отношения к болезни.

Ключевые слова: комплайенс, психические расстройства, неврологические расстройства, лечебно-реабилитационный процесс

У статті розкрито зміст феномена комплайенсу хворих, який розглядається як система оцінок, установок, переконань, мотивацій і дій пацієнта, що забезпечують процес дотримання лікувально-реабілітаційних рекомендацій. Запропоновано критерії діагностики його рівня і типу. Визначено рівневі та типологічні особливості комплайенсу хворих психічними та неврологічними розладами. Досліджено індивідуально-психологічні характеристики пацієнтів, що впливають на формування їх терапевтичного поведінки: особливості копинг-стратегій у ситуації захворювання і тип ставлення до хвороби.

Ключові слова: комплайенс, психічні розлади, неврологічні розлади, лікувально-реабілітаційний процес

The article reveals the content of patients compliance phenomenon, which is regarded as the grading system, attitudes, beliefs, motivations and actions of the patient, ensuring the process of compliance with treatment and rehabilitation recommendations. The diagnostic criteria on the level and type is proposed. Leveled and typological features of compliance with mental and neurological disorders are indentified. It was investigated the individual psychological characteristics of patients influence the formation of their therapeutic behavior – namely, particularly coping strategies in the situation of the disease and the type of relationship to the disease.

Key words: compliance, mental disorders, neurological disorders, treatment and rehabilitation process.

Проблема соблюдения больными назначенного лечения возникла вместе с медициной. Еще две тысячи лет назад Гиппократ рассматривал «ложь пациента в приеме лекарств» как одну из главных причин низкой результативности лечения. Однако лишь в последнее десятилетие эта проблема стала предметом самостоятельных исследований, в процессе которых возник англоязычный термин «комплаиенс» («compliance» – согласие, податливость, уступчивость, приспособление и разделение взглядов).

Насегодняшний день это понятие имеет несколько определений. Различные авторы рассматривают комплайенс как «степень соблюдения пациентом врачебных рекомендаций»; «согласие пациента на медикаментозное лечение»; «отношение фактической терапии к терапии стандарта»; «осознанное сотрудничество между врачом, больным и членами его семьи»; а также как «терапевтический инструмент», который обеспечивает заинтересованность пациента в процессе лечения, способствует точному выполнению врачебных рекомендаций и позволяет объективно судить об эффективности терапии [1 – 5; 7; 16; 17]. Несмотря на различия в толковании понятия комплайенс и подходов к его изучению, практически все исследователи подчеркивают высокую значимость этого феномена в лечебно-реабилитационном процессе [1 – 5; 8 – 11; 16 – 18]. Практика показывает, что зачастую «назначенное лечение» не является началом лечения (по крайней мере, для амбулаторных пациентов). В острых, жизнеопасных ситуациях больной и его родственники, как правило, соглашаются на все формы медицинской помощи, в том числе и на оперативное вмешательство. Совсем иная ситуация складывается при лечении хронических заболеваний, требующих длительной, иногда пожизненной терапии и изменения образа жизни больных. В подобных условиях наблюдается самый широкий спектр поведенческих реакций пациентов: от частичного, эпизодического выполнения врачебных рекомендаций до полного отказа от них.

По данным Всемирной организации здравоохранения, около половины всех больных с различными хроническими заболеваниями не выполняют назначений врача. Примерно 40% больных диабетом, около 60% пациентов с астмой и 70% гипертонической болезнью склонны нарушать терапевтический режим [2]. В целом, только треть взрослых больных независимо от диагноза неукоснительно придерживается рекомендаций по лечению, треть – лишь частично, а остальные отрицают их необходимость [4]. Известно, что около 50% всей информации, полученной от врача, больные, как правило, не запоминают, а в 30% случаев неправильно понимают врачебные рекомендации [4].

Особое значение проблема комплайенса имеет при лечении больных с психическими и неврологическими заболеваниями, у которых достичь терапевтического сотрудничества существенно

сложнее, чем у пациентов с соматической патологией [1; 3; 8; 9; 16; 17]. Существующая в обществе устойчивая стигматизация психически больных также является значимым фактором, снижающим их комплаентность. По литературным данным, до 80% пациентов с психическими расстройствами (в том числе до 90% больных шизофренией) не соблюдают врачебных назначений [3].

Несмотря на актуальность и высокую медико-социальную значимость проблемы приверженности больных терапевтическому режиму, многие ее аспекты до настоящего времени остаются мало разработанными. На сегодня отсутствуют научно обоснованные представления о закономерностях, условиях, механизмах и этапах формирования и функционирования комплаенса пациентов. Не определены основные группы факторов, способствующих/препятствующих формированию оптимального комплаенса разных контингентов больных; не изучены особенности их взаимосвязи и прогностическая значимость. Крайне недостаточно современных, высокоинформативных методов диагностики комплаенса у разных групп пациентов и, особенно, у больных психическими и неврологическими заболеваниями.

Таким образом, целью данной работы было определить уровневые и типологические особенности комплаенса больных с психическими и неврологическими расстройствами.

Было обследовано 43 больных. 20 пациентов с психическими расстройствами (ПР): с шизофренией, рекуррентным депрессивным расстройством легкой и умеренной степени тяжести и биполярным аффективным расстройством (текущим депрессивным эпизодом). 23 больных неврологических расстройствами (НР): различными формами сосудистых заболеваний головного мозга. 18 мужчин и 25 женщин. Средний возраст пациентов составил $43,25 \pm 14,80$ года.

Психодиагностический метод был реализован с помощью следующих методик. Применялись специально разработанные психодиагностические методики, направленные на оценку различных параметров комплаенса пациентов: «Методика диагностики уровня комплаентности» (Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевникова, О.А. Бородавко, 2014) [13], «Методика диагностики типа комплаенса больных» (Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевникова, О.А. Бородавко, 2014) [12], «Методика диагностики копинг-стратегий личности в ситуации заболевания» (Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевникова, О.А. Бородавко, 2014) [14], «Методика диагностики психологической готовности к изменениям» (Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевникова, О.А. Бородавко, 2014) [15]. Также использовалась методика «Тип отношения к болезни» (А.Е. Личко, Л.И. Вассерман, Б.В. Иовлев, 1987) [6]. Для обработки полученных данных использовался метод установления достоверности различий выборок (U-критерий Манна-Уитни, ϕ -критерий Фишера), корреляционный анализ (коэффициент корреляции r -Спирмена). При обработке данных применялся пакет статистических программ SPSS 15.0.

Мы рассматривали комплаенс как систему оценок, установок, убеждений, мотиваций и действий пациента, обеспечивающих процесс соблюдения лечебно-реабилитационных рекомендаций. Основными характеристиками комплаенса является его уровень и тип. Уровень комплаенса (комплаентность) является динамической характеристикой, отражающей реализованное в поведении согласие на лечение, готовность к терапевтическому сотрудничеству и участию в длительных лечебно-реабилитационных программах. Тип комплаенса представляет собой его содержательную характеристику, отражающую индивидуальные особенности системы оценок, установок, убеждений, мотиваций и действий пациента в ходе лечебно-реабилитационного процесса.

На основании результатов собственных исследований и анализа литературных данных, были определены критерии диагностики уровня комплаенса (комплаентности). Уровень комплаентности диагностируется на основании определения места и роли мотивации лечения в мотивационной сфере личности. Высокий уровень характеризуется согласованностью мотивации лечения с основными смыслообразующими и побудительными мотивами больных. При этом система их представлений и установок о назначениях врача является целостной и отражает внутреннюю направленность на достижение выздоровления или улучшения состояния здоровья. Средний уровень определяется при недостаточной согласованности мотивации лечения пациентов с их основными смыслообразующими и побудительными мотивами, индифферентном отношении к врачебным назначениям и недостаточности внутренней мотивации лечения. Для низкого уровня характерна диссоциация мотивации лечения и смыслообразующих, побудительных мотивов личности, формальное отношение к назначениям врача и доминирование внешней мотивации при их выполнении.

Также были разработаны основные и дополнительные критерии диагностики типа комплаенса больных. Основными критериями диагностики типа комплаенса являются: 1) характер представлений и установок пациентов о процессе лечения и его результатах, 2) особенности мотивации лечения и выздоровления, 3) критичность к симптомам заболевания, 4) готовность к изменению стиля жизни, 5) уровень ответственности за результаты лечения. Дополнительными критериями диагностики типа комплаенса выступают: 1) особенности копинг-стратегий пациентов в ситуации заболевания, 2) тип отношения к болезни и 3) уровень психологической готовности к изменениям.

На основании данных критериев выделено 8 основных типов комплаенса пациентов: 1) конструктивный, 2) формальный, 3) пассивный, 4) симбиотический, 5) нестабильный, 6) негативистический, 7) дефицитарный и 8) смешанный (см. табл. 1).

Таблица 1

Характеристика типов комплайенса пациентов

Тип комплайенса	Характеристика типа
Конструктивный	Осознание симптомов и последствий заболевания, направленность на достижение выздоровления (улучшения состояния здоровья), реалистические ожидания от проводимого лечения, оптимальное доверие к врачу, готовность к изменению стиля жизни, способность разграничивать собственную ответственность и ответственность врача за результаты лечения.
Формальный	Доминирование внешней мотивации лечения, декларативная готовность к изменению стиля жизни, формальное отношение к врачебным назначениям, низкий уровень ответственности.
Пассивный	Недостаточность внутренней мотивации лечения, инертность, фаталистические установки, пассивное выполнение лечебно-реабилитационных мероприятий, недостаточная готовность к изменению стиля жизни, низкий уровень ответственности.
Симбиотический	Зависимость от врача, идеализация его образа, тревожность, стремление избежать ответственности, инфантильное поведение, низкая готовность к изменению стиля жизни.
Нестабильный	Неустойчивость поведенческих реакций больного в ходе лечения, недостаточная организованность, амбивалентное отношение к врачебным рекомендациям, диспропорция системы ответственности.
Негативистический	Отрицание болезни и необходимости лечения, отказ (полный либо частичный) от выполнения врачебных назначений.
Дефицитарный	Отсутствие критики к симптомам болезни в сочетании с проявлениями когнитивного дефицита, неадекватность поведенческих реакций в ходе лечения, низкий уровень ответственности.
Смешанный	Значительная представленность черт нескольких типов комплайенса одновременно.

По данным исследования, у больных НР и ПР в целом доминирует умеренный уровень комплайентности (51,2%). У 30,2% пациентов отмечается низкий уровень, у 18,6% – высокий. При этом у больных НР высокая комплайентность встречается достоверно чаще, чем у пациентов с ПР (30,4% и 5,0% соответственно, $p \leq 0,01$). Система представлений о необходимом лечении у больных НР является достаточно целостной, отражает их внутреннюю направленность на достижение цели выздоровления или улучшения состояния своего здоровья. Для больных ПР в основном характерна внешняя мотивация выполнения врачебных назначений, декларация их важности и необходимости в сочетании с отсутствием чувства перспективы выздоровления.

В целом у больных доминирует смешанный тип комплайенса (67,4%) (см. табл. 2). Формальный тип диагностируется у 9,4% пациентов, негативистический – у 6,9%, симбиотический, нестабильный, дефицитарный – у 4,7%, пассивный – у 2,3% больных. У пациентов с НР, кроме смешанного типа (69,6%), были представлены формальный (17,4%), симбиотический (8,7%) и нестабильный (4,3%) типы. У больных ПР наряду со смешанным типом (65,0%) имеют место негативистический (15,0%), дефицитарный (10,0%), пассивный (5,0%) и нестабильный (5,0%) комплайенс.

Таблица 2

Результаты исследования представленности типов комплайенса у больных НР и ПР (в %)

Тип комплайенса	Больные		
	общая группа, N=43	больные НР, n=23	больные ПР, n=20
Конструктивный	-	-	-
Формальный	9,4	17,4	-
Пассивный	2,3	-	5,0
Симбиотический	4,7	8,7	-
Нестабильный	4,7	4,3	5,0
Негативистический	6,9	-	15,0
Дефицитарный	4,7	-	10,0
Смешанный	67,4	69,6	65,0

В структуре смешанного комплайенса больных НР доминируют признаки формального, симбиотического и пассивного типов. В смешанном комплайенсе больных ПР преобладают черты формального, нестабильного, негативистического, дефицитарного и пассивного. У пациентов с ПР больше, чем у больных НР, выражены признаки негативистического комплайенса ($1,33 \pm 0,86$ и $0,25 \pm 0,44$ балла соответственно, $p < 0,05$).

Комплайенс больных в значительной степени связан с их индивидуально-психологическими характеристиками, прежде всего, с особенностями реагирования на заболевание и спецификой копинг-стратегий (см. рис. 1, 2).

Рис. 1. Взаимосвязь между уровнем комплайентности пациентов, их копинг-стратегиями в ситуации заболевания и типом отношения к болезни.

Примечания. КС – копинг-стратегии личности в ситуации заболевания; ТОБ – тип отношения к болезни.

Так, повышению уровня комплайентности способствуют копинги, направленные на поиск социальной поддержки, доверие к традиционным медицинским способам лечения и диагностики, а также тревожный тип отношения к болезни. Снижение уровня комплайентности связано со склонностью к конфронтации в ситуации заболевания и дезадаптивными типами реагирования на болезнь (меланхолическим, апатическим, эгоцентрическим, дисфорическим).

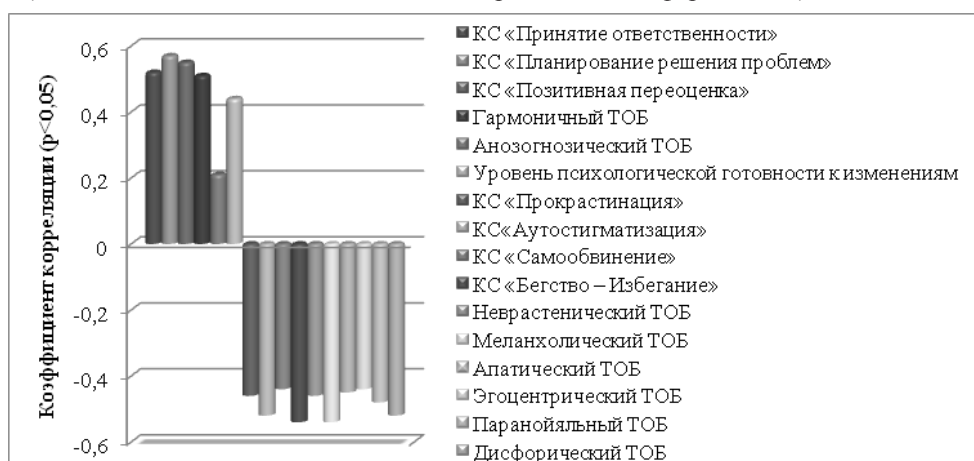

Рис. 2. Взаимосвязь между конструктивным типом комплайенса пациентов, их копинг-стратегиями в ситуации заболевания и типом отношения к болезни.

Примечания. КС – копинг-стратегии личности в ситуации заболевания; ТОБ – тип отношения к болезни.

Формирование конструктивного комплайенса пациентов связано с широким диапазоном продуктивных копинг-стратегий («Принятие ответственности», «планирование решения проблем», «Позитивная переоценка»), гармоничным типом отношения к болезни и высоким уровнем психологической готовности к изменениям. Затрудняют его установление деструктивные стратегии совладания в ситуации заболевания («Прокрастинация», «Аутостигматизация», «Самообвинение», «Бегство – Избегание»), дезадаптивные виды отношения к болезни (неврастенический, меланхолический, апатический, эгоцентрический, паранойяльный, дисфорический), а также низкий уровень психологической готовности к изменениям, склонность к абсолютизации негативного и позитивного опыта.

Таким образом, комплайенс представляет собой систему оценок, установок, убеждений, мотиваций и действий пациента, обеспечивающих процесс соблюдения лечебно-реабилитационных рекомендаций. Основными характеристиками комплайенса является его уровень и тип. В целом у больных неврологическими и психическими расстройствами доминирует средний уровень комплайентности и смешанный тип комплайенса. У пациентов с неврологическими заболеваниями чаще, чем у больных психическими расстройствами, отмечается высокая комплайентность. В структуре смешанного комплайенса у пациентов с неврологическими заболеваниями преобладают черты формального, симбиотического и пассивного типов. В смешанном комплайенсе больных психическими расстройствами доминируют признаки формального, нестабильного, негативистического, дефицитарного и пассивного типов. Формирование комплайенса пациентов связано с рядом их индивидуально-психологических особенностей. Повышению его уровня способствуют копинги, на-

правленные на поиск социальной поддержки, доверие к традиционным медицинским способам лечения и диагностики, а также тревожный тип реагирования на заболевание. Снижение уровня комплаентности сопряжено с деструктивными стратегиями совладания в ситуации заболевания и дезадаптивными типами реагирования на болезнь. Установление конструктивного типа комплаенса связано с широким диапазоном продуктивных копинг-стратегий, гармоничным типом отношения к болезни и высоким уровнем психологической готовности к изменениям. Затрудняют его формирующие деструктивные стратегии совладания в ситуации заболевания, дезадаптивные виды отношения к болезни, а также склонность к абсолютизации негативного и позитивного опыта.

Полученные результаты могут быть использованы при разработке психокоррекционных мероприятий, направленных на оптимизацию комплаенса различных категорий пациентов, в том числе, больных психическими и неврологическими расстройствами.

Литература

1. Банщиков Ф.Р. **Комплаенс в психиатрии: реальность и перспективы** / Ф.Р. Банщиков // *Обозрение психиатрии и медицинской психологии*. – 2006. – Т.3, № 4. – С. 9–11.
2. Гуревич К.Г. **Комплаенс больных, получающих гипотензивную терапию** / К.Г. Гуревич // *Качественная клиническая практика*. – 2003. – №4. – С.53-58.
3. Данилов Д.С. **Предикторы некомплаенса и дифференцированный подход к оптимизации терапевтического сотрудничества больных шизофренией** / Д.С. Данилов // *Психиатрия и фармакотерапия*. – 2008. – Том 10, №3. – С. 16 – 22.
4. *Клиническая психология: [учебник]* / под ред. Б.Д. Карвасарского. - [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2006. – 960 с.
5. Лапин И.П. **Плацебо и терапия** / И.П. Лапин. – СПб.: Лань, 2000. – 224 с.
6. **Методика для психологической диагностики типов отношения к болезни. Методические рекомендации** / [под ред. А.Е. Личко]. – Ленинград, 1987. – 27 с.
7. Смулевич А.Б. **Психокардиология** / А.Б. Смулевич, А.Л. Сыркин, М.Ю. Дробижев, С.В. Иванов. – М.: ООО «Медицинское информационное агенство», 2005. – 784 с.
8. Шестопалова Л.Ф. **Особенности комплаенса больных с алкогольной зависимостью** / Л.Ф. Шестопалова // *Аддикция в современном научном пространстве: междунар. научн.-практ. конф.* – Курск, 2012. – С.152 – 156.
9. Шестопалова Л.Ф. **Комплаенс больных с алкогольной зависимостью: монография** / Л.Ф. Шестопалова, Н.Н. Лесная. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2012. – 156 с.
10. Шестопалова Л.Ф. **Психологія лікувального процесу: сучасні проблеми та перспективи дослідження** / Л.Ф. Шестопалова // *Медицинская психология*. – 2006. – № 1(4). – С. 30 – 32.
11. Шестопалова Л.Ф. **Особливості терапевтичного альянсу у хворих на психічні та неврологічні розлади** / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевнікова, О.О. Бородавко // *Український вісник психоневрології*. – 2011. – Т. 19, № 2 (67). – С. 74 – 76.
12. Шестопалова Л.Ф. **Методика діагностики типу комплаєнсу хворих: науковий твір** [Текст] / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевнікова, О.О. Бородавко. – № 53116 від 14.01.2014 р.
13. Шестопалова Л.Ф. **Методика діагностики рівня комплаєнтності: науковий твір** [Текст] / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевнікова, О.О. Бородавко. – № 53115 від 14.01.2014 р.
14. Шестопалова Л.Ф. **Методика діагностики копинг-стратегій особистості в ситуації захворювання: науковий твір** [Текст] / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевнікова, О.О. Бородавко. – № 53117 від 14.01.2014 р.
15. Шестопалова Л.Ф. **Методика діагностики психологічної готовності до змін: науковий твір** [Текст] / Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевнікова, О.О. Бородавко. – № 53118 від 14.01.2014 р.
16. Colom J. **Clinical factors associated with treatment noncompliance in euthymic bipolar patients** / Colom J. // *Clin. Psychiat.* – 2000. – Vol. 8. – P. 549 – 555.
17. Linden M. **A prospective study of factors influencing adherence to a continuous neuroleptic treatment program in schizophrenia patients during 2 years** / M. Lindel // *Schizophr Bull.* – 2001. – 27 (4). – P. 585 – 96.
18. Stevenson F.A. **A systematic review of the research on communication between patients and health care professionals about medicines: the consequences for concordance** / F.A. Stevenson, K. Cox, N. Britten // *Health Expectations*. – 2004. – Vol. 7. – P. 235 – 245.

Literatura

1. Banshnikov F.R. **Komplaens v psihiatrii: realnost i perspektivy** / F.R. Banshnikov // *Obozrenie psihiatrii i medicinskoj psihologii*. – 2006. – Т.3, № 4. – С. 9–11. (in Russian)
2. Gurevich K.G. **Komplaens bolnyh, poluchajushhih gipotenzivnuju terapiju** / K.G. Gurevich // *Kachestvennaja klinicheskaja praktika*. – 2003. – №4. – С.53-58. (in Russian)
3. Danilov D.S. **Prediktory nonkomplaensa i differencirovannyj podhod k optimizacii terapeuticheskogo sotrudnichestva bolnyh shizofreniej** / D.S. Danilov // *Psihiatrija i farmakoterapija*. – 2008. – Том 10, №3. – С. 16 – 22. (in Russian)
4. *Klinicheskaja psihologija: [uchebnik]* / pod red. B.D. Karvasarskogo. - [2-e izd.]. – SPb.: Piter, 2006. – 960 s. (in Russian)

5. Lapin I.P. Placebo i terapija / I.P. Lapin. – SPb.: Lan, 2000. – 224 s.
6. Metodika dlja psihologicheskoi diagnostiki tipov otnoshenija k bolezni. Metodicheskie rekomendacii / [pod red. A.E. Lichko]. – Leningrad, 1987. – 27 s. (in Russian)
7. Smulevich A.B. Psihokardiologija / A.B. Smulevich, A.L. Syrkin, M.Ju. Drobizhev, S.V. Ivanov. – M.: OOO «Medicinskoe informacionnoe agenstvo», 2005. – 784 s. (in Russian)
8. Shestopalova L.F. Osobennosti komplajensa bol'nyh s alkohol'noj zavisimost'ju / L.F. Shestopalova // Addicija v sovremennom nauchnom prostranstve: mezhdunar. nauchn.-prakt. konf. – Kursk, 2012. – S.152 – 156. (in Russian)
9. Shestopalova L.F. Komplajens bol'nyh s alkohol'noj zavisimost'ju: monografija / L.F. Shestopalova, N.N. Lesnaja. – H.: HNU imeni V. N. Karazina, 2012. – 156 s. (in Russian)
10. Shestopalova L.F. Psihologija likuval'nogo procesu: suchasni problemi ta perspektivi doslidzhennja / L.F. Shestopalova // Medicinskaja psihologija. – 2006. – № 1(4). – S. 30 – 32. (in Ukrainian)
11. Shestopalova L.F. Osoblivosti terapevtichnogo al'jansu u hvorih na psihichni ta nevrologichni rozladi / L.F. Shestopalova, V.A. Kozhevnikova, O.O. Borodavko // Ukraïns'kij visnik psihonevrologii. – 2011. – T. 19, № 2 (67). – S. 74 – 76. (in Ukrainian)
12. Shestopalova L.F. Metodika diagnostiki tipu komplajensu hvorih: naukovij tvir [Tekst] / L.F. Shestopalova, V.A. Kozhevnikova, O.O. Borodavko. – № 53116 vid 14.01.2014 r. (in Ukrainian)
13. Shestopalova L.F. Metodika diagnostiki rivnja komplajentnosti: naukovij tvir [Tekst] / L.F. Shestopalova, V.A. Kozhevnikova, O.O. Borodavko. – № 53115 vid 14.01.2014 r. (in Ukrainian)
14. Shestopalova L.F. Metodika diagnostiki koping-strategij osobistosti v situacii zahvorjuvannja: naukovij tvir [Tekst] / L.F. Shestopalova, V.A. Kozhevnikova, O.O. Borodavko. – № 53117 vid 14.01.2014 r. (in Ukrainian)
15. Shestopalova L.F. Metodika diagnostiki psihologichnoi gotovnosti do zmin: naukovij tvir [Tekst] / L.F. Shestopalova, V.A. Kozhevnikova, O.O. Borodavko. – № 53118 vid 14.01.2014 r. (in Ukrainian)
16. Colom J. Clinical factors associated with treatment noncompliance in euthymic bipolar patients / Colom J. // Clin. Psychiat. – 2000. – Vol. 8. – P. 549 – 555.
17. Linden M. **A prospective study of factors influencing adherence to a continuous neuroleptic treatment program in schizophrenia patients during 2 years** / M. Lindel // Schizophr Bull. – 2001. – 27 (4). – P. 585 – 96.
18. Stevenson F.A. A systematic review of the research on communication between patients and health care professionals about medicines: the consequences for concordance / F.A. Stevenson, K. Cox, N. Britten // Health Expectations. – 2004. – Vol. 7. – P. 235 – 245.

Розділ: Юридична психологія

УДК 159.9:34 (075.8)

Соціально-психологічна адаптація засуджених жінок у виправних установах

Помацалюк А. Р.

Дана стаття присвячена вивченню соціально-психологічної адаптації засуджених жінок у виправних установах. Метою даного дослідження є визначення особливостей протікання соціально-психологічної адаптації засуджених жінок, які відбувають покарання у виправних установах. За допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда та методики вимірювання соціальної адаптивності особистості О. Г. Посипанова ми можемо діагностувати висловлювання про людину, про її спосіб життя, переживання, думки, звички, стиль поведінки, які завжди можна співвіднести з нашим власним способом життя. Визначені особливості протікання соціально-психологічної адаптації засуджених жінок, різних груп досліджуваних, які відбувають покарання у виправній установі.

Ключові слова: соціальна ізоляція, адаптація, емоційний дискомфорт, самосприйняття, виправна установа.

Стаття посвящена изучению социально-психологической адаптации осужденных женщин в исправительных учреждениях. Целью статьи является выявление особенностей протекания социально-психологической адаптации осужденных женщин, отбывающих наказание в исправительных учреждениях. С помощью методики диагностики социально-психологической адаптации К. Роджерса и Р. Даймонда и методики измерения социальной адаптивности личности А. Г. Посыпанова мы можем диагностировать высказывания о человеке, о ее образе жизни, переживания, мысли, привычки, стиль поведения, которые всегда можно соотнести с нашим собственным образом жизни. Определены особенности протекания социально-психологической адаптации осужденных женщин, разных групп испытуемых, отбывающих наказание в исправительном учреждении.

Ключевые слова: социальная изоляция, адаптация, эмоциональный дискомфорт, самовосприятие, исправительное учреждение.

The article examines socio-psychological adaptation of female convicts in correctional institutions. The purpose of the article is to determine the characteristics of law socio-psychological adaptation of convicted women serving sentences in correctional institutions take place. Using diagnostic techniques of socio-psychological adaptation of K. Rogers and R. Diamond and techniques for measuring social adaptation of a person of A.G. Posypanova, we can diagnose statements about people, about their lifestyle, experiences, thoughts, habits, style of behavior, which can always be correlated with our own way of life. The features of the flow of social-psychological adaptation of women prisoners, different groups of examinees who are serving time in prison were defined.

Key words: social isolation, adaptation, emotional discomfort, self-perception, a correctional institution.

Постановка проблеми. Соціальна ізоляція людини – потужний фактор модифікації людської поведінки. Психіка кожної людини по-різному реагує на цей фактор.

Виправні установи ламають звичний уклад життя будь-якої людини, відриваючи індивіда від рідних, близьких людей, прирікаючи на роки важкого приреченого існування [8]. З моменту прибуття до виправної установи, людина переживає складний період адаптації до нового середовища, до незвичних умов праці та побуту, нового соціального оточення, специфічним вимогам режиму відбування кримінального покарання та ін.

Реалізація кримінально-виконавчого законодавства, реформування кримінально-виконавчої системи в сучасних умовах висувують на передній план проблему виправлення і ресоціалізації особистості засудженого, попередження його дезадаптації, корекції негативних психологічних характеристик [10].

Перебування в соціальній ізоляції надає сильний вплив на особистість людини, її подальшу долю, так як наслідком відбування покарання у вигляді позбавлення волі є дезадаптація людини, в результаті якої відбувається звуження спектра можливостей засудженого пристосуватися в постпенітенціарний період до існуючих норм права і моралі, умов життя на свободі. Крім того, порушуються форми взаємодії засудженого після звільнення від відбування покарання із соціальним середовищем на волі, що перешкоджає формуванню у нього адекватної реакції на життєві ситуації, самореалізації.

Найбільш важко засуджені переносять початковий період перебування в умовах ізоляції [3; 9]. Важливу роль в полегшенні адаптації новоприбулих засуджених до життя в умовах виправної установи належить відділу соціально-виховної та психологічної роботи.

Таким чином, головним завданням пенітенціарних установ є створення необхідних умов для адаптації засуджених. Причому адаптація повинна відбуватися послідовно: пристосування до офіційних норм і правил гуртожитку в установі, пристосування до конкретного колективу, групи. Цей

процес для засудженого включає: ознайомлення з офіційними і неофіційними правилами поведінки; виборче прийняття цих правил; вироблення тактики поведінки; заняття відповідної ролі в середовищі засуджених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що проблема соціально-психологічної адаптації особистості вивчається в рамках різних галузей психології: соціальна психологія, юридична психологія, психологія праці, медична психологія та інші.

Соціально-психологічна адаптація особистості – складне явище, пропорційно взаємопов'язане з особливостями прояву індивідуально-психологічних властивостей людини. Дану проблему в зарубіжній психології вивчали такі дослідники, як Б. Беттельхайм, В. Франкл, Е. Гофман та інші [2; 4].

Окремі питання, пов'язані з проблемами дезадаптації, адаптації та реадaptaції особистості в умовах позбавлення волі, знайшли відображення в роботах педагогічних психологів (соціалізація особистості в ускладнених умовах), юридичних психологів (психологічна сутність злочину і покарання), пенітенціарних психологів (психологія особистості відбуває покарання) Ф. Б. Березіна, С. А. Беличева, Ц. П. Короленко, В. П. Соколова, Л. Є. Паніна, А. І. Ушатікова, Ю. А. Олександрівського, Ю. А. Алфьорова, М. Н. Гернета, В. Є. Емінова, А. Т. Потьомкіній, Ю. М. Антоняна [5; 6; 7].

Незважаючи на те, що проблема соціально - психологічної адаптації особистості має широке висвітлення в науковій літературі, але необхідно відзначити, що існує досить мало досліджень з вивчення адаптації засуджених на різних етапах відбування покарання. Вивчення даного феномена допоможе побачити проблеми протікання негативної адаптації новоприбулих засуджених, що в свою чергу може стати перспективою розвитку психокорекційних програм для оптимізації процесу адаптації засуджених на початковому етапі відбування покарання. Все це зумовило вибір теми та її актуальність.

Мета роботи: виявлення особливостей протікання соціально-психологічної адаптації засуджених жінок, які відбувають покарання у виправних установах.

Для здійснення поставленої мети були використані наступні методики: діагностика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда; методика вимірювання соціальної адаптивності особистості О.Г. Посипанова. Дані методики містять висловлювання про людину, про її спосіб життя, переживання, думки, звички, стиль поведінки, які завжди можна співвіднести з нашим власним способом життя.

У даному дослідженні брали участь 82 жінки, які відбувають покарання в Качанівській виправній колонії № 54, м. Харкова. Дана вибірка була поділена на дві групи досліджуваних: до першої групи – відносяться засуджені жінки, які відбувають покарання у виправній установі від 3-х до 6 місяців, до другої групи - відносяться засуджені жінки, які відбувають покарання у виправній установі один рік.

Розглянемо результати отриманих даних. Дані свідчать про наявність індивідуальних відмінностей усередині першої групи за наступними шкалами: «прийняття себе», «неприйняття себе», «зовнішній контроль» та «домінування».

Можна сказати, що рівень соціально - психологічної адаптації у групи жінок, які відбувають покарання у виправній установі 3-6 місяців, з різними відхиленнями нижче норми за наступними шкалами: «дезадаптивність» (62,3%), «брехливість +» (13%), «неприйняття себе» (11%), «зовнішній контроль» (16%), «домінування» (4%), і «відомість» (8%).

Середні показники за шкалою «адаптивність» у засуджених експериментальної групи, що знаходяться в межах норми (83,3%), говорять про успішні умови адаптації до змінюваних умов середовища, але враховуючи середні показники за шкалою «дезадаптивність», можна побачити, що у першої групи жінок в цілому оцінка занижена (62,3%), до того ж даний показник свідчить про відхилення від норми, що говорить про неефективне пристосування засуджених до умов соціального середовища.

За шкалою «прийняття інших» груповий показник (18%) потрапляє в середню (тобто прийняття інших залежить від більшості факторів) зону значущості і свідчать про присутність у засуджених толерантності до людей, умінні приймати їх такими, які вони є.

«Емоційний дискомфорт» (20%) за показниками перевершує шкалу «емоційний комфорт» (15%), що вказує на занепокоєння, неврівноваженість, образи, невпевненість у собі, напругу, песимізм, тривожність. Емоційний дискомфорт - це негативні емоції, які руйнують життя. Засудженні постійно перебувають в пригніченому стані, у них виникають нав'язливі думки або необґрунтовані страхи, вони невпевнені у собі, страждають від заниженої самооцінки. Основними причинами цього стану є важкі міжособистісні відносини, проблеми з дітьми або батьками, з сексуальним партнером, проблеми в спілкуванні з колегами або начальством, незадоволеність своєю роботою або зовнішнім виглядом, засудження або дискримінація з боку інших людей - одним словом все те, без чого немислиме наше життя.

Помірні показники за шкалою «внутрішній контроль» (47%) свідчать про вміння засуджених керувати собою і власними вчинками, умінні покладатися на свої сили, уміння наполегливо працювати, говорять про наполегливість, діяльність, енергійність. Незважаючи на це, протилежна шкала показує інший показник (16%), що свідчить про зворотні результати (невміння самостійно приймати рішення, розгубленість, невміння працювати без втручання інших людей), до того ж за даною шкалою виявлено відхилення від норми.

Низькі показники за шкалами «прийняття себе» (29%) і «неприйняття себе» (11%), що знаходяться нижче норми вказують на виникнення сумніву в собі, безвольність, зневагу до себе. Це

може бути пов'язано з соціальною неповноцінністю і почуттям провини.

Так само виявлено відхилення за шкалою «відомість», де результат виявився нижче норми в два рази, що вказує на м'якість у відносинах з іншими людьми, поступливість, нездатність звільнитися від впливу інших людей, брак власних переконань.

Шкала «ескапізм» з результатом вище середнього (21%) вказує на відхід від труднощів, виправдання невдач зовнішніми обставинами, мрійливість, довге переживання образ.

Рівень брехливості по негативній шкалі в нормі (18,3%), що говорить про соціальну бажаність, свідому відповідність соціальним нормам, що не можна сказати про шкалу «брехливість +» (13%), що вказує на нещирість у відповідях засуджених, що може бути пов'язано зі спробою представити себе в кращому світлі, справити сприятливе враження.

Таким чином, аналіз середніх значень за методикою «Соціально-психологічна адаптація» К. Роджерса і Р. Даймонда, показав, що у жінок першої групи рівень соціально-психологічної адаптації нижче норми, що вказує на неефективне пристосування до умов соціального середовища з закріпленням негативних якостей. У зв'язку з цим, у засуджених простежується занепокоєння, неврівноваженість, образи, невпевненість у собі, напруга, песимізм, тривожність, розгубленість, сумніви у собі, безвольність, презирство до себе. Вони очікують негативних оцінок і несприятливе до себе ставлення, агресивну реакцію, загрозу своїй самоповазі (низькі значення за шкалою «емоційний дискомфорт»).

При розгляді даних, отриманих за допомогою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда в контрольній групі (жінки другої групи) були виявлені наступні показники за шкалами. За шкалою «адаптивність» спостерігається високий показник, що знаходиться в межах норми (129%), що говорить про успішні умови адаптації до змінюваних умов середовища.

Так само у даної групи показник за шкалою «дезадаптивність» знаходиться в нормі (69,3%), не перевищуючи середній показник, що свідчить про ефективне пристосування до умов соціального середовища.

Результати за шкалою «прийняття себе» (34%) свідчать про присутність у засуджених почуття власної цінності, здатності розуміти себе, що не можна сказати про отримані низькі значення за шкалою «неприйняття себе» (15,3%), що вказує на сумніви в собі, безвольність, зневагу до себе. Таким чином, можна сказати, що все ж таки більшість засуджених жінок приймають ті сторони своєї особистості, які в собі не подобаються, ті емоції, які засуджуються суспільством, системою або родиною. Але це прийняття може призвести до егоїзму.

Порівнюючи середні показники за шкалами «прийняття інших» і «неприйняття інших», можна відзначити у засуджених зосередженість на собі, байдужість до оточуючих, відсутність прагнення до спілкування, неприязнь до оточуючих.

«Емоційний дискомфорт» (22,3%) за показниками перевершує шкалу «емоційний комфорт» (18%), що вказує на занепокоєння, неврівноваженість, образи, невпевненість у собі, напругу, песимізм, тривожність. Що ми бачили і в групі жінок, які перебувають у виправному закладі 3-6 місяців.

Середні значення, отримані за шкалами «домінування» (7,3%) і «відомість» (15%) свідчать про можливу м'якість у відношенні з іншими людьми, поступливість, нездатність звільнитися від впливу інших людей, брак власних переконань. Жінки з цієї групи не здатні відстоювати свою думку, їм не вистачає волі і сил для досягнення цілей, самореалізації та самовдосконалення. Як правило, вони легко піддаються чужому впливу, їх легко переконати, так як жінки не здатні чинити опір навколишньому світу. Їхні вчинки і їх поведінка часто непередбачувані, так як ними рухає не мета і її досягнення, а навколишня обстановка, де вони вибирають шлях найменшого опору.

Рівень брехливості, як і в першій групі, по негативній шкалі в нормі (16%), що говорить про соціальну бажаність, свідому відповідність соціальним нормам.

Таким чином, аналіз середніх значень за методикою «Соціально-психологічна адаптація» К. Роджерса і Р. Даймонда, показав, що засуджені жінки, що відбувають покарання у колонії рік, успішно адаптуються до факторів позбавлення волі.

Далі ми розглянемо значущі відмінності між вибірками (Див.табл. 1).

Таблиця 1

Значущі відмінності за методикою соціально-психологічної адаптації особистості в групах досліджуваних

Інтегральні показники	Перша група жінок (3-6 місяців)		Друга група жінок (рік)		Критерій знач-ті Манна - Уїтні
	Середнє значення	Стандартне відхилення	Середнє значення	Стандартне відхилення	
Адаптація	57	3,2	66	11,1	0,05
Самоприйняття	70,2	9,4	69	14	-
Прийняття інших	59	12,2	61	20,4	-
Емоційна комфортність	58	12	45,3	5,1	0,01
Інтернальність	68	10,4	62,2	7	0,05
Прагнення до домінування	50	18,2	49	8	-

Як видно з таблиці 1, жінки, які відбувають покарання 3-6 місяців відрізняються від жінок, що знаходяться рік у виправній установі за наступними шкалами: адаптація, емоційна комфортність і інтернальність. Також у першій групі відзначається тривожність, занепокоєння, неврівноваженість, образи, невпевненість у собі, напруга. Такі люди ставляться до оточуючих обережно, відчужено, але варто зауважити, в певних ситуаціях вміють покладатися на свої сили, наполегливі, відповідальні та діяльні.

Таким чином, досліджувані першої групи які відбувають покарання 3-6 місяців, менш адаптовані до життя в нових умовах, ніж досліджувані другої групи які відбувають покарання один рік, у зв'язку з різною виразністю таких механізмів адаптації, як самосприйняття і емоційний дискомфорт. Тобто, за шкалою «самосприйняття» значущих відмінностей не виявлено. Це вказує на те, що засуджені, незалежно від терміну відбування покарання відчувають сумнів в собі, безвольність, презирство до себе. Що може бути пов'язано з соціальною неповноцінністю і почуттям провини.

Більш того, з таблиці 1 простежуються значущі відмінності за шкалою «інтернальність», що свідчить про різну вираженість вміння досліджуваних керувати собою і своїми власними вчинками.

Далі розглянемо дані, отримані в ході дослідження за допомогою опитувальника соціальної адаптивності особистості О. Г. Посипанова. Дані вказують на те, що індивідуальні відмінності за шкалами всередині групи не виражені.

Відзначимо, що в першій групі жінки мають показники нижчі за середні (конформність - 3,2%; лабільність - 2,4%; креативність - 3,4%), ніж жінки, що знаходяться один рік у виправній установі (конформність - 6,8%; лабільність - 3,9%; креативність - 6,5%). Це говорить про те, що жінки першої групи мають найменший ступінь адаптивності, ніж друга група досліджуваних.

Таким чином, ми можемо отримати відповідний соціально-психологічний портрет жінок, які відбувають покарання на початковому етапі (3-6 місяців). Він характерний для досліджуваних з освітою не вище середньої і низьким соціальним становищем. Досліджувані з таким соціально-психологічним портретом характеризуються низьким рівнем загальної адаптивності. Соціальна адаптація досягається ними за рахунок строгого виконання загальноприйнятих правил і норм, тобто за рахунок високої нормативності поведінки. Часто соціум і зовнішнє середовище в цілому сприймаються ними як щось незрозуміле і загрозове. Зазвичай вони вимагають від оточуючих неухильного виконання соціальних норм, хоча самі їх періодично порушують, причому іноді - вельми химерним чином. Часто це відбувається при конфлікті соціальних нормативів, тобто коли в деяких ситуаціях вимоги двох норм виявляються взаємовиключними.

З жорсткістю поведінкових схем поєднуються досить висока сугестивність і схильність маніпуляціям. Вони надають великого значення предметам, насилу складають власну думку з будь-якого питання. Вельми підозріло ставляться до всього, що виходить за рамки їх звичок. Самооцінка зазвичай неадекватна (завищена або занижена). Часто живуть «вчорашнім днем», насилу плануючи навіть найближчу перспективу. Можуть бути вельми скутими, дотримуються звичаїв, і конформні в повсякденній поведінці. Виявляють депресивні симптоми. Мають низьку стійкість до стресу і тиску. Схильні до проявів соціальної дезадаптації.

У другій групі індивідуальні відмінності за шкалами всередині групи виражені не яскраво. Отриманий соціально-психологічний портрет другої групи характеризується підвищеною конформністю при низьких значеннях по решті субшкалам. Такі люди будують свою поведінку не по загальним правилам і нормам соціуму, а у відповідності з традиціями і звичаями даної групи. Вони прагнуть взаємодіяти з відомими їм групами і в рамках встановлених традицій.

Соціальна адаптація досягається ними за рахунок включення в більш-менш стабільні групи, де сформовані певні традиції та звичаї. У конкретній ситуації вони готові керуватися не універсальними заборонами і приписами, а прикладом, який подають оточуючі. Вони часто бояться зробити що-небудь «не так», порушити встановлений груповий порядок субкультури середовища. Саме група в даному випадку буде суб'єктом встановлення порядку.

Висновки: В даній роботі була розглянута проблема соціально-психологічної адаптації засуджених жінок у виправних установах. На підставі отриманих результатів можна зробити наступні висновки:

1. У жінок першої групи (відбувають покарання 3-6 місяців) рівень соціально-психологічної адаптації нижче норми (62,3%), що вказує на неефективне пристосування до умов соціального середовища з закріпленням негативних якостей. У засуджених простежується занепокоєння, неврівноваженість, образи, невпевненість у собі, тривожність, розгубленість.

2. Жінки, які перебувають у виправних установах один рік показник за шкалою «дезадаптивність» знаходиться в нормі (69,3%), не перевищуючи середній показник, що свідчить про ефективне пристосування до умов соціального середовища.

3. Порівнюючи показники за шкалами «прийняття інших» за методикою «Соціально-психологічна адаптація» К. Роджерса і Р. Даймонда можна відзначити у засуджених другої групи зосередженість на собі (34%), байдужість до оточуючих, відсутність прагнення до спілкування, неприязнь до оточуючих. У першої групи жінок показники свідчать про присутність у засуджених толерантності до людей, умінні приймати їх такими, які вони є.

4. Таким чином, досліджувані першої групи які відбувають покарання 3-6 місяців, менш адаптовані до життя в нових умовах, ніж досліджувані другої групи які відбувають покарання один рік, у зв'язку з різною виразністю таких механізмів адаптації, як самосприйняття і емоційний дискомфорт.

Література

1. Андреева Д. А. О понятии «адаптация». Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе // Человек и общество / Д. А. Андреева, Вып.13., ЛГУ, 1973 - С.62-69
2. Гернет М. Н. В тюрьме. Очерки тюремной психологии / М. Н. Гернет. - М., 1925. - 149 с.
3. Глоточкин А. Д. Психические состояния человека, лишённого свободы / А. Д. Глоточкин Е.Ф., Пирожков. - М., 1968.- 42 с.
4. Зотова О. И., Кряжева И. К. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности // Психологические механизмы регуляции социального поведения / Под ред. Бобневой М. И., Шороховой Е. В., М., 1979.
5. Лактіонов О. М. Основи пенітенціарної психології : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. М. Лактіонов., Н. П. Крейдун, А. В. Сорока, та ін. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 150 с.
6. Сорока А. В. Психодіагностична програма дослідження розвитку ефективності ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ /А. В. Сорока // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Випуск 45. – № 937. – Харків, 2011.– С. 268-271.
7. Крейдун Н. П., Поливанова Е. Е., Яворовская Л. Н., Яновская С.Г. Социально-психологические технологии индивидуальной и групповой работы с осуждёнными женщинами в пенитенциарных условиях.–Х.: Основа, 2001.–76с.
8. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко.- СПб, 2000. - С.49-50.
9. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / В. М. Трубников. - Харьков. 1990. - 49 с.
10. Ушатиков А. И., Казак Б. Б. Основы пенитенциарной психологии / А. И. Ушатиков, Б. Б. Казак. Рязань, 2001.- 530 с.

Literatura

1. Andreyeva D. A. O ponyatii «adaptatsiya». Issledovaniye adaptatsii studentov k usloviyam ucheby v vuze // Chelovek i obshchestvo / D. A. Andreyeva, Vyp.13., LGU, 1973 - S.62-69
2. Gernet M. N. V tyur'me. Ocherki tyuremnoy psikhologii / M. N. Gernet. - M., 1925. - 149 s.
3. Glotochkin A. D. Psikhicheskiye sostoyaniya cheloveka, lishennogo svobody / A. D. Glotochkin Ye.F., Pirozhkov. - M., 1968.- 42 s.
4. Zotova O. I., Kryazheva I. K. Nekotoryye aspekty sotsial'no-psikhologicheskoy adaptatsii lichnosti // Psikhologicheskkiye mekhanizmy regulyatsii sotsial'nogo povedeniya / Pod red. Bobnevoy M. I., Shorokhovoy Ye. V., M., 1979.
5. Laktionov O. M. Osnovy penitentsiarnoyi psikhologii : Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshcheykh navchal'nykh zakladiv / O. M. Laktionov., N. P. Kreydun, A. V. Soroka, ta in. – KH. : KHNU imeni V. N. Karazina, 2007. – 150 s.
6. Soroka A. V. Psykhodiahnostychna prohrama doslidzhennya rozvytku efektyvnosti resotsializatsiyi zasudzhennykh u period pidhotovky do zvil'nennya z penitentsiarnykh ustanov /A. V. Soroka // Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. – Vypusk 45. – № 937. – Kharkiv, 2011.– S. 268-271.
7. Kreydun N. P., Polyvanova E. E., Yavorovskaya L. N., Yanovskaya S.H. Sotsyal'no-psykholohycheskiye tekhnolohyy yndyvydual'noy y hruppovoy raboty s osuzhdënnymy zhenshchynamy v penyentsyarnykh uslovyakh.–KH.: Osnova, 2001.–76s.
8. Sidorenko Ye. V. Metody matematicheskoy obrabotki v psikhologii / Ye. V. Sidorenko.- SPb, 2000. - S.49-50.
9. Trubnikov V. M. Sotsial'naya adaptatsiya osvobozhdennykh ot otbyvaniya nakazaniya / V. M. Trubnikov. - Khar'kov. 1990. - 49 s.
10. Ushatikov A. I., Kazak B. B. Osnovy penitentsiarnoy psikhologii / A. I. Ushatikov, B. B. Kazak. Ryazan', 2001.- 530 s.

УДК 159.9 : 34 (075.8)

Особливості загальної комунікативної толерантності бездомної особи після звільнення від відбування покарання

Сорока А. В.

Дана стаття продовжує розкривати процес виконання експериментального дослідження запропонованої нами програми дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації бездомної особи після звільнення від відбування покарання (перші 6 місяців після відбування покарання) [3]. Метою даного дослідження є визначення особливостей загальної комунікативної толерантності бездомної особи та різних вікових груп досліджуваних після звільнення від відбування покарання. За допомогою методики діагностики «Загальної комунікативної толерантності» В. В. Бойко ми можемо діагностувати толерантні і інтолерантні установки особистості які проявляються у процесі спілкування. Визначені особливості загальної комунікативної толерантності (інтолерантності) бездомної особи та в різних вікових групах досліджуваних з метою їх подальшого розвитку ефективності соціальної адаптації у суспільстві.

Ключові слова: комунікативна толерантність (інтолерантність) особистості, вікових груп досліджуваних, когнітивна концепція, психодіагностична програма.

Данная статья продолжает раскрывать процесс выполнения экспериментального исследования предложенной нами программы исследования развития эффективности социальной адаптации бездомной личности после освобождения от отбывания наказания (первые 6 месяцев после отбывания наказания) [3]. Целью данного исследования является определение особенностей общей коммуникативной толерантности бездомной личности и разных возрастных групп исследуемых после освобождения от отбывания наказания. С помощью методики диагностики «Общей коммуникативной толерантности» В. В. Бойко мы можем диагностировать толерантные и интолерантные установки личности которые проявляются в процессе общения. Определены особенности общей коммуникативной толерантности (интолерантности) бездомной личности и разных возрастных групп исследуемых с целью их дальнейшего развития эффективности социальной адаптации в обществе.

Ключевые слова: коммуникативная толерантность (интолерантность) личности, возрастных групп исследуемых, когнитивная концепция, психодиагностическая программа.

This article continues to show the process of implementation of experimental research of research program on the development of social adaptation efficiency in homeless personality offered by us after a release from serving of punishment (first 6 months after serving of punishment)[3]. The purpose of this research is determination of features of general communicative tolerance in homeless personality and different age-related groups investigated after a release from punishment serving. By means of diagnostics methods of V. V. Boyko "General communicative tolerance" we can diagnose tolerant and intolerant options of personality which are found in the process of intercourse. The features of general communicative tolerance of homeless personality and different age-related groups are investigated with the purpose of their further development of social adaptation efficiency in a society.

Key words: communicative tolerance of personality, age-related groups investigated, cognitive conception, psychodiagnostic program,

Постановка проблеми. Надання психологічної допомоги бездомним громадянам, а особливо бездомним особам після звільнення від відбування покарання (період перших шести місяців після звільнення), є не що інше, як профілактика скоєння можливих злочинів. В умовах обмежених соціальних і фінансових ресурсів міської громади важливим завданням виступає створення належних умов для реінтеграції бездомних осіб. Вирішенню низки проблем означеної категорії громадян сприятиме розвитку системи психологічної допомоги та підтримки, що базуватиметься на наданні послуг соціально-психологічного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій у цій галузі знань показав, що вітчизняна психологія не володіє необхідними психодіагностичними та корекційними програмами які можуть виявляти, оцінювати, прогнозувати та підвищувати ефективність соціальної адаптації особистості після звільнення від відбування покарання [1].

Дане дослідження продовжує розкривати процес виконання нашого емпіричного дослідження щодо запропонованої нами програми розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ [3].

Метою даного дослідження є визначення особливостей загальної комунікативної толерантності бездомної особи та різних вікових груп досліджуваних після звільнення від відбування покарання.

Вибірка досліджуваних складає загальною кількістю – 100 осіб чоловічої статі із різних центрів реінтеграції бездомних громадян Харківської області. Експериментальне дослідження проводилося в період з 2012 по 2013 роки.

За допомогою методики діагностики «Загальної комунікативної толерантності» В. В. Бойко (45 запитань, особистісний опитувальник зі шкалюванням відповідей за 4-х бальною шкалою) ми

можемо діагностувати толерантні і інтолерантні установки особистості які проявляються у процесі спілкування. Згідно автора методики, комунікативна толерантність, або інтолерантність в спілкуванні, підрозділяється на ситуативну, типологічну, професійну і загальну.

Рівень ситуативної толерантності визначається ставленням людини до конкретного партнера по спілкуванню (дружині, колезі, випадковому знайомому), типологічної – ставленням до групи людей (представникам будь-якої національності, професії і т. п.). Професійна комунікативна толерантність проявляється в робочій обстановці, у взаємодії з тими людьми, з якими доводиться мати справу за родом діяльності (клієнтами, пацієнтами). Загальна комунікативна толерантність обумовлена життєвим досвідом, властивостями характеру, моральними принципами і значною мірою зумовлює інші форми комунікативної толерантності.

Ще одна особистісна характеристика, яка грає ключову роль в проблемі здійснення кримінальної поведінки і служить перешкодою для подальшої ресоціалізації після відбуття терміну покарання це риса нетерпимості, інтолерантності до соціуму. Коли людина не розуміє і не сприймає право на індивідуальність інших людей, коли особистість вважає себе еталоном при оцінці поведінки та способу думок інших, прагне «підігнати» партнера під себе і не бажає пристосовуватися ні під кого іншого, не вміє прощати помилки, незручності, ненавмисно завдані неприємності, тоді така людина буде відчувати себе вправі заподіювати іншим людям біль і неприємності, а сама не буде відчувати почуття провини за використання інших у задоволенні своїх потреб – матеріальних, фізичних, моральних. Діагностика та робота з психокорекції інтолерантності як особистісної риси може поліпшити прогноз ресоціалізації та подальшої соціальної адаптації особистості у соціумі.

Тест містить 9 шкал.

Шкали з 1 по 9:

- 1) несприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини;
- 2) використання себе як еталона при оцінці поведінки та способу думок інших людей;
- 3) категоричність чи консерватизм в оцінках інших людей;
- 4) невміння приховувати або згладжувати неприємні відчуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів;
- 5) прагнення переробити, перевиховати партнерів;
- 6) прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним»;
- 7) невміння прощати іншим помилки, ніяковість, ненавмисно завдані вам неприємності;
- 8) нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, створюваному іншими людьми;
- 9) невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших.

Щодо обробки отриманих результатів то по кожній із 9 шкал підраховується загальна сума балів. Максимальна сума балів по кожній шкалі – 15, загальна за усіма шкалами – 135. Чим вище число набраних досліджуваним балів, тим вище ступінь його нетерпимості до оточуючих. Розгляд відповідей за окремими шкалами дозволяє виявити найбільш характерні аспекти і тенденції прояву комунікативної толерантності та інтолерантності

Як на нашу думку, толерантність є однією з найважливіших характеристик ставлення людини до світу, яка особливо залежна від наявності в індивіда негативного соціального досвіду, зокрема – в такої категорії як девіантна особистість.

Загальний результат комунікативної толерантності достатній як для цієї категорії досліджуваних – середнє значення 42,13 тестових бали. Цей результат близький до рівня толерантності працівників професій «людина-людина» за даними автора методики.

Наочно загальні середні показники комунікативної толерантності досліджуваних показано (див. Рис.1).

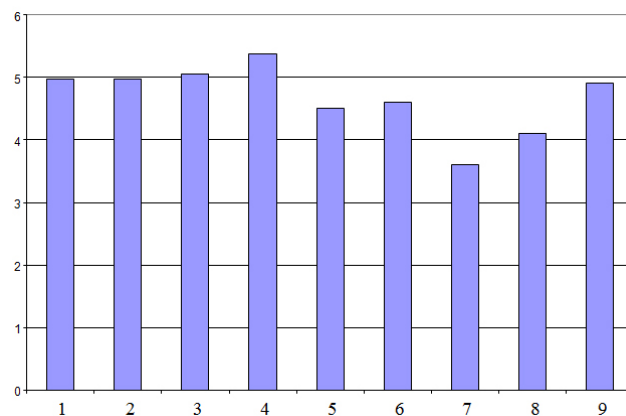

Рисунок 1. Загальні середні показники комунікативної толерантності досліджуваних

Але за допомогою дисперсії встановлено дуже велику розбіжність у результатах між досліджуваними. Наприклад, є група досліджуваних, від загальної вибірки, яка має низьку інтолерантність (від 30 тестових балів і менше) – 10 чоловік (14,3%).

Разом із тим слід виділити групу досліджуваних з дуже високою (вище 62 балів) комунікативною

інтолерантністю – 9 чоловік (12,6%). Вони мають дуже високу нетерпимість до прав інших у спілкуванні, до іншої позиції, іншої точки зору тощо. Вони не готові до спілкування на рівних. Це викликає тривогу з точки зору прогнозування успішності адаптації даних осіб до соціуму.

Таким чином, на відміну від наших попередніх досліджень [4], за методикою комунікативної толерантності В. В. Бойко виявлено високу диференціацію досліджуваних за результатами проведеної діагностики. Тому середнє значення відображає скоріше тенденцію в розвитку того чи іншого показника комунікативної толерантності з даної вибірки досліджуваних.

Особливо висока дисперсія у досліджуваних за шкалами: «Категоричність та консерватизм в оцінках інших людей», «Прагнення переробити, перевиховати партнерів, невміння пристосуватися до характеру, звичок та бажань інших», «Нетерпимість до фізичного та психічного дискомфорту, який створюють інші люди».

Аналіз результатів за окремими шкалами методики виявило наступне.

Найбільш високу інтолерантність виявлена у досліджуваних за шкалою «Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некоммунікбельними якостями партнерів» – (середній бал 5,39).

Також відносно висока інтолерантність виявлена у досліджуваних за шкалами: «Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей» – (середній бал 5,06); «Неприйняття або незрозуміння індивідуальності іншої людини» – (середній бал 4,99); «Використання себе в якості еталона при оцінці поведінки й думок інших людей» – (середній бал 4,99). Тим самим більш висока інтолерантність проявлена по відношенню до внутрішніх психологічних якостей інших людей – їхніх рис характеру, думок, особистості взагалі, які проявляються в спілкуванні.

Найбільш виражена відносна комунікативна толерантність в досліджуваних за шкалами: «Невміння пробачати іншим помилки, незручності, ненавмисно причинені Вам неприємності» (середній бал 3,6); «Нетерпимість до фізичного та психічного дискомфорту, який створюють інші люди» – (середній бал 4,11).

Відносна толерантність у досліджуваних, виявлена до більш зовнішніх характеристик оточуючих людей, які виражаються у поведінці та комунікації.

Наступний етап дослідження характеризувався тим, що загальну вибірку кількістю – 100 осіб чоловічої статі було поділено на дві групи досліджуваних в залежності від їх вікового чинника. Перша група досліджуваних – 50 чоловік, віком від 30 до 40 років. Друга група досліджуваних – 50 чоловік, віком від 41 до 64 років.

Показники загальної комунікативної толерантності (інтолерантності) в залежності від віку досліджуваних наочно представлені (Див. Рис. 2).

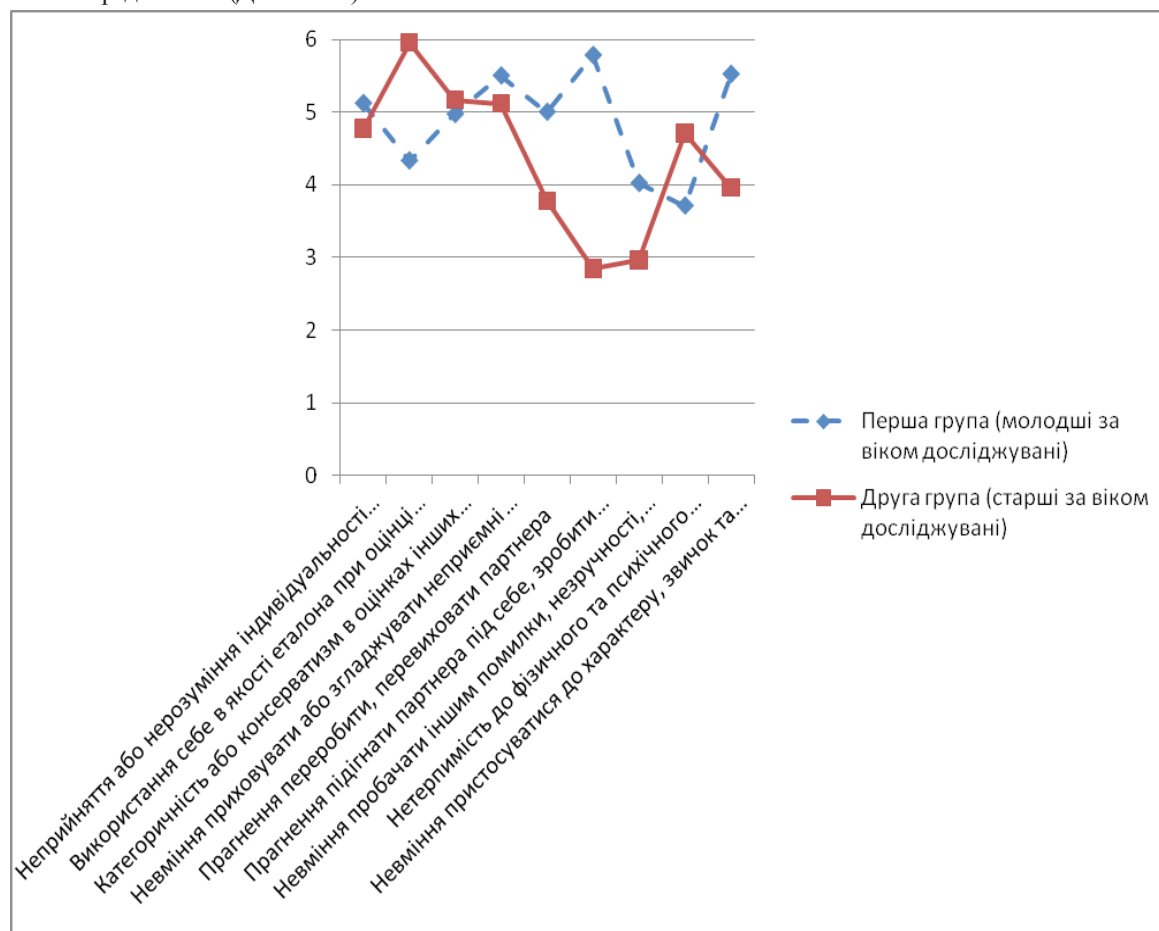

Рис. 2. Показники загальної комунікативної толерантності (інтолерантності) в залежності від віку досліджуваних.

Детальний розгляд складових показників комунікативної толерантності (інтолерантності) в різних вікових групах досліджуваних наочно демонструє нам Рис. 2, де найбільшу терпимість

досліджувані мають в таких її аспектах як «Намагання змінити інших» та «Намагання підігнати іншого під себе». Найбільш проблемними моментами для двох груп досліджуваних є «Нестримність», невміння приховувати або згладжувати неприємні відчуття під час зіткнення з некомунікабельними рисами партнерів, «Категоричність до інших», категоричність або консерватизм в оцінках інших людей та «Нерозуміння інших», неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини.

Аналіз Рис. 2 також помітно показує вплив вікового чинника досліджуваних на результати дослідження. Наприклад, показники першої групи досліджуваних (молодші за віком) помітно більш інтолерантні ніж досліджувані другої групи (старші за віком) за такими шкалами:

– «Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним» (середнє значення вище на 2,93 тестових бали). (Median Test, Overall Median = 3,00000; Chi-Square = 6,783282, df = 2, p = 0,0314; Kruskal-Wallis test: $H(2, N=100) = 5,057705$ p = 0,0783);

– «Прагнення переробити, перевиховати партнера» (середнє значення вище на 1,22 тестових бали). (Median Test, Overall Median = 3,00000; Chi-Square = 5,303146, df = 2, p = 0,0705);

– «Невміння пристосуватися до характеру, звичок і бажань інших» (середнє значення вище на 1,56 тестових бали). (Kruskal-Wallis test: $H(2, N=100) = 7,570210$ p = 0,0371; Median Test, Overall Median = 4,00000; Chi-Square = 6,780547, df = 2, p = 0,0354);

– «Невміння пробачати іншим помилки, незручності, ненавмисно причинені Вам неприємності» (середнє значення вище на 1,06 тестових бали). (Median Test, Overall Median = 4,00000; Chi-Square = 5,720946, df = 2, p = 0,0572).

Разом із тим виявлено, що досліджувані другої групи (старші за віком) у порівнянні з показниками першої групи досліджуваних (молодші за віком) більш інтолерантні за шкалами:

– «Використання себе як еталона при оцінці поведінки та способу думок інших людей» (середнє значення вище на 1,63 тестових бали). (Kruskal-Wallis test: $H(2, N=100) = 4,755204$ p = 0,0877);

– «Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших» (вище на 1,56 тестових бали). (Median Test, Overall Median = 4,00000; Chi-Square = 5,620746, df = 2, p = 0,0561).

Таким чином, за результатами діагностики виявлена необхідність у проведенні спеціальних корекційних програмах по відношенню до певної категорії досліджуваних, яка відрізняється високою комунікативною інтолерантністю. Використання спеціальної психокорекційної програми повинно бути спрямоване на розвиток загальної комунікативної толерантності даної категорії досліджуваних.

Висновки

1. Аналіз результатів дослідження за відповідними шкалами проведеної методики виявило наявність особливостей загальної комунікативної толерантності (інтолерантності) бездомної особи після звільнення від відбування покарання, а саме:

– найбільш висока інтолерантність виявлена у досліджуваних за шкалою «Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів» – (середній бал 5,39);

– відносно висока інтолерантність виявлена у досліджуваних за шкалами: «Категоричність або консерватизм в оцінках інших людей» – (середній бал 5,06); «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини» – (середній бал 4,99); «Використання себе в якості еталона при оцінці поведінки й думок інших людей» – (середній бал 4,99). Також висока інтолерантність проявлена по відношенню до внутрішніх індивідуально-психологічних якостей інших людей – їхніх рис характеру, думок, особистості взагалі, які проявляються в поведінці та спілкуванні;

– найбільш виражена відносна комунікативна толерантність в досліджуваних за шкалами: «Невміння пробачати іншим помилки, незручності, ненавмисно причинені Вам неприємності» (середній бал 3,6); «Нетерпимість до фізичного та психічного дискомфорту, який створюють інші люди» – (середній бал 4,11).

2. Отримані результати вказують на те, що показники складових комунікативної інтолерантності помітно показують вплив вікового чинника досліджуваних на результати дослідження. Наприклад:

– показники першої групи досліджуваних (молодші за віком) помітно більш інтолерантні ніж досліджувані другої групи (старші за віком) за шкалами: «Прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним», «Прагнення переробити, перевиховати партнера», «Невміння пристосуватися до характеру, звичок і бажань інших», «Невміння пробачати іншим помилки, незручності, ненавмисно причинені Вам неприємності»;

– досліджувані другої групи (старші за віком) у порівнянні з показниками першої групи досліджуваних (молодші за віком) більш інтолерантні за шкалами: «Використання себе як еталона при оцінці поведінки та способу думок інших людей», та «Невміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших».

Наведені особливості загальної комунікативної толерантності (інтолерантності) бездомної особи після звільнення від відбування покарання та особливості різних вікових груп досліджуваних будуть враховуватися при проведенні нами відповідної психокорекційної програми.

Література

1. Лактіонов О. М. Основи пенітенціарної психології : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / О. М. Лактіонов., Н. П. Крейдун, А. В. Сорока, та ін. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 150 с.

- 2.Рибалка В. В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти: [науково-методичний посібник] /В. В. Рибалка – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2011. – С. 230-231.
- 3.Сорока А. В. Програми дослідження розвитку ефективності соціальної адаптації особистості після звільнення із пенітенціарних установ / А. В. Сорока // Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць. Частина II. – Х. : НУЦЗУ, 2013. – С. 330–337.
- 4.Сорока А. В. Особливості показників базових переконань бездомної особи після звільнення від відбування покарання. /А. В. Сорока // Вісн. Харк. нац. ун. імені В. Н. Каразіна. Збірник наукових праць. – № 1095. – Серія: Психологія. – 2014. Вип. 53. – С. 233-237.

Literatura

- 1.Laktionov A. M. Osnovi penitenciarnej psychology: [train aid for the students of higher educational establishments] /A. M. Laktionov, N. P. Krejdun, A.V.Soroka, S. I. Skokov- X. : HNU imeni V. N. Karazina, 2007. – 150s.
- 2.Rubalka V. B. Psychology of honour and dignity of personality: kulturolohichni and axiology aspects: [scientifically-methodical manual] /В. В. Rubalka. – К. ТОВ «Інформаційні системи», 2011. – С. 230-231.
- 3.Soroka A. V. Programs of research of development of efficiency of social adaptation of personality after liberation from penitenciarnej establishments /A. V. Soroka // Problems of extreme and crisis psychology. Collection of scientific labours. Producing 14. Part II – Kharkiv.: НУЦЗУ, 2013. – С. 330-337.
- 4.Soroka A. V. Features of indexes of base persuasions of homeless person are after a release from serving of punishment. /A. V. Soroka //Announcer Kharkiv national university imeni V.N.Karazina. Collection of scientific labours. – № 1095. – Series: "Psychology". Producing 53. – 2014. – С. 233-237.

УДК 159.9 : 34 (075.8)

Психологічні особливості неповнолітніх засуджених схильних до суїциду

Сорока А. В., Токова А. А.

У статті розглядаються та досліджуються основи вивчення соціально-психологічної характеристики неповнолітніх засуджених схильних до суїциду. Метою даного дослідження є визначення психологічних особливостей неповнолітніх засуджених схильних до суїциду у порівнянні з вихованцями першого відділення В. К. та учнями старших класів загальноосвітньої школи. За допомогою експертної оцінки психологічних якостей вихованців (виконаної керівництвом ВК), біографічного методу та проєктивних методів діагностики виявлені психологічні відмінності між неповнолітніми засудженими схильними до суїциду, іншими окремими вихованцями виховної колонії та учнями старших класів.

Ключові слова: схильність до суїциду, експертна оцінка, проєктивні методи діагностики, психологічні особливості вихованців.

В статье рассматриваются и исследуются основы изучения социально - психологической характеристики несовершеннолетних осужденных склонных к суициду. Целью данного исследования является определение психологических особенностей несовершеннолетних осужденных склонных к суициду в сравнении с воспитанниками первого отделения В. К. и учащимися старших классов общеобразовательной школы. С помощью экспертной оценки психологических качеств воспитанников (исполненной руководством В.К), биографического метода и проективных методов диагностики определены психологические особенности несовершеннолетних осужденных склонных к суициду, другими отдельными воспитанниками колонии и учениками старших классов.

Ключевые слова: склонность к суициду, экспертная оценка, проективные методы диагностики, психологические особенности воспитанников.

The article considers and investigates bases of study socially - psychological description of minor convicts with propensity to suicide. The purpose of this research is determination of psychological features of minor convicts with propensity to suicide by comparison to the pupils of the first separation of V. K. and by a student senior classes of general school. By means of expert estimation of psychological internalss of pupils (carried out by guidance of V. K), biographic method and projective methods of diagnostics of psychological features are certain for minor convicts with propensity to suicide, by other separate pupils of colony and students of senior classes.

Key words: propensity to suicide, expert estimation, projective methods of diagnostics, psychological features of pupils.

Постановка проблеми. Серед найбільш гострих проблем сучасності, одне з провідних місць займає злочинність неповнолітніх. Значна частина неповнолітніх за вчинені ними злочини позбавляється волі і перебуває в примусовій ізоляції, на визначений судом термін, у спеціальних виховних установах.

Вивчення психологічних особливостей засуджених підлітків на їх суїцидальні спроби в умовах ізоляції від суспільства, дозволить розширити теоретичне та практичне розуміння цього явища у галузі психології життєвої кризи. Важливим є те, що на цих підлітків впливає одразу дві кризи – це криза підліткового віку та криза яка настає через ізоляцію від суспільства.

Відповідно до плану спільних заходів щодо договору про науково-практичну співпрацю між Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна та управлінням державної пенітенціарної служби у Харківській області нами визначена, відповідно до наказу вище вказаного управління, програма дослідження: «Соціально-психологічні чинники профілактики суїцидальних явищ серед неповнолітніх засуджених».

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що під суїцидальною спробою розуміють цілеспрямоване оперування засобами позбавлення себе життя, яке не скінчилося смертю. Самогубство ж розглядається як процес, що включає в себе: сприймання людиною значення життя і смерті, відсутність психологічних та соціальних ресурсів, сімейні та фізичні обставини, які роблять акт самодеструкції можливим [5].

Сучасна література на Заході характеризується великою різноманітністю поглядів на самогубство. Ряд авторів ставить самогубство в залежність від комплексних інтрапсихічних явищ та реакцій особистості: почуття вини (В.Хафенн); безнадійності (С.Беглей, С.Василас; Ю.Морхайн); агравація почуття образи, приниження (Ф.Проїлкс); незахищеності (В.Робертс, Т.Чепер); особливості особистого реагування на відчуття соціальної неповноцінності, занурення в себе (А.Альварес).

Так, А.Амбрумова і В.Тихоненко [1] у 80–х роках виділили 5 основних груп мотивів самогубства: протестні; оклик (що мають на меті привернути увагу, викликати співчуття, досягнути бажаного); уникнення страждання; самопокарання; капітуляції перед “надмірними” вимогами.

В. Козидубова і Є.Баришева [3], досліджуючи суїцидальних підлітків, відзначали, що у суїцидальних діях, які скоюються ними, головну роль відіграє елемент наслідування.

Розглядаючи наукові погляди на проблему самогубства, доцільно зупинитися на проблемах прогнозування та профілактики суїцидальної поведінки. Наприклад, М. Мелентьев та А. Тищенко [6],

розглядаючи психологічні аспекти суїцидальної поведінки у місцях позбавлення волі, на перше місце поставили оперативні-режимні заходи.

Вивчення суїцидальних вчинків у межах В К дозволяє розділити суїцидентів на такі категорії: протестуючих, шантажистів, самосуддів, безвихідників [7].

Як показали дослідження М. П. Мелентьєв [6], не останню роль у прийнятті рішення позбавити себе життя самогубством відіграє сім'я та погані сімейні стосунки.

Автори стверджують, що однією з головних причин, що підштовхує засуджених до аутоагресії, є наявність серйозного невиліковного захворювання або тривале лікування.

Серед існуючих класифікацій поширився розподіл суїцидентів на: усвідомлених та неусвідомлених; монологічних та діалогічних; протестуючих, шантажистів, самосуддів, безвихідників [7].

Типовим є те, що багато засуджених переживають афект у прихованому вигляді та часто безпідставно впадають у гнів, починають кричати, сперечатися, поводять себе неадекватно ситуації. Ізоляція від суспільства, частковий інформаційний голод, вимушене спілкування призводять до втрати бажання жити та мають ознаки психотравми у сучасному її розумінні [3].

Метою даного дослідження є визначення психологічних особливостей неповнолітніх засуджених схильних до суїциду у порівнянні з вихованцями першого відділення В. К. та учнями старших класів загальноосвітньої школи. Для досягнення поставленої мети були сформульовані наступні завдання:

1. Визначити загальну соціально-психологічну характеристику особистості неповнолітнього засудженого схильного до суїциду.

2. Виявити психологічні відмінності між неповнолітніми засудженими схильними до суїциду та вихованцями першого відділення В.К.

3. Виявити психологічні особливості між неповнолітніми засудженими схильними до суїциду та учнями старших класів загальноосвітньої школи.

4. Визначити основні психологічні особливості неповнолітніх засуджених схильних до суїциду.

В дослідженні були використані наступні методи: емпіричні методи: експертна оцінка психологічних якостей вихованців (виконана керівництвом ВК); біографічний метод (аналіз явищ життєвого шляху особистості за методикою Санкт-Петербурзького НДІ імені Бехтерева, адаптованого нами); психодіагностичні методи: тест-опитувальник Айзенка-Русалова який визначає типи темпераменту, проєктивний тест Руки Вагнера який виявляє прояви агресії та ауто агресії, проєктивний тест потягів та базових потреб Сонді який виявляє сталі форми відносин індивіду. Методи математичної статистики – метод Ст'юдента та метод Манна-Уїтні для порівняння двох груп.

Вибірка. У дослідженні приймало участь 57 підлітків чоловічої статі, які були розділені на 3 групи.

Перша група – неповнолітні засуджені, вихованці Куряжської виховної колонії які за даними керівництва В.К схильні до суїциду у кількості 14 чоловік від загальної вибірки.

Друга група – неповнолітні засуджені, вихованці Куряжської виховної колонії першого відділення у кількості 28 чоловік.

Третя /контрольна/ група досліджуваних – учні старших класів загальноосвітньої школи №34 у кількості 15 чоловік.

Хід дослідження. Спочатку з досліджуваними було проведено всі три діагностичні методики в індивідуальному режимі. Результати оброблено, проаналізовано та на цій основі складена психологічна характеристика всіх неповнолітніх засуджених загалом та учнів старших класів.

За допомогою статистичних методів між групою схильних до суїциду, учнями школи та вихованцями 1-го відділення виховної колонії зроблено пошук відмінностей, що могли б охарактеризувати особливості досліджуваних, які вдаються до спроб самогубства. Зокрема, очікувалось одержати емпіричні дані про певні психологічні особливості, які дозволили б в подальшому запобігти такому негативному явищу, як суїцидальні спроби неповнолітніх засуджених.

Попередній аналіз літератури дозволив припустити, що на здійснення суїцидальних спроб спецконтингентом впливають такі психологічні властивості та стани особистості як: екстраверсія-інтроверсія, нейротизм, ситуативна та особистісна тривожність, негативізм, почуття провини та роздратованість. Цей факт обумовив вибір опитувальників й тестових методик, які ми застосовували при вивченні психологічних особливостей неповнолітніх засуджених – схильних до суїциду на певних етапах дослідження.

Результати дослідження.

При психолого-анамнестичному вивченні, можна зробити висновки, що більшості неповнолітнім засудженим, які мали спроби самогубства притаманний початок статевого життя до 16 років, схильність до здійснювання ризикованих вчинків, майже у всіх батьки померли або розлучені. Також у цих неповнолітніх засуджених є низький рівень опіки зі сторони батьків, майже у всіх є переломи та травми голови, опіки та шрами, татуювання, самопорізи, факти конфліктів у минулому. Та їм притаманна саморуйнівна поведінка: паління, вживання алкоголю, наркотиків.

За експертною оцінкою психологічних якостей неповнолітніх засуджених більшість з них у середній мірі відчуває провини, втому, безсилля, невпевненість у собі, тривожність, має виражені вегетативні ознаки нервозності. У середній мірі у них відсутня вираженість пізнавальних інтересів.

За методикою виявлення типу нервової системи та типу темперамента Айзенка-Русалова виявлено, що у неповнолітніх засуджених підвищений нейротизм порівняно з екстраверсією.

Переважну більшість серед досліджуваних складають меланхоліки та холерики.

Таким чином, більшість неповнолітніх засуджених належить до холеричного типу темпераменту (33%), та меланхолічного (16%). Найменше виявлено неповнолітніх засуджених із холерично-сангвінічним типом темпераменту (менше 2%).

Разом із тим, більшість старшокласників належить до сангвінічного типу темпераменту (33%), та холеричного (26%).

Можна стверджувати, що серед досліджуваних загалом дещо переважають типи темпераменту з підвищеною екстраверсією за Г. Айзенком, тобто характеризуються спрямованістю на зовні, імпульсивністю, активністю, жвавістю, сприйнятливістю. Разом із тим нейротизм в них заходиться на середньому рівні і досить збалансований.

Рівень екстраверсії у 3-х груп досліджуваних знаходиться майже на одному рівні, а за нейротизмом є певні відмінності – у схильних до суїциду він на 3,3 тестових бали вищий ніж у вихованців 1-го відділення (за критерієм Манна-Уїтні ($U=92$ при $p<0,01$)) та на 4,2 бали вищий ніж у старшокласників (за критерієм Манна-Уїтні ($U_{\text{гмп}} = 43.5$ при $p<0,01$)).

Це говорить про те, що для схильних до суїциду, в більшій мірі, характерна драгівливість та вони легше входять в негативний емоційний психологічний стан. Виявлено, що нейротизм схильних до суїциду помітно вищий ніж у решти досліджуваних. Результати показників за шкалами екстраверсії та нейротизму загалом у вибірці містяться у табл. 1.

Таблиця 1

Показники екстраверсії та нейротизму у досліджуваних

	Екстраверсія		Нейротизм	
	Середнє значення	Стандарт. відхилення	Середнє значення	Стандарт. відхилення
Група 1	12,64	2,87	16,21	3,26
Група 2	11,86	2,5	12,96	2,89
Група 3	13,13	2,8	12	2,63

Підвищений показник нейротизма можна вважати однією з психологічних ознак, характерних для неповнолітніх засуджених, схильних до суїциду.

Виявлення агресії та самоагресії за методикою Руки в неповнолітніх засуджених має такі результати. Загостреність на проблемі міжособистісних комунікацій є особливістю даних неповнолітніх засуджених, що виявлено в результаті діагностики за тестом Руки.

Виявлення агресії та самоагресії за методикою Руки в старшокласників має такі результати. Для них характерно прагнення до спілкування з вищими за статусом особами, прояви позитивного відношення до інших та схильність керувати іншими, втручатись у їх справи.

Далі важливо було порівняти результати за тестовими шкалами досліджуваних трьох груп.

Наочно в табл. 2 містяться порівняння досліджуваних груп.

Таблиця 2

Рівень проявів негативних емоційних станів у різних груп досліджуваних

Перемінні	Агресія	Директивність	Страх	Афектація	Комунікація	Залежність
Досліджувані						
Група 1	1,71	1,28	2	1,78	2,14	0,71
Група 2	2,17	1,67	1,75	1,89	2,32	1,17
Група 3	2,14	2,28	1,78	2,5	2,14	1,7

Відповідно до отриманих даних видно, що для схильних до суїциду нехарактерно впливати на інших, вказувати їм, використовувати інших в своїх цілях, навпаки, для них характерна відгородженість, замкнутість на себе, ухилення від спілкування, відсутність намагання вплинути на іншого, підкорити його своїм інтересам.

Ми наважуємося зробити припущення про те, що неповнолітні засуджені, схильні до суїциду, чекають підтримки та допомоги від оточуючих, відчувають потребу в доброзичливому відношенні до себе від інших.

Таким чином, досліджувані схильні до суїциду відрізняються від інших досліджуваних заниженою «Директивністю» та «Залежністю», підвищеною «Комунікацією» та «Страхом».

Виявлення потреб та взаємовідносин індивіду за методикою Сонді в неповнолітніх засуджених має такі результати. Слід зазначити загальну тенденцію обирати стиль у відносинах з іншими, який характеризується пошуком прийняття з боку інших, «Чіпляння» за інших, прагнення спілкування з цінними людьми й володіння цінними предметами.

Виявлення потреб та взаємовідносин індивіду за методикою Сонді старшокласників має такі результати. Загалом для всієї сукупності досліджуваних характерно підвищена кількість загальних виборів за типами e та k й занижена кількість загальних виборів за типами s та h. Що свідчить про наявність у старшокласників таких якостей як: доброта, справедливість, готовність прийти на допомогу, егоцентризм, образливість, схильність до логічно розумним процесам, цивілізованість, пасивність,

готовність до самопожертвування, гуманізм.

Порівняння результатів діагностики за тестом Сонді для різних груп досліджуваних має такі результати. Досліджувані – схильні до суїциду, відрізняються від решти досліджуваних такими характеристиками: тенденція до персональної любові та ніжності (h+), витіснення й задавлення в собі почуттів любові, афіліації (h–), надлишкове накоплення грубих афектів, яке може привести до непередбачуваних реакцій (e–), хвороблива форма «Включення в себе», «Виключення з життя», що супроводжується самообмеженням, відчуженням, «Згорнутістю в себе» (k+), хворобливо виразна інертність та «Зачіпленість» за певні об'єкти, людей (d–), демонстративність, прагнення справити враження на оточуючих, артистизм (hu+), занижена самооцінка, вразливість, обережність (p–), прагнення до насолоди, веселощів, присутності в групі (m+).

Проведене дослідження і аналіз отриманих даних дають нам змогу зробити наступні висновки:

1. Визначена загальна соціально–психологічна характеристика особистості неповнолітнього засудженого схильного до суїциду. Наприклад, більшості вихованців притаманний початок статевого життя до 16 років, схильність до здійснення ризикованих вчинків, майже у всіх батьки померли або розлучені. Також у цих засуджених є низький рівень опіки зі сторони батьків, майже у всіх є переломи та травми голови, опіки та шрами, татування, самопорізи, факти конфліктів у минулому. Притаманна саморуйнівна поведінка: паління, вживання алкоголю, наркотиків. За експертною оцінкою кожен із них у середній мірі відчуває свою провину за скоєний ними проступок у минулому, безсилля, не впевненість у собі, тривожність, має виражені вегетативні ознаки нервозності.

2. Проведене діагностичне дослідження виявило певні психологічні відмінності між неповнолітніми засудженими, схильними до суїциду та вихованцями першого відділення В.К., які полягали у тому що засуджені першого відділення більш схильні:

- до агресивних проявів у поведінці, схильні керувати та використовувати інших, мають потребу у постійному спілкуванні, вихованні та настанові з боку вихователів вищих за статусом та соціальним положенням;

- є бажання зайняти лідируючі позиції та наявність установки на подолання перешкод;

3. Виявлені певні психологічні відмінності між неповнолітніми засудженими, схильними до суїциду та старшокласниками, які полягали у тому, що для старшокласників більш характерна:

- спрямованість на зовні, активність;

- схильність впливати на інших, вказувати їм, схильні до дружніх реакцій, спрямованих на підтримку інших;

- справедливість, готовність прийти на допомогу, схильність до логічно розумових процесів, егоцентризму, образливості, готовність до самопожертвування, гуманізм;

- нормальна адаптація, комфортне самопочуття у колективі, завищена самооцінка та установка на лідерство.

4. Основними психологічними особливостями неповнолітніх

засуджених схильних до суїциду є:

- психологічна відгородженість, замкнутість на собі, ухилення від спілкування, самообмеження, відчуття «виключеності» з життя, відсутність намагання якось вплинути на іншого, вони менш схильні до дружніх реакцій. Але разом із тим в них криється потреба у спілкуванні, одержання допомоги з боку більш дорослих, та осіб, які знаходяться в більш високому соціальному положенні. У схильних до суїциду виявлено високу потребу деструктивних дій, накопичення грубих негативних афектів. Вони переживають психологічну травму втрати чогось (когось) важливого в житті, відчувають своє реальне положення в колективі як негативне. Разом із тим, переживають страх за скоєне (можливо скоєне). В них підвищений нейротизм тобто вони з вразливою, чутливою, відносно слабкою нервовою системою та підвищеною емоційною сприйнятливістю, навіть незначні дії можуть визвати в них бурхливі реакції;

- виявлено, що використані проективні методики, можуть бути використані для виявлення психологічних особливостей досліджуваних неповнолітніх засуджених, схильних до суїциду.

- найбільш «чутливими» для визначення досліджуваних, схильних до суїциду, виявлено: показники залежності, директивності, страх, депресивний стан, садизм-мазохізм, сексуальна не диференційованість, підвищений нейротизм.

Завдяки даним особливостям, схильних до суїциду, нами виявлені ще 7 вихованців які за даними показниками можуть бути схильними до суїциду. Список даних вихованців був переданий до керівництва ВК для проведення відповідної корекційної роботи із ними.

Література

1. Амбрумова А.Г. Непатологические ситуационные реакции в суицидологической практике. /А. Г. Амбрумова // Научные и организационные проблемы суицидологии. – М., 1983. – С. 40–52.

2. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. /Э. Дюркгейм. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.

3. Козидубова В.Н., Барычева Э.Н. Возрастные особенности суицидального поведения у подростков с акцентуированными чертами характера. /В. Н. Козидубова, Э.Н. Барычева // Український вісник психоневрології. – 1994. – С.127–129.

4. Кондратьев В.А. Метод экспертного визуального определения и учета эмоциональных

состояний осужденных в процессе воспитательной работы с ними. /В. А. Кондратьев // Практична психологія в органах внутрішніх справ. – К.: РІО ВІПК МВД ССРСР, 1991. – С.38 – 45.

5.Лосієвська О. Г. Соціально-історичний аспект суїцидальної поведінки. /О. Г. Ло-сієвська. – К., 2005.–Т. 7, вип. 5., ч.1–С. 207.

6. Мелентьев М.П., Тищенко А.П. Предупреждение самоубийств среди лиц, осужденных к лишению свободы. /М. П. Мелентьев, А. П. Тищенко. //Уч. –практич. пособие. – К.: РІО МВД, 1994. – 68 с.

7.Суліцький В.В. Психоаналітична робота психолога УВП і прогнозування поведінки засудженого /В. В. Суліцький //Практична психологія в органах внутрішніх справ. – К.: ПБВ КІВС, 1995. – С. 69 – 76.

8.Тищенко А.П. Психологические аспекты предупреждения суицидального поведения осужденных в местах лишения свободы. /А. П.Тищенко // Практична психологія в органах внутрішніх справ. – К., 1994. – С.100 – 105.

Literatura

1. Abraymova A. G. Unpathological situational reactions in suicide practice. /A. Abra-ymova //The Scientific and organizational problems of suicide. - M., 1983. - S. 40 -52

2. Durkhejm E. Suicide: the Sociological etude. /Э. Durkhejm. - М.: Idea, 1994. - 399 p.

3. Kozudybova V. N., Age-related features of suicidal conduct for teenagers with accent character traits. /V. N. Kozudybova //Ukrainian announcer of psikhonevrologiya. - 1994. - S. 127 -129.

4. Kondratjev V. A. Method of expert visual determination and account of the emotional states convict in the process of educator work with them. /V. A. Kondratjev // Practical psychology is in the organs of internal affairs. - К.: РІО ВІПК МВД of the USSR, 1991. - S. 38 - 45.

5. Losievskaja O. Socialhistorical aspect of suicide conduct. /O. Losievskaja. - К., 2005.-Т. 7, Вуп. 5., ч. 1-S. 207.

6. Melentjev M. P., Tijenko A. P. Warning of suicides among persons, convict to imprisonment. /M. P. Melentjev, A. P. Tijenko. //Educational-practical manual. - К.: РІО ВІПК МВД . – 1994. - 68 p.

7. Suligkij V. V. Psikhoanaliticheskaya work of psychologist УВП prognostication of conduct of convict /V. V. Suligkij //Practical psychology in the organs of internal affairs. - К.: ПБВ КІВС, 1995. - S. 69 - 76.

8. Tijenko A. P. Psychological aspects of warning of suicidal conduct convict in the places of imprisonment. /A. P. Tijenko //Practical psychology in the organs of internal affairs. - К., 1994. - S. 100 – 105.

Відомості про авторів

- Ангелова Анастасія Вікторівна – студентка факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Балинська Марина В'ячеславівна, магістр психології.
- Бойчук Мирослава Петрівна, аспірантка кафедри загальної психології, факультету психології ХНУ імені В.Н. Каразіна
- Бородавко Оксана Олександрівна, старший науковий співробітник відділу медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», кандидат психологічних наук.
- Гарна-Зайко Олександра Олександрівна, аспірантка кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
- Гуляєва Олена Володимирівна, старший викладач факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Жук Наталія Юріївна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
- Іванова Олена Феліксівна завідувач кафедри загальної психології, доктор психологічних наук, професор.
- Кіріллово Дмитро, аспірант кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Інституту механіки, економіки та математики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Книш Анастасія Євгенівна – аспірантка кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
- Кожевнікова Вікторія Анатоліївна, провідний науковий співробітник відділу медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України» кандидат психологічних наук.
- Кочарян Олександр Суменович, завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.
- Лучанінова Надія Вікторівна, старший викладач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидат психологічних наук.
- Люта Леся Петрівна, асистент кафедри соціальної роботи факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат соціологічних наук.
- Митроченко Ольга Євгенівна доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат психологічних наук.
- Москаленко Вікторія Василівна доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат психологічних наук.
- Невоєнна Олена Анатоліївна, доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент.
- Перевязко Лілія Петрівна, старший викладач кафедри клінічної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
- Півень Маргарита Анатоліївна, аспірант кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М.С.Жуковського «ХАІ»
- Пляка Любов Володимирівна, практичний психолог вищої категорії Національного фармацевтичного університету, доцент кафедри педагогіки та психології, кандидат психологічних наук, доцент.
- Помацалюк Аліна Романівна, практичний психолог лікарні МВС.
- Попова Галина Вікторівна – доцент кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», кандидат психологічних наук, доцент
- Поспелова Світлана Валеріївна, викладач кафедри французької та німецької мов Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Пуертас Савіна Данієла Клавдія, аспірантка Інституту соціальної і політичної психології НАПН України.

- Пушкін Олександр Анатолійович, практичний психолог Комунальна установа «Ржавецький психоневрологічний інтернат»
- Сорока Анатолій Володимирович, доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент.
- Такмакова Марія Юріївна, аспірантка кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Токова Анна Анатоліївна – студентка факультету психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
- Філоненко Ганна, викладач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
- Шатило Юлія Петрівна, аспірант кафедри політології та соціальних технологій, Національний авіаційний університет, м. Київ
- Шестопалова Людмила Федорівна, завідувач відділу медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України» доктор психологічних наук, професор.
- Яворовська Любов Миколаївна, доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент.
- Ярова Наталія Анатоліївна, аспірантка кафедри психологічного консультування та психотерапії факультету психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.
- Ярош Ніна Сергіївна, магістр психології.

Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія»

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел у транслітерації (література оформляється відповідно до вимог ВАКУ)

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 8 – 12 сторінок.

Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу:

yanovskaya_s@mail.ru. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті **забороняється використовувати об'єкти WordArt, автофігури, кольорові діаграми та графіки, кольорові фотографії.**

Перед статтею подаються: УДК, назва статті, прізвище та ініціали - українською та англійською мовами; анотації та ключові слова - російською, українською та англійською мовами. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш). Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. **Використовувати для перекладу комп'ютерні програми заборонено.** Список літератури (оформлений відповідно до останніх вимог ВАК) та транслітерація цього списку (латиниця, а не переклад).

Структура текстового документу зі статтею, що подається до Вісника має бути наступною:

УДК	НАЗВА СТАТТІ (<i>тільки прописними буквами</i>) ARTICLE TITLE (<i>only capital letters</i>)	Прізвище І.Б. N.F. Surname
Назва та анотація українською мовою (<i>першою повинна бути анотація на тій мові, на якій написано текст статті</i>)		
Ключові слова українською мовою		
Назва та анотація російською мовою		
Ключові слова російською мовою		
Назва та анотація англійською мовою		
Ключові слова англійською мовою		
Текст статті		
...		
Література		
<ol style="list-style-type: none"> 1. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с. 2. Емельянов С. М. Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – 3-е изд. СПб. : Питер, 2009. – 384 с. 3. Купрейченко А. Б. Психология доверия и недоверия / А. Б. Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2008. – 571 с. 		
Literatura		
<ol style="list-style-type: none"> 1. Hryshyna N. V. Psykholohyya konflykta / N. V. Hryshyna. – 2-e izd. – SPb. : Pyter, 2008. – 544 s. 2. Emel'yanov S. M. Praktykum po konflyktolohyy / S. M. Emel'yanov. – 3-e yzd. SPb. : Pyter, 2009. – 384 s. 3. Kupreychenko A. B. Psykholohyya doveryya i nedoveryya / A. B. Kupreychenko. – M. : Yzd-vo «Instytut psykholohyyu RAN», 2008. – 571 s. 		

До статті також **окремим файлом** додаються рецензії та довідка про автора (вказуються прізвище, повні ім'я та по-батькові автора, установа, посада, науковий ступінь та наукове звання, контактний телефон та адреса) - **українською та англійською мовами.**

Редакція залишає за собою право не друкувати статтю в разі невиконання вищевикладених правил

Наукове видання

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

№1110

Серія “Психологія”

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 21.04.2014 р. Формат 64x80/8.
Папір офсетний. Друк ризограф. Ум. друк. арк.11,4. Обл-вид. арк.13,2.
Тираж 100 пр. Ціна договірна.
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
Видавництво.

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В.В.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 778-60-34
e-mail:bookfabrik@rambler.ru
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 2480000000106167 від 08.01.2009